

asbider

AKADEMİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 12 / Sayı: 35
ISSN: 2667-4866

AKADEMİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ISSN: 2667-4866

MAYIS 2025

Cilt: 12 Sayı: 35

KURUCU FOUNDER

Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI

EDİTÖR EDITOR

Doç. Dr. Şahika GÖKMEN

ALAN EDİTÖRLERİ FIELD EDITORS

İLETİŞİM VE MEDYA COMMUNICATION AND MEDIA

Prof. Dr. Sibel Serpil AYDOS

Prof. Dr. Ayşe Elif EMRE KAYA

KAMU VE ÖZEL HUKUK PUBLIC AND PRIVATE LAW

Prof. Dr. Mehmet ÖZDAMAR

Doç. Dr. Ali İbrahim AKKUTAY

İKTİSADİ, İDARİ VE SİYASİ BİLİMLER ECONOMIC, ADMINISTRATIVE AND POLITICAL SCIENCES

Prof. Dr. Hilmi ÜNSAL

Prof. Dr. Nazlı YÜCEL BATMAZ

İLAHİYAT DIVINITY

Prof. Dr. Abdurrahman CANDAN

Prof. Dr. Hilmi KARAAĞAÇ

TİCARET VE TURİZM COMMERCE AND TOURISM

Prof. Dr. Fügen ÖZKAYA

Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ

DİL, EDEBİYAT VE SOSYAL BİLİMLER LANGUAGE, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Erdal AKSOY

Doç. Dr. Mustafa BOSTANCI

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Aslı Özlem TARAKÇIOĞLU

EDİTÖR YARDIMCILARI EDITOR ASSISTANTS

Dr. Fatih ÇELİK.

Arş. Gör. Gülşah ALTUĞ

Arş. Gör. Esra GÜNGÖR KILIÇ

DİZGİ TYPOGRAPHIC/LAYOUT

Arş. Gör. Büşra KARAGÖZ

İDARE MERKEZİ YAZIŞMA VE HABERLEŞME

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Emniyet Mahallesi, Abant Sokak No: 10/2 E Blok Kat:7 Yenimahalle/Ankara

Tel: (0312) 202 8303

asbider@hbv.edu.tr

İNDEKS BİLGİSİ

Akademi Sosyal Bilimler Dergisi (ASBİDER)

EBSCO ve SOBIAD tarafından taranmaktadır.

asbider

AKADEMİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

DANIŞMA KURULU INFORMATION BOARD

Prof. Dr. Ali DUYMAZ	Balıkesir Üniversitesi Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ayla Sevim EROL	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal AKSOY	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Hafez ABDO	Sheffield Hallam University
Prof. Dr. Halil Rahman ACAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Hamit COŞKUN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Işıl ÖZYILDIRIM	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Efe EFEOĞLU	Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. İlker ALP	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Jülide YILDIRIM ÖCAL	TED Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet VURAL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Muhittin ACAR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Murat TOSUN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Özden YALÇIN KAYA ALKAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar GÖZLÜK KIRMIZIOĞLU	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Tülen SANER	Yakın Doğu Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet BARBAK	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Hulusi AKKAŞ	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Elif YILMAZ FURTUNA	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Assoc. Prof. Dr. Ioannis KARRAS	Ionian University
Doç. Dr. İbrahim AKKUTAY	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Nevfel BOZ	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ebru AK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emel KAYNAKCI	Akdeniz Üniversitesi

İÇİNDEKİLER CONTENTS

MAKALELER ARTICLES

Fulya AKBUĞA

90-104

DİJİTAL DÜNYADA BEDEN DİLİ VE ETKİLİ İLETİŞİM

Body Language and Effective Communication in the Digital World

Volkan KAPTAN

105-118

PERFORMANS TEORİ BAĞLAMINDA CEM RİTÜLELERİNDEKİ MİRACLAMA BÖLÜMÜNÜN İCRASI VE ZAKİRLİK İLİŞKİSİ (ERGENE CEMEVI ÖRNEĞİ)

Execution of the Miraclama Section in Cem Rituals and the Relationship with Zakirlik in the Context of Performance Theory (Ergene Cemevi Example)

Bilge TÜZEL ERGİN

119-134

SOKÜM SÖZLEŞMESİ BAĞLAMINDA EL SANATLARI GELENEĞİNİN MÜZELENMESİ

Musealization of Traditional Craftsmanship in the Context of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage

Muzaffer KARAASLAN

135-145

TÜRKİYE’NİN SİYASİ İKLİMİNDE TCDD GENEL MÜDÜRLÜK BİNASI’NDAKİ DUVAR RESMİ

The Wall Painting in the TCDD Headquarters Building Within Türkiye’s Political Climate

Duygu ATAKUL

146-161

MICHEL FOUCAULT VE PAUL VIRILIO’NUN PERSPEKTİFİNDEN COVID-19 SÜRECİNDE BİYOPOLİTİKA VE TOPLUMSAL KONTROL

Biopolitics and Social Control in the Covid-19 Process Through the Lenses of Michel Foucault and Paul Virilio

Mutlu Yüksel AVCILAR, Mehmet Fatih AÇAR, Özlem CERİT

162-179

ÇEVİRİMİÇİ MARKA TOPLULUKLARINDA ONAYLANMANIN TÜKETİCİ KATILIMI ARACILIĞIYLA SATIN ALMA NİYETİNE ETKİSİ: İDEAL BENLİK UYUMUNUN DÜZENLEYİCİ ARACI ROLÜ

The Effect of Validation on Purchase Intention Through Consumer Engagement in Online Brand Communities: The Moderated Mediation Role of Ideal-Self Congruence

DİJİTAL DÜNYADA BEDEN DİLİ VE ETKİLİ İLETİŞİM

Body Language and Effective Communication in the Digital World

Fulya Akbuğa¹

ÖZET

Beden dili terimi, günümüzde yüz ifadelerinden, bakışlara, jestlere, duruşa ve bedensel temasa kadar pek çok unsuru kapsamaktadır. Konuşmadaki duraklamalar, yüz kızarması gibi kontrolsüz vücut ifadeleri ve ayrıca kişinin durumunu, kültürünü, ruh halini ve tutumunu ifade eden giyim, saç, takı ve diğer unsurlar yoluyla yansıtılan, bireyin “statik” görsel özellikleri de beden dilinin parçasıdır (Hrisca, 2011). Bilgisayar aracılı iletişim yaygınlaştıkça bireylerin kişilerarası iletişimde başvurduğu yollar da değişmeye başlamıştır. Sosyal medya araçlarında kullanılan emoji, oyunlarda kullanılan avatarların görünüm ve hareketleri, video aracılı iletişim platformlarında kullandığımız ifadeler, efektler ve arka plan görüntüleri beden dili, jest ve mimiklerin yerini almış durumdadır. Çevrim içi iletişimde kullanılan beden dili ve ifade biçimleri “dijital retorik” (Porter, 2009) ve “dijital beden dili” (Dhawan, 2009) gibi kavramlarla tanımlanmaktadır. Söz konusu kavramlar; hem yazı dilinde dikkat edilmesi gereken unsurları, hem dijital becerileri, hem de sosyal medya araçlarının kullanımındaki becerileri kapsamaktadır. Dijital iletişimin etkin bir şekilde kurulabilmesi için; mesajın görünür ve anlaşılır olması, etkileşimin doğru zamanda doğru aracı kullanılarak gerçekleştirilmesi, görsel kodların yerinde kullanılıp yorumlanabilmesi ve kullanıcının teknik yeterliliklere sahip olması gerekmektedir. Bir alanyazın taraması olan bu makalede; sosyal medya ve sosyal ağlarda dokunma, koku alma ve hissetme gibi duyuların eksikliğine rağmen kullanıcıda bir algı ve izlenim oluşturan dijital beden dilinin öğeleri ele alınırken, çevrim içi ortamda gerçekleşen sözsüz iletişimin kullanımı örnekler üzerinden tartışılmaktadır.

ABSTRACT

The term body language today includes many elements from facial expressions to looks, gestures, posture and physical contact. At the same time; It includes uncontrolled body expressions such as pauses in speech, facial flushing, as well as “static” visual characteristics of the individual, reflected through clothing, hair, jewelry and other elements that express the person's situation, culture, mood and attitude (Hrisca, 2011). As computer-mediated communication becomes more widespread, the ways people use interpersonal communication have also begun to change. Emojis used in social media tools, the appearance and movements of avatars used in games, expressions, effects and background views we use in video-mediated communication platforms have replaced body language, gestures and facial expressions. Body language and expression styles used in online communication are defined by concepts such as “digital rhetoric” (Porter, 2009) and “digital body language” (Dhawan, 2009). The concepts in question are; it covers both the elements to be considered in written language, digital skills and skills in the use of social media tools. In order to establish digital communication effectively; the message must be visible and understandable, the interaction must be carried out using the right tool at the right time, visual codes must be used and interpreted on the spot, and the user must have technical competence. In this article which is a literature review; while discussing the elements of digital body language that create a perception and impression in the user despite the lack of senses such as touch, smell and feeling in social media and social networks, it's use is discussed through the examples.

Anahtar Kelimeler: Dijital kültür, beden dili, etkili iletişim

Keywords: Digital culture, body language, effective communication

1. ORCID: 0000-0003-0324-8952

1. Öğr. Gör Dr., Ankara Üniversitesi, akbuga@ankara.edu.tr

*AKBUĞA, F. (2025). “Dijital Dünya’da Beden Dili ve Etkili İletişim” *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S.35, s. 90-104.

Makale Geliş Tarihi: 16 Eylül 2024 Kabul Tarihi: 26 Mayıs 2024

EXTENDED ABSTRACT/GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Nonverbal communication and body language are among the most important elements of effective communication. Apart from gestures, facial expressions and body movements, many elements such as tone of voice, clothing, colors of the environment, lighting, smells and distance are also considered within the scope of non-verbal communication. The use of body language can also be shaped according to cultural elements. Nowadays, in digital communication, which has replaced face-to-face communication in many areas, communication activities between individuals and institutions are carried out through various social network platforms. The main factor that distinguishes communication in a virtual environment from face-to-face communication is that body language cannot be adequately reflected to the other party, even in video environments. Different approaches are being put forward regarding the reflections of body language in the online environment like emojis and avatars; also artificial intelligence and augmented reality technologies bring digital body language closer to the body language in face-to-face communication day by day. Digital written communication also paves the way for language to take new forms. It is noteworthy that in daily digital communication, there are deviations from spelling rules, punctuation marks are not followed, sentences are simple, noun phrases are frequently used, abbreviations are used, exclamations are used, and picture signs and faces are added to the texts. Communication skills in the digital world are expressed with concepts such as “digital rhetoric” and “digital body language”, and in this context, the boundaries of communication are redrawn. Porter lists the elements that should be present in digital rhetoric by adapting classical rhetoric theory to the digital world. Porter talks about “digital rhetoric” consisting of five main headings in computer-mediated interaction (Body/Identity, Distribution/Circulation, Access/Accessibility, Interaction and Economy) and states that each of these headings can function strategically and intuitively to direct digital writing (Porter, 2009). A number of codes are used during online interaction to make communication in the digital environment closest to face-to-face communication and to prevent misunderstandings in communication. The whole of these codes is a version of the elements that include body language specific to the virtual medium. Erica Dhawan describes this new version as “digital body language”. Dhawan emphasizes the importance of digital communication in today's world where most of our interactions occur through digital channels such as email, texts, video calls and social media. According to him, body language has clues and is equally important in the digital world as it is in face-to-face communication, where it plays a crucial role in conveying meaning. These tips include punctuation, formatting, timing of responses, and use of emojis. According to Dhawan, who suggests that being aware of the norms and expectations of different digital platforms and target audiences; sharing clear-concise messages and acting sincere are the basic principles of effective digital communication and individuals can establish real trust and connection with others even in virtual or remote environments by mastering digital body language (Dhawan, 2021).

In this article; while the elements of digital body language and the communication in the digital environment -despite the lack of senses such as touch, smell and feeling- are examined, the elements of today's digital culture is discussed through the specific examples. In this context, this study aims to discuss the new ways of communicating effectively by decoding the factors of digital body language and digital rhetoric through the significant researches in this field.

Literature review as a research methodology provides background information and context for the research topic in order to identify areas where further research is needed or where gaps in knowledge exists. In this compilation article, the concept of body language in today's digital world has been examined in a comprehensive way with the academic studies and the thematic information regarding the literature.

Nowadays, body language and non-verbal communication methods in the digital environment have started to gain importance as communication in both interpersonal relationships and professional life has moved to the online environment. These methods cover both the elements that need to be considered in written language, digital skills and skills in the use of social media tools. In order to establish digital communication effectively; it is necessary to be visible and understandable, to interact using the right tool at the right time, to use and interpret visual codes correctly and to have technical competencies. Just as in face-to-face communication, communication barriers may arise in the non-verbal communication process in online communication. For this reason, it is important to evaluate interpersonal communication holistically in every medium, to comment without adhering to a single section, and to use digital communication in which icons, signs, emojis, sounds, messages and live images are intertwined, not as a type of communication that will replace face-to-face communication, but rather as a form of communication with its own context, codes, considering it as a different medium with its unique nonverbal communication methods and trying to increase digital literacy skills will help break down these barriers. Although it is possible to use body language more effectively in the digital environment with the development of artificial intelligence and augmented reality technologies, it is possible to encounter obstacles in the communication process in online communication, as in daily life. Increasing quantitative and qualitative research in this field and conducting studies on improving digital media literacy through knowledge of how different symbol and word uses are interpreted and evaluated by different socio-demographic groups will contribute to the field.

GİRİŞ

Her birey çevresine duruşu ve hareketleri ya da refleksleri ile etki etmekte, insanlarla birincil olarak beden dili ile iletişime geçmektedir. Sonrasında bunu, ifadelerini vurgulamada ve somutlaştırmada yardımcı olacak şekilde sözel dilini desteklemek amacıyla kullanmaktadır (Çalışkan ve Yeşil, 2005, s. 200).

Bireylerin etkili ve sağlıklı iletişim kurabilmeleri için beden dili iletişimini doğru kullanmaları; karşısındaki kişinin içinde bulunduğu durumu daha iyi anlamlandırabilmek ve kendi sözel anlatımlarını pekiştirmek açısından oldukça önemlidir. Günümüzde, pek çok alanda yüz yüze iletişimin yerini alan dijital iletişimde kişiler ve kurumlar arasındaki iletişim faaliyetleri çeşitli sosyal ağ platformları üzerinden yürütülmekte, bu durum, -sınırların ortadan kalkmasının getirdiği avantajlara rağmen- sözsüz iletişimin unsurları eksik kaldığı için kurulan iletişimin yeterince sağlıklı olup olmadığı ve bir dezavantaja dönüşüp dönüşmediği ile ilgili soru işaretlerine yol açmaktadır. Krotz'a göre, hayatın dijitalleşmesi bir anlamda "gündelik hayatın, kültürün, toplumun medya dönüşümleri temelinde dönüşmesidir" (Krotz, 2017, s.14).

Sosyal ağ sitelerinin kişilerarası ilişkilerde önemli bir yer tutmaya başlamasıyla birlikte, dijital iletişimin çevrim dışı iletişime göre eksik kalan noktaları da tartışılmaya başlanmıştır. Sosyal medya platformları, kullanıcıların kendi içeriklerini üretebilmesine fırsat veren, her kullanıcının diğer kullanıcılarla etkileşim halinde olmasına olanak sağlayan, yüksek derecede ölçeklenebilir, ulaşılabilir, kolektif ve işbirlikçi iletişim teknolojileridir (Blossom, 2009). Web 2.0 teknolojisinin geliştirilmesiyle yaygınlaşan ve topluluk merkezli bir yapıya sahip olan sosyal medya; bilgi, tecrübe ve bakış açılarının karşılıklı olarak paylaşıldığı etkileşimli ortamlardır. Kullanıcı tabanlı olan sosyal paylaşım ağları, çift yönlü ve çok yönlü iletişime de imkân tanımaktadır (Bozarth, 2010, s.11).

Sanal ortamda gerçekleşen iletişimi yüz yüze iletişimden ayıran temel unsur, beden dilinin görüntülü ortamlarda dahi karşı tarafa yeterince yansıtılamamasıdır. Etkili iletişimin yapı taşları olarak kabul edilen bakışlar, hareketler, dokunma ve hatta koku gibi önemli noktaları barındıran beden dili, çevrim içi ortamlarda tam anlamıyla kullanılmadığı için duygu ve davranışlar; bilgisayar aracılı

görüntüler, emojiiler ve avatarlar aracılığıyla iletmeye çalışılmaktadır. Öte yandan beden dilinin çevrim içi ortamdaki yansımalarına yönelik farklı yaklaşımlar ortaya atılmakta, yapay zekâ ve artırılmış gerçeklik teknolojileri ise dijital beden dilini yüz yüze iletişimdeki beden diline her geçen gün daha da yaklaştırmaktadır.

İçinde bulunduğumuz enformasyon çağında internetin de yaygınlaşmasıyla hızla artan sosyal medya kullanımı, dünyanın farklı coğrafyalarında farklı sosyodemografik gruplar tarafından sıklıkla kullanılmakta ve çoğu kullanıcı açısından başat iletişim araçları arasında yer almaktadır. Araştırmalar, Ekim 2023 itibarıyla dünya çapında 4,95 milyar sosyal medya kullanıcısının bulunduğunu ve bu sayının toplam küresel nüfusun yüzde 61,4'üne denk geldiğini göstermektedir (Kepios, 2023).

Mayfield, sosyal medyayı geleneksel iletişim araçlarından ayıran özellikleri; katılım (participation), açıklık (openness), diyalog (conversation), topluluk (community), bağlantılılık (connectedness) olarak tanımlar (Mayfield, 2010). Katılımcı kültürü öne çıkaran sosyal medya araçları, geri bildirim ve bilgi paylaşımını teşvik ederken, iki yönlü iletişime olanak sağlamak, toplulukların oluşumuna imkân tanımakta ve verilen bağlantılarla sınırlarını genişletmektedir. Teknolojinin soğukluğunu web ortamlarında insanların bir araya gelmesiyle ortadan kaldıran sosyal ağ siteleri, geleneksel ortamda kişiler arasında gerçekleşen yüz yüze iletişimin yarattığı etkinin benzerini sanal ortamda yaratmış durumdadır (Akar, 2010).

Dijital yazılı iletişim, dilin yeni biçimler almasının da önünü açmaktadır. Gündelik dijital iletişimde imla kurallarından sapmaların olduğu, noktalamalara uyulmadığı, söz dağarcığında ağız ve bölge dilinin yoğun olduğu, cümlelerin basit, isim tamlamalarının sıkça kullanıldığı, kısaltmaların yapıldığı, ses yankılarının, ünlemlerin kullanıldığı, metinlere, yazıya ise resim işaretlerinin, yüzlerin eklendiği dikkati çekmektedir (Schlobinski, 2012, s. 24'den Akt. Sakallı ve Bahadıroğlu, 2018). Dijital dünyadaki iletişim becerileri ise “dijital retorik” (Porter, 2009) ve “dijital beden dili” (Dhawan, 2021) gibi kavramlarla ifade edilmekte, bu bağlamda iletişimin sınırları yeniden çizilmektedir.

1. Beden dili ve iletişim

Beden, toplumun stereotiplerini ve kültürünü ifade etmektedir (Baudrillard, 1998'den Akt. Hrisca, 2011). Sosyologların vurguladığı nokta, vücut dilinin pek çok unsurunun (yürüyüş, el hareketleri, yakınlık gibi) doğuştan olmadığı; birçok hareketin, sosyal ve kültürel olarak inşa edilerek tanımlandığı gerçeğidir (Hrisca, 2011). Beden dili; jest ve mimiklerle gerçekleştirilir. Yüz kaslarının bir anlam belirten kullanımı sonucu oluşan yüz ifadelerine mimik; baş, el-kol, ayak-bacak hareketlerine ya da bedeninin tüm kullanımına jest denir (Altıntaş ve Çamur, 2005'den Akt. Habacı vd., 2013). Öte yandan, bazen eş anlamlı olarak kullanılsa da, beden dili sözsüz iletişimin bir parçasıdır.

Mikro beden dili yüzdeki mimikleri, jestleri ve göz hareketlerini anlatırken, makro beden dili tüm vücudu kapsayan hareketleri tanımlamaktadır. Açık ya da kapalı olmak üzere de ikiye ayrılan beden dilinde taban tabana farklılıklar gözlemlenir. Açık beden diline sahip insanlar davranışlarındaki rahatlık, kurdukları göz teması ve son derece dışa dönük hareketleriyle iletişime açık olduklarını hissettirir. Kapalı beden diline sahip olanlar ise genellikle el ve kollarını bedenlerinin ön tarafında birleştirerek iletişime olanak tanımayan bir duruş sergiler. Beden dilinde en önemli unsurlar arasında olan eller özellikle siyasetçiler tarafından ikna etme amaçlı olarak sıklıkla kullanılmaktadır. İletişim esnasında ellerin açık bir şekilde karşı tarafa yönlendirilmesi ‘*ben sana doğru bir şey anlatıyorum, bana güvenebilirsiniz*’ anlamına gelirken; karşı tarafı ikna etmek ve algıyı üzerine çekmek için kullanılan en etkili yöntemlerden biri de, doğal bir gülümsemedir. Beden dilini doğru kullanan bireylerin sosyal hayatta da başarıya ulaştıkları görülmektedir (Saygıç, 2018).

Matsumoto ve diğerlerine göre, jest, mimik ve vücut hareketleri gibi sözel olmayan davranışlar dışında; giyim tarzı, ses tonu, kişilerarası mesafe, alındaki ter, arabaya yapıştırılan etiket, kullanılan zaman, bir ofisin bina içindeki konumu, ışıklandırma, seçilen renkler gibi unsurlar da sözsüz iletişimin unsurlarıdır (Matsumoto vd. 2013'den Akt: Yazıcı ve Altun, 2018, s. 158). Aytürk'e göre ise sözsüz iletişim; vücut hareketleri, ses ve sesin niteliği, mesafe, koku, dokunma, giyim ve renk gibi unsurları da kapsamaktadır. Kişinin doğru ve etkili iletişim kurabilmesi için, sözleriyle (ağız diliyle) beden dilinin uyum içinde olması gerekir (Aytürk, 2014, s. 196-197). Beden dili ile ilgili pek çok özellik, kültür ile de açıklanabilir. İnsanların karşılaştıklarında el sıkışarak, sarılarak ya da birbirini öperek selamlaşması gibi kültürel ifadeler, her bir grubun beden dili ilgili kendine has beklentileri olan ve "gösterge kuralları" olarak adlandırılan kuralları tarafından belirlenmektedir (Reiman, 2007, s. 34'den Akt. Torun, 2019).

İletişimi, sözsüz iletişim işaretlerini veya sözlü iletişim içeriğini, -sadece kelimeler, eller, gözler gibi- bütünlüğünden soyutlayarak ve süreçteki tek bir kesite bakarak değerlendirmeye çalışmak yanıltıcı olabilir. Örneğin, ellerin bir masaya dayanması ya da bir sandalyeye ters oturmak, sözsüz iletişim açısından bir destek aramak ve güvensizlik işareti olarak yorumlanmakta ama bu durum bazen bireyin dinlenme ihtiyacından da kaynaklanabilmektedir. İletişim biçimindeki bütün özellikler ve iletişim süreci, iletişimin birbirinden ayrılmayan parçalarıdır (Baltaş ve Baltaş, 1992, s. 21). Öte yandan, iletişim bariyerlerini aşarak sağlıklı iletişim kurmak için sadece beden dilini doğru kullanmak yeterli değildir. Başaran, etkin iletişim için gerekli faktörleri şu şekilde sıralamaktadır:

- İletişimde en hızlı kanal tercih edilmelidir.
- Seçilen kanal, mesaja uygun olmalıdır.
- Seçilen kanal, alıcıya uygun olmalıdır.
- Sağlıklı iletişime uygun, gürültüsüz bir ortam seçilmelidir (Başaran, 1989, s. 68).

Yüz yüze iletişimdeki iletişim bariyerleri ise genel olarak; *karişık mesajlar* (mesajın açık ve net olarak iletilmemesi), *stereotipleştirme* (belli gruplar veya olaylar hakkında genel bir yargıya sahip olmak; "Basketbolcular uzundur", "Bu konuyu zaten biliyorlardır", vb.), *yanlış iletişim kanalını kullanmak* (not tutmanın veya yazılı iletişimin gerekli olduğu yerde sadece sözlü iletişim kurmak), *dil* (yabancı dil engeli), *geri bildirim eksikliği* (anlatılan bir konunun anlaşılmadığının söylenmemesi), *zayıf dinleme becerileri* (karşı tarafı anlayarak, yargılamadan dinlememek), *kesintiler* (konuşmanın bölünmesi), *fiziksel olarak dikkat dağıtıcı unsurlar* (telefon çalması, gürültü, vb.) olarak sıralanabilir (Erven, 2016). Peki, iletişim kurarken içinde bulunulan bağlamı kolaylıkla değerlendirebilmek mümkün müdür? Dijital dünyanın iletişim kanalları sağlıklı iletişim kurulabilmesi için yeterli donanıma sahip midir?

Dijital iletişimin bu anlamda sağladığı olanaklar sınırlı da olsa, görüntülü konuşma imkânı veren uygulamalar, sosyal ağlar, mesajlaşma platformları, emotikonlar, emojiler, avatarlar ve efektler, kullanıcılara yüz yüze iletişimin simülasyonuna ulaşma konusunda oldukça fazla seçenek sunmaktadır.

2. Dijital dünyada yeni iletişim biçimleri

Günümüzde, yüz yüze iletişimin yerini almaya başlayan bilgisayar aracılı iletişimde beden dili konusundaki tüm geleneksel bilgiler sorgulanmaya başlamış durumdadır. Görüntülü konuşma, yazılı veya sesli mesajlarla haberleşme gibi teknolojiler geliştikçe, duyguların ifade edilme biçimleri bambaşka yöntemlerle yapılmaya, beden dili farklı kodlarla dijital ortama taşınmaya başlamıştır. Paradisi ve diğerlerine göre; yeni iletişim biçimleri, zaman ve mekan sınırlamalarını aşarak iletişim

olanaklarında büyük gelişme sağlamış, video aracılı çevrim içi iletişim platformları -proksemi ile ilgili olanlar dahil-, iletişim kurallarını da bütünüyle değiştirmiştir (Paradisi vd., 2021).

Porter, klasik retorik teorisini dijital dünyaya uyarlayarak dijital retorikte bulunması gereken unsurları sıralamaktadır. Ona göre; klasik retorikte ve retorik tarihinin çoğu boyunca, sunum sözlü bir konuşmanın veya performansın sözlü/işitsel ve bedensel yönlerine, yani konuşmacının sesine (tonlama, ses yüksekliği, ritim) ve bedensel hareketlere ve jestlere atıfta bulunur. Dijital çağdaki retorik yazma sanatı için ise yazının tasarımı ve algılanması hayati öneme sahiptir. Teknik bilgi retorik kalbinin ve dijital çağda retorik sunumun kuralının ayrılmaz bir parçasıdır. Zira, bir wiki, bir blog, bir e-posta tartışma listesi ve sosyal ağ sitesi arasında hatırı sayılır retorik farklılıklar vardır. Porter, bilgisayar aracılı etkileşimde beş ana başlıktan (Beden/Kimlik, Dağıtım/Dolaşım, Erişim/Erişilebilirlik, Etkileşim ve Ekonomi) oluşan “dijital retorik”ten söz etmekte ve bu başlıklardan her birinin dijital yazımı yönlendirmek için stratejik ve sezgisel olarak işlev görebildiğini ifade etmektedir (Porter, 2009). Dijital retorik unsurları şunlardır:

- **Beden/Kimlik** – Bedenin, jestlerin, sesin, kıyafetin ve görüntünün çevrim içi temsilleri ile kimlik ve performans sorunları ve ırk, sınıf, cinsiyet, cinsel yönelim ve etnik kökenin çevrim içi temsilleri ile ilgilidir. Porter’a göre; bedenin kullanımı ve jestlere verilebilecek en temel örnek, :) (smiley) işaretidir. Bunun dışında kullanılan fotoğraflar, tasarım tercihleri veya online oyunlardaki avatarların hareketleri dijital retorikteki beden kullanımına girmektedir.

- **Dağıtım/Dolaşım** – Dijital bilgilerin çoğaltılması, dağıtılması ve dolaşımı için kullanılan teknolojik yayınlama seçenekleri ile ilgilidir. Bu başlık, çevrim içi durumlarda söylemi sunma şekliyle ilgili retorik kararlara atıfta bulunmaktadır. Bir mesajı hedef kitleye zamanında ve istenen sonuca ulaşma olasılığı en yüksek şekilde dağıtmanın en etkili yolunu araştırır; hedef kitleye doğru zamanda, doğru araçla ulaşmayı ifade eder.

- **Erişim/Erişilebilirlik** – Dijital üretim açısından bakıldığında; erişim kavramını eyleme geçirmek, dijital kaynaklara sınırlı erişimi olan izleyicilerin bu bilgilerle alternatif medya ve formatlar aracılığıyla etkileşim kurmasına yardımcı olacak şekilde bilgi tasarlamak anlamına gelmektedir. Bu, bilgisayar kaynaklarının kütüphaneler, devlet binaları ve kiosklar gibi kamuya açık yerlere kurulmasının teşvik edilmesi; bilgilerin hem basılı hem de dijital formatlarda tutulması ve bilgilerin cep telefonları ve diğer el cihazları aracılığıyla erişilebilecek şekilde tasarlanması gibi stratejileri kapsamaktadır.

- **Etkileşim** – Etkileşimin kapsamı ve türleri (insanlar arasında, insanlar ve bilgi arasında) dijital tasarımlarla teşvik edilmektedir. Etkileşim kavramı, kullanıcıların dijital ortamlarda arayüzlerle ve birbirleriyle nasıl etkileşim kurduğunu ifade etmektedir. Etkileşimin temel ilkesi, farklı türdeki bilgisayar arayüzlerinin ve alanların farklı etkileşim biçimlerine olanak sağlamasıdır; dijital yazarın çeşitli etkileşim seçenekleri vardır. Bu nedenle, yazarın, retorik olarak ne tür tasarımların arzulan izleyici etkileşimlerini mümkün kılacağını dikkate alması gerekmektedir.

- **Ekonomi** – Telif hakkı, bilginin mülkiyeti ve kontrolü, adil kullanım, yazarlık ve bilgi politikası politikası ile ilgilidir. Retorik, hedef kitle ve amaç hakkında sorular sorduğunda (Yazma amacım nedir? Hedef kitle kim? Vb.) aynı zamanda üstü kapalı olarak dağıtım ekonomisi hakkında sorular da sorar. Birini bir yazı parçasını üretmeye ve dağıtmaya motive eden nedir? Bir başkasını ona erişmeye, okumaya, onunla etkileşime girmeye ne teşvik eder? Retorik ekonomisi, fikrî mülkiyet ve yazı haklarına ilişkin sorular ve kredi, ödeme ve yazma emeğine ilişkin konuları kapsamaktadır. Porter’a göre, bütün bu unsurlar dahilinde dijital retorik dağıtımı gerçekleştirilirken, teknolojik seçeneklere hakim olma ve bunları nasıl kullanacağını bilme ve bu seçenekleri kamu yararına kullanma becerisi ön planda olmalıdır (Porter, 2009).

Dijital ortamdaki iletişimi yüz yüze iletişime en yakın hale getirmek ve iletişimdeki yanlış anlaşılmalara önüne geçmek için çevrim içi etkileşim sırasında bir takım kodlar kullanılmaktadır. Bu kodların bütünü, beden dilini kapsayan unsurların sanal mecraya özgü bir versiyonudur. Erica Dhawan, bu yeni versiyonu “dijital beden dili” olarak tanımlamaktadır. Dhawan’a göre dijital beden dili; *“cinsiyetler, nesiller ve kültürler arasında geleneksel beden dilinin yerini alan yeni sinyaller ve ipuçları”* olarak görülebilir. Ona göre, beden dili, anlamı aktarmada çok önemli bir rol oynadığı yüz yüze iletişimde olduğu gibi, dijital dünyada da ipuçlarına sahiptir ve aynı derecede önemlidir. Bu ipuçları arasında noktalama işaretleri, biçimlendirme, yanıtların zamanlaması ve emoji kullanımı yer almaktadır.

Bireylerin dijital beden diline hâkim olarak sanal veya uzak ortamlarda bile başkalarıyla güven ve bağlantı kurabileceklerini öne süren Dhawan’a göre, farklı dijital platform ve hedef kitlelerin norm ve beklentilerinin farkında olunması, açık ve net mesajlar paylaşılması ve özgün ve samimi davranılması, etkili dijital iletişimin temellerini oluşturmaktadır. Dijital beden dilini etkili bir biçimde kullanmak için dört temel prensibe dikkat edilmelidir. Bunlar;

- Görünürlüğe Değer Vermek. Bu, insanların zamanına, inbox kutularına ve çalışma programlarına değer vermek anlamına gelmektedir. Kişi, bir toplantıya ev sahipliği yaparken görünür olmak ve katılımcıların dikkatini çekmek için kendini bir ofis çalışanından çok, bir televizyon sunucusu gibi düşünmelidir.
- Dikkatli İletişim Kurmak. Dijital ortamdaki aceleci iletişim, ilişkileri bozabilir. İletilen mesajın anlamlı olması ve diğer kişinin ne söylediğinin anlaşılabilmesi için net bir şekilde yazmak ve mesajları dikkatlice okumak önemlidir.
- Yetkin bir şekilde işbirliği yapmak. Dijital işbirliği, katılımcı olan herkesi dâhil etmeyi ve herkesin fikrini dinlemeyi gerektirir.
- Tam anlamıyla güvenmek. Dijital beden dili; iyi niyetin varsayımına, kırılganlıkların gösterilmesine ve hatalardan hızla geri dönmeye dayanmaktadır (Dhawan 2021). Bu noktada, güven oluşturmak, fikirleri paylaşmak ve farklı coğrafyalardaki insanlarla bağlantı kurmak için dijital beden dilini doğru kullanmak, dijital işbirliğinin yönlendirdiği yeni iş dünyasında oldukça fazla önem kazanmaktadır.

Bireylerin çevrim içi etkileşimlerini daha verimli hale getirebilmek için dijital beden dili kullanımına özen göstermeleri, bunu hem teknik yeterliliklere sahip olarak (kamera, mikrofon kullanımı, arka plan ayarı, vb.) hem de yazı dilini, görselleri, emoji kullanımı doğru ve yerinde kullanarak yapabilmeleri önem taşımaktadır. Zira, dijital iletişimde, proksemi unsurlarını ayarlamak oldukça zordur. İnsanlar video iletişim platformları aracılığıyla iletişim kurduğunda, ekran görüntüsü ile gerçek muhatap arasındaki geometrik mesafe birkaç on santimetredir. Bu, yüz yüze konuşmaya katılan kişiler arasındaki mesafeden daha küçüktür. Örneğin, böyle bir fiziksel yakınlık, kişiler arasında bir yakınlığı ve dokunsal kanalın (el sıkışma, sarılma ve omuza hafifçe vurma) potansiyel kullanımına yönelik karşılıklı bir eğilimi varsayar. Ancak bu sanal yakınlığa rağmen, dijital ortamda dokunmak mümkün değildir. Aynı şekilde; göz teması ve onun taşıdığı anlam, etkileşimde bulunan katılımcılar tarafından kamera aracılığıyla tam olarak anlaşılabilir (Drag, 2020’den Akt: Paradisi vd., 2021).

Antropolog Hall tarafından ortaya konulan proksemi kavramı, gündelik işlerin yürütülmesinde insanlar arasındaki mesafe, ev ve yapılarındaki mekânsal organizasyonu ve kasabaların düzeni olarak tanımlanmaktadır. Proksemi, geometrik çevresel alan ile farklı kişiler arası tanışıklık türleri (özel, kişisel, sosyal ve kamusal) arasında doğrudan bir orantı olduğunu varsayar. (Hall, 1963’den Akt. Buldaç, 2021; Drag, 2020). Proksemi, insanların rahat bir fiziksel mesafe belirlemek için gözlerini,

kulaklarını, derilerini ve hatta burunlarını kullanarak mesafeyi nasıl algıladıklarına dayanmaktadır. Görüş alanınızda başka bir kişinin bedeninin ne kadar görünür olduğu, sesinin ne kadar yüksek algılandığı, vücut ısılarının hissedilip hissedilemediği, hatta kolonyasının kokusunun duyulup duyulmadığı ve yüz etkileşimleri, yüz yüze görüşme sırasında kişisel alanı müzakere etmede birer faktördür. Bu kişisel alan duygusu dinamiktir ve bağlama, kültüre ve davranışa bağlı olarak değişebilmektedir. Hall dört proksemik bölge tanımlar: “samimi”, “kişisel”, “sosyal” ve “halka açık”. Samimi bölgede (<0,46 metre), fiziksel temas artabilir veya sosyal ipuçlarını bozabilir, görüş alanı diğer kişinin yüzüne yakındır; onun nefesi veya vücut ısı hissedilebilir. Kişisel bölgede (0,46–1,2 metre) hâlâ birine uzanıp dokunabilirsiniz ancak fiziksel temas sürekli değildir. Bu göreceli yakınlık, yüz ifadelerini, göz hareketlerini ve diğer küçük hareketleri daha belirgin hale getirmektedir. Sosyal bölgede (1,2–3,6 metre) herhangi bir fiziksel temas beklenmez; diğer kişinin bu bölgede ilerledikçe tüm vücudu daha net bir şekilde görüntülenebilmektedir. Halka açık-kamusal bölgede (>3,6 metre) ise yüzün görünürlüğü ve sesin duyulabilirliği azalır ancak çevrenin daha büyük bir kısmı açılmaktadır (Williamson vd., 2022).

Bailenson, Blascovich, Beall ve Loomis (2001) tarafından yapılan bir çalışmada, üç boyutlu sürükleyici bir sanal ortamı keşfederken, katılımcıların benzer boyuttaki bir silindire kıyasla bir avatardan daha fazla mesafe tutma eğiliminde olduğu ortaya konulmuştur (Bailenson vd., 2001). Bu çalışmadan yola çıkan Wilcox ve diğerleri, sanal ortamlarda kişisel alan ihlal edildiğinde oluşan rahatsızlığı araştırmıştır. Katılımcıların sanal ortamlarda kişisel alan ihlalleri yaşayıp yaşamadıklarını belirlemek için çeşitli izleme mesafelerinde sunulan insan ve nesnelerin 3 boyutlu görüntüleri kullanılmış, ardından canlı ve sanal ortamlarda kişisel alan ihlallerine verilen tepkiler doğrudan karşılaştırılmıştır. Araştırma sonucunda; katılımcıların, fiziksel ortamdaki aynı deneyimle karşılaştırılabilecek ölçüde olumsuz reaksiyonlar gösterdiği ortaya konulmuştur (Wilcox vd., 2003).

Bilgisayar aracılı iletişimin vazgeçilmez olduğu günümüz dünyasında metnin ötesine geçen yeni yollardan biri de; yazı işareti olan emoikonlar (güleryüz simgesi gibi :) ve duyguları, yüzleri veya nesneleri temsil etmek için kullanılan grafiksel semboller olan “emojiler”dir 😊. Dijital iletişimle yazı dilinde kullanıma giren emoikonlar ve emojipler piktografik yazı olmasına karşın, ne yazılı ne de sözlü dilin geleneğinde vardır. Buna rağmen dijital iletişimde önemli bir ifade aracı olarak kullanılmaktadır. Yazarak iletişim bir konuşma ortamı yarattığından, bu resimler yazılı konuşmaya adeta beden hareketlerini, bedeni ve dış dünyanın temsillerini dâhil etmektedir. Bu imkân, grafik kodlama ile mümkün olmuştur (Bonderer 2015, s. 11’den Akt. Sakallı ve Bahadıroğlu, 2018). Emotikonları kullanan ve :- (mutlu) ve :-((üzgün) ifadelerini kullandığı belgelenen ilk kişi, 19 Eylül 1982’de, yanlış iletişim yaşanmasını önlemek amacıyla e-postanın gövdesinde ruh halini belirtmek için bir dizi sembol kullanan Scott E. Fahlman’dır (Park vd., 2014). Mesajlaşmada emotikonların etkisini araştıran bir çalışma; olumsuz bir ifadenin iki farklı nötr mesajla (toplantı zamanını not etmek için bir anlık mesaj veya fikir istemek için) kullanıldığında olumsuzluğun arttığını ortaya koymaktadır. Araştırmacılar, aynı zamanda nötr bir mesajla birlikte olumlu bir ifade kullanıldığında olumlu duygunun arttığını da bulmuşlardır ancak bazı toplumsal cinsiyet etkileri de göze çarpmıştır. Söz konusu olumlu duygu, fikir soran bir mesaj yerine bir toplantıyla ilgili bir mesajı görüntüleyen kadınlarda erkeklerden daha yüksektir (Luor vd., 2010). Bu örnek, emotikonların farklı şekilde yorumlanabileceğini de göstermektedir.

Japonca emoji kelimesi ise (e: resim ve moji: kelime) “resimli kelime” anlamına gelmektedir (Santamaria-Bonfil & Grabiell, 2020). Emojiler, modern iletişim dilinin dijital platformlardaki vücut bulmuş hali, yazı dilini sembol, resim, işaret gibi görsel öğelerle destekleyen belli kodlarla dijital iletişime kazandırılan simge ya da göstergeler olarak karşımıza çıkmaktadırlar Bu sözsüz sembolün mutluluk, üzüntü, rahatlık ve hatta alaycılık gibi çeşitli anlamları taşıma yeteneği vardır (Çakar ve Bostancı, 2023; Walther ve D’Addario, 2001).

Evrensel bir dil ve iletişim biçimi halini alan emoji, Unicode Konsorsiyumu tarafından kodlanmaktadır. Dünyadaki tüm diller için geçerli bir evrensel kod sistemi kurmak ve dijital metinlerin hangi dilde ve hangi cihazda olursa olsun bozulmadan gönderilmesini ve alınmasını sağlamak olan Unicode Konsorsiyumu, 1990'lı yılların başında Mark Davis tarafından hayata geçirilmiştir. Büyük teknoloji şirketlerinin temsilcilerinden oluşan ve kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olan Unicode Konsorsiyumuna iyi bir emoji fikri olduğuna inanan herkes, hazırladığı taslakları gönderebilmektedir. Kuruluşun üyeleri düzenli olarak Silikon Vadisi'nde bir araya gelerek taslak emoji'ler hakkında oylama yapar. 2021 yılı itibarıyla 3.633 farklı emoji, Unicode Konsorsiyumu tarafından kodlanmış ve dijital iletişimde kullanılır hale gelmiştir. Sosyal medya platformlarında her gün altı milyardan fazla emoji gönderildiği (Evans, 2017) ve Instagram'a yapılan yorumların yarısının emoji içerdiği tahmin edilmektedir (Dimson, 2015'den Akt: Marko, 2023).

Dil dışı veya sözsüz ipuçları olarak işlev gören emoji, kişiliğizliği azaltma yetenekleri nedeniyle tüketici etkileşimi için de kullanılmaktadır (Lee, Hosanagar ve Nair, 2014). 2015 yılında cilt tonu değıştiriciler ve cinsiyete daha duyarlı seçenekler gibi ek özellikler de emoji kullanımına sunulmuştur (Robertson vd., 2020). Unicode Konsorsiyumu, 2023 yılında 118 emoji'nin daha kullanıma sunulduğunu açıklamıştır. Yeni emoji'lerin birçoğu halihazırda yayınlanmış olan emoji'lerin cilt ve cinsiyet varyasyonlarından oluşurken, siluet tabanlı tasarımların yanı sıra cinsiyete özgü olmayan birkaç aile emoji'si de emoji'ler arasına eklenmiştir (Townsend, 2023).

Statista'nın, emoji kullanımına ilişkin yaptığı Nisan 2022 tarihli bir araştırması; A.B.D.'de sosyal medya kullanıcılarının yüzde 68'inin konuşmaları daha eğlenceli hale getirmek için, yüzde 47'sinin de kelimelerin ötesindeki duygu ve düşüncelerini daha iyi ileterek daha iyi iletişim kurmak için emoji'lerden yararlandıklarını ortaya koymaktadır. Kullanıcıların yüzde 45'i ise bunun metinlere veya çevrim içi mesajlara yanıt vermenin hızlı bir yolu olduğunu düşündüğü için emoji kullanmayı tercih etmektedir (Dixon, 2023).

Statista'nın yaşa göre emoji kullanımını analiz eden Aralık 2023 tarihli araştırmasına göre; yetişkinler arasında mesajlarda emojiyi açık ara en çok 18 ila 29 yaşları arasındakiler kullanmakta ve bu yaş grubundaki katılımcıların yüzde 34'ü bunu gün içinde pek çok kez yapmaktadır. Defalarca olmasa bile her gün mutlaka emoji kullananların oranı ise 18-29 yaş grubunda yüzde 17, 30-44 yaş grubunda yüzde 16, 45-64 yaş grubunda yüzde 12 ve 65 yaş üstü grupta yüzde 10 olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma, genel olarak yaş arttıkça emoji kullanımının azaldığını, dijital iletişim araçlarını kullanırken hiç emoji kullanmayan bireylerin oranının 18-29 ve 30-44 yaş gruplarında yüzde 3 iken, 65 yaş ve üzeri kişilerde yüzde 15 olduğunu göstermektedir (Statista, 2024).

Yapılan başka bir araştırma, bireylerin emoji kullanımı etkileyecek pek çok faktör olduğunu; yaş, cinsiyet, ilişki türlerine göre farklılıklar olabileceği gibi ikonlardaki ifadenin belirsizliği dolayısıyla aynı emoji'lerin farklı yorumlanmasının da söz konusu olabileceğini ortaya koymaktadır. 158 katılımcıdan gelen 6.821 WeChat sohbet mesajının analiz edildiği çalışma sonuçlarına göre, 26-35 yaş arası kişiler en düşük emoji kullanım sıklığına sahiptir. Öte yandan, genç ve yaşlı grupların aynı emoji'leri farklı duygu dereceleri için kullanmaları dikkate değer bir bulgu olarak sunulmaktadır (An vd., 2018). Bu sonuç, emoji'lerin duyguları aktarmada yetersiz kalabileceğini ve aynı emoji'lerin farklı kullanıcılar tarafından farklı şekilde yorumlanabileceğini ifade etmektedir.

Fouts'a göre, özellikle pandemi sürecinde yaygınlaşan ve zoom benzeri platformlar aracılığıyla gerçekleştirilen çevrim içi toplantılarda kullanılan beden dili ve sözsüz mesajlar da, etkin bir profesyonel iletişim için oldukça önemlidir. Örneğin e-posta ile iletişim kurulurken bir anda zoom bağlantısına geçilmesi bir anda duygusal ton farkına, dolayısıyla yanlış anlaşılmalara sebep olabilmektedir. Öte yandan, görüntülü sanal iletişim ortamında fazla sabit durmayıp yüz yüze iletişimde olduğu gibi el hareketlerini kullanmak iletişimi daha doğal bir hale sokmaktadır. Ayrıca, sanal

toplantılar ve sunumlar, dinleyicilerin ilgisini ve odaklanmasını sağlamak için daha fazla etkileşim gerektirmektedir. Dolayısıyla, toplantıları düzenleyen kişinin veya konuşmacının; söylediklerinin yeterince anlaşılıp anlaşılmadığını teyit etmek için katılımcılara sorular sorması veya ilk başta konu ile ilgili bilgilendirici e-postalar göndererek katılımcıların konuya kolay adapte olmasını sağlamaya çalışması iletişimi daha etkin hale getirebilir (Fouts, 2021). Bu arada dijital iletişimde kullanılan yazı dili de, çevrim dışı kullanımdan oldukça farklıdır. Sakallı ve Bahadıroğlu, dijital iletişimdeki söz konusu olan yeniliği; tarihte birbiriyle uyumsuz olan yazılı iletişimle duysal ya da sözlü iletişimin birleşmesi olarak tanımlamaktadır. Gündelik dijital iletişimde imla kurallarından sapmalar, noktalama işaretlerine uyulmaması, söz dağarcığında ağız ve bölge dilinin yoğun kullanılması, cümlelerin basit olması, isim tamlamalarının sık kullanılması, kısaltmaların yapılması, ses yankılarının, ünlemlerin kullanılması, metinlere resim işaretlerinin eklenmesi bu anlamda önemli veriler olarak dikkati çekmektedir (Schlobinski 2012: 24'den Akt. Sakallı ve Bahadıroğlu, 2018).

Tardanico, insanların tek gerçek bağlantı yönteminin özgün iletişim olduğunu söyler. Araştırmalar, iletişimin yalnızca %7'sinin yazılı veya sözlü iletişime, yüzde 93'ünün sözsüz beden diline dayandığını göstermektedir. İş iletişiminin çoğu artık e-postalar, metinler, anlık mesajlaşma, intranetler, bloglar, web siteleri ve diğer teknoloji destekli medya aracılığıyla yapıldığından, yanlış yorumlanma potansiyeli artmakta, aceleci ve stresli olan bireyler, genellikle yazılarının nüanslarını düşünmeye zaman ayırmadıkları için yanlış anlaşılmalara ortaya çıkabilmektedir. Bir e-postanın veya gönderinin tonu, birisi tamamı büyük harflerle bir metin yazdığında bu onun bağırarak konuştuğuna gelebileceği veya kısa yanıtlar kişinin iletişime girmek istemediğinin bir işareti olarak kabul edilebileceği gerekçesiyle yanlış anlaşılabilir. Tardanico, bunun doğruluğundan da, güler yüzle biten bir mesajın olumlu bir geri bildirim olarak algılanma ihtimalinin kesinliğinden de emin olunamayacağını savunmaktadır. Ona göre; golf sahasında iş anlaşması yapma fikri bugünlerde anakronik görünse de, bu yöntemin ilgi görmesinin nedeni; iş arkadaşlarının yüz yüze birlikte kişisel zaman geçirmesi durumunda daha fazla ilerleme kaydedilebileceğini, anlaşmaların yapılabileceğini ve daha derin ilişkiler kurularak daha etkin çalışılabileceğinin kanıtlamasıdır (Tardanico, 2012).

Öte yandan, koku duyusu da insanların sözsüz sosyal iletişiminde rol oynayan önemli bir unsurdur (de Groot vd, 2017). Teknoloji henüz dokunma duyusu gibi koku alma duyusunun da dijital ortamda aktarımını sağlayamadığı için, beden dili bu anlamda da dijital ortamda yetersiz kalmaktadır.

Khan'a göre; sanal ofis çalışmalarının hızlı dünyasında, sözsüz iletişim veya sanal beden dili, etkili profesyonel etkileşimlerde kritik bir faktör olmaya devam etmektedir. Kullanıcılar, yüz ifadelerini emojiyle uyarlayarak, jestleri ve görsel ipuçlarını kullanarak, duruşa ve arka plana dikkat ederek, sanal göz temasını hedefleyerek ve mikro ifadelere dikkat ederek, güçlü ve incedikli bir sanal iletişim stili yaratabilirler. Sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) teknolojilerinin entegrasyonu, sanal beden dilinin daha karmaşık biçimlerinin potansiyeli ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmelerin ve yapay zeka ile sanal beden dilini analiz edebilen araçların geliştirilmesi ile sözsüz iletişimin daha doğal ve sezgisel olmasının sağlanması ve sanal ortamdaki profesyonel ilişkilerin derinliğini ve özgünlüğünü artırabilmesi mümkün görünmektedir (Khan, 2023). Ancak, duygu analizine yönelik mevcut en gelişmiş otomatik yöntemlerin önündeki en büyük engel, insan iletişiminin sıklıkla alaycılık veya ironi kullanımını içermesidir. Sosyal medyada alaycılık (sarcasm) olarak etiketlenen, doğal olarak oluşan ifadelerin eksikliği, alaycılığı tespit etmek için makine öğrenimi yöntemlerinin geliştirilmesindeki temel sorunlardan biridir (Muresan vd., 2016).

Teknoloji ilerlemeye devam ettikçe profesyonel ortamlarda sanal iletişim ve beden dili olanakları da genişlemektedir. Duyguları veya niyeti beden diline ve yüz ifadelerine atfetmek konusunda bilgisayarların hiçbir fikri olmadığı için, bazı alanlarda makine öğrenimi modelleri devreye girmektedir. Bilgisayarlar herhangi bir vücut dili türünden tonlarca örnek görür, ardından bilgisayar sistemine bu beden dilinin ne olduğu veya ne anlama geldiği aktarılır. Zamanla ve giderek daha fazla

örnek yardımıyla, bilgisayarlar aynı şeyi veya o duygunun ifade ettiğine benzer bir duruşu tanımlayabilmektedir. Bir bilgisayar sisteminin hareketleri anlaması etkileyici bir başarıdır. Ancak bu hareketlere göre hareket etmek için, “durumsal bağlam” denilen ek bir bilgi katmanı gerekmektedir. Bilgisayar yazılımının bir durumda ne yapacağı, örneğin bir insanın el mi salladığı yoksa dur işareti mi yaptığı bilgisine göre değişecektir. Yaya geçidine yaklaşan sürücüsüz bir araba, önümde kaldırılmış bir el tespit ederse, karşıdan karşıya geçmek isteyen insanın durmasını istediği sonucunu çıkarabilir. Bunun yerine aynı insanın “ilerle” hareketini kullandığını gören araba, yolculuğuna beklemek yerine devam etmesi gerektirdiğini ifade eden güçlü bir gösterge olarak algılayacaktır (Edwards, 2024).

Gündelik yaşamın pratikleri içinde bilgisayar sistemlerinin beden dili kodlarını çözebilmesi işe yarar görünmekte, ancak birebir iletişimin daha etkin hale gelebilmesi için bilgisayar aracılı iletişimin sınırlarını mümkün olduğu kadar zorlamak gerekmektedir. Teknik sorunların olması (bağlantının kesilmesi, sesin net duyulamaması, vb.), görüntülü iletişimde mimiklerin tam görülebilmesi, emojilerin yanlış yorumlanması iletişimi sekteye uğratabilmektedir. Bu nedenle; yazı dilinin yetersiz olduğu noktalarda sesli veya görüntülü mesajların tercih edilmesi, görüntülü bağlantılarda fonda veya masada kişisel unsurların bulundurulması, çevrim içi bağlantıların ses ve görüntü kalitesi açısından sağlıklı ortamlarda yapılması, görsel olarak gözü yormayan renklerin kullanılması gibi belirleyiciler, iletişime dijital beden dilinin de katılmasını sağlayacaktır.

Goffman, bireylerin toplumsal yaşamda, karşılarındaki kişiler üzerinde iyi bir izlenim bırakmak istedikleri için arzu edilen bir kimliği ve idealize edilen değerleri beklentilere uygun bir biçimde sunmaya çalışarak, farklı performanslar sergilediklerini savunmaktadır. Bireyler, farklı konumlarda farklı rollerini gerçekleştirerek, bir tiyatro sahnesindeki aktörler gibi alkış ve onay almayı bekler. Vitrin ise performans sırasında kişi tarafından kasıtlı veya kasıtsız olarak kullanılan standart ifade donanımıdır. Vitrinin unsurları arasında dekor, fiziksel çevre, vb. faktörlerin yanında, beden dili, görünüş, kıyafet gibi kişisel özellikler de yer almaktadır. Goffman’a göre bir oyuncu, önceden belirlenmiş bir toplumsal role girdiğinde genellikle, onun için belli bir vitrinin zaten yerleşik olduğunu görür. O role soyunarak ya belli bir role girecek, ya da ona karşılık gelen vitrini devam ettirecektir (Goffman, 1956/2009). Bu bağlamda, dijital ortamdaki performanslar da bu ortamın vitrinine göre şekillenecek, aktörlerin birbirlerinden beklentileri de bu yönde olacaktır. Dolayısıyla, beden dilinin dijital ortamdaki iletişime katkısı, iletişime katılanların, bu ortamın sunduğu olanaklar hakkındaki bilgi ve deneyimleri ile doğru orantılıdır.

Öte yandan, Walther’ın geliştirdiği Sosyal Bilgi İşleme Kuramına göre, bireyler birbirleriyle etkili bir iletişim kurmaya ve olumlu ilişkiler geliştirmeye güdülenmişler ise kullandıkları elektronik iletişim araçlarının olanaklarını en iyi şekilde değerlendirmekte ve söz konusu araçlar sosyal iletişim ipuçlarını aktarmada yetersiz olsa bile, kullanıcılar bu eksiği telafi etmenin bir yolunu bulabilmektedirler. Bilgisayar aracılı iletişim ile başkaları üzerinde olumlu izlenimler bırakmak ve başkaları ile iyi ilişkiler kurmak mümkündür ancak bu süreçlerin ilerleme hızı yüz yüze iletişime kıyasla daha yavaş bir biçimde gerçekleşmektedir (Walther, 1992’den Akt. Tosun, 2018, s. 95). Bu noktada, etkin iletişim kurmanın tek yolunun yüz yüze iletişim olmadığı değerlendirilmektedir.

SONUÇ

Sözsüz iletişim ve beden dili, etkili iletişimin en önemli unsurları arasındadır. Jest, mimik ve vücut hareketleri dışında ses tonu, giyim, ortamın renkleri, ışıklandırması, kokular, mesafe gibi pek çok unsur da sözsüz iletişim kapsamında kabul edilmektedir. Beden dilinin kullanımı kültürel öğelere göre de şekillenebilmektedir.

Günümüzde, hem kişilerarası ilişkilerde hem de profesyonel yaşamda iletişimin çevrim içi ortama taşınması ile dijital ortamdaki beden dili ve sözsüz iletişim yöntemleri önem kazanmaya başlamıştır. Söz konusu yöntemler, hem yazı dilinde dikkat edilmesi gereken unsurları, hem de dijital becerileri ve sosyal medya araçlarının kullanımına ait becerileri kapsamaktadır. Dijital iletişimi etkili bir biçimde kurabilmek için, görünür ve anlaşılır olmak, doğru zamanda, doğru aracı kullanarak etkileşimde bulunmak, görsel kodları doğru kullanmak ve yorumlamak ve teknik yeterliliklere sahip olmak gerekmektedir. Yüz yüze iletişimde olduğu gibi çevrim içi iletişimdeki sözsüz iletişim sürecinde de iletişim bariyerleri karşımıza çıkabilmektedir. Bu nedenle kişilerarası iletişimi her mecrada bütünsel olarak değerlendirmek, tek bir kesite bağlı kalmadan yorum yapmak ve ikonlar, işaretler, emojiler, sesler, mesajlar ve canlı görüntülerin içiçe geçtiği dijital iletişimi yüz yüze iletişimin yerine geçecek bir iletişim türü olarak değil, kendi bağlamı, kodları, kendine has sözsüz iletişim yollarıyla farklı bir bağlam olarak görerek değerlendirmek ve dijital okur-yazarlık becerilerini artırmaya çalışmak bu bariyerleri yıkmaya yardımcı olacaktır.

Yapay zekâ ve artırılmış gerçeklik teknolojilerinin gelişmesi ile beden dilinin dijital ortamda daha etkin kullanımı söz konusu olsa da, gündelik yaşamda olduğu gibi çevrim içi iletişimde de iletişim sürecinde engellerle karşılaşılması olasıdır. Bu alanda nicel ve nitel araştırmaların artırılması, farklı sembol ve sözcük kullanımlarının farklı sosyo demografik gruplar tarafından nasıl yorumlandığı ve değerlendirildiği bilgisi üzerinden dijital medya okuryazarlığının geliştirilmesi üzerine çalışmalar yapılması, alana katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Akar, E. (2010). Sanal toplulukların bir türü olarak sosyal ağ siteleri-bir pazarlama iletişimi kanalı olarak işleyişi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10 (1), 107-122.
- An, J., Li, T., Teng, Y., Zhang, P. (2018). Factors Influencing Emoji Usage in Smartphone Mediated Communications. İçinde Chowshury, G., Mcleod, J., Gillet, V., Willett, P. (ed.) *Transforming Digital Worlds. iConference 2018. Lecture Notes in Computer Science*, vol 10766. Springer, Cham.
- Aytürk, N. (2014). *Yönetim Sanatı: Başarılı Yönetim ve Yöneticilik*. Nobel Akademik Yayıncılık. Ankara.
- Baltaş, Z. ve Baltaş, A. (1992). *Bedenin Dili*. Remzi Kitabevi. İstanbul.
- Başaran, İ.E. (1994). *Eğitim Yönetimi*. Kadioğlu Matbaası. Ankara.
- Çalışkan, N. ve Yeşil, R. (2005). Eğitim sürecinde öğretmenin beden dili. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*. Cilt 6, Sayı 1, 199-207.
- Blossom, J. (2009). *Content Nation: Surviving and Thriving as Social Media Changes Our Work, Our Lives, and Our Future*. Indiana: Wiley Publishing, Inc.
- Bozarth, J. (2010). *Social Media for Trainers*. San Francisco: Pfeiffer Publish.
- Buldaç, M. (2021). Mekânda Proksemi Kavramı ve Proksemik Düzenlemeler: Bauhaus Tiyatroları. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi-Journal of Architecture and Life* 6(3), (1033-1049).

- Çakar, İ. ve Bostancı, M. (2023). Dijital Beden Dili: Uluslararası Öğrencilerin Emojileri Anlamlandırması. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder)*, 11 (1), 223- 248.
- De Groot, J. H. B., Semin, G. R. ve Smeets, M. A. M. (2017). On the Communicative Function of Body Odors: A Theoretical Integration and Review. *Perspectives on Psychological Science*, 12(2), 306-324.
- Dhawan, E. (2021). *Digital Body Language*. St. Martin's Press. New York.
- Dixon, S. (29 Haziran, 2023). Reasons to use emojis in communications according to emoji users in the United States as of April 2022. Statista İnternet Sitesi. Erişim adresi: <https://www.statista.com/statistics/1395588/us-emoji-users-reasons-using-emojis/>
- Edwards, S. (2024). How AI Will Revolutionize How We Use Body Language. Science of People İnternet Sitesi. Erişim adresi: <https://www.scienceofpeople.com/body-language-ai/> (Erişim tarihi: 03.01.2024).
- Evans, V. (2017). *The Emoji Code*. New York, NY: Picador.
- Erven, L.B. (2016). Overcoming Barriers to Communication. (Makale) Erişim adresi: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://aede.osu.edu/sites/aede/files/publication_files/Overcoming%20Barriers%20to%20Communication.pdf.
- Fouts, M. (2021). Body Language In A Virtual World: How To Communicate Your Message Effectively. Forbes İnternet Sitesi. Erişim adresi: <https://www.forbes.com/sites/forbescoachescouncil/2021/09/30/body-language-in-a-virtual-world-how-to-communicate-your-message-effectively/>.
- Goffman, E. (2009). *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*. (Çev. Barış Cezar) Metis: İstanbul.
- Habacı, İ., Ürker, A., Bulut, S., Atıcı, R. ve Habacı, Z. (2013). Beden dilinin eğitim öğretim üzerine etkileri. *Electronic Turkish Studies*, 8(9), 1639-1655.
- Hall, E. (1963). "A System for the Notation of Proxemic Behavior". *American Anthropologist*. 65(5), 1003–1026.
- Hrisca, A. (2011). *Online Communication and Body Language*. Acta Universitatis Danubius: Vol 5, No. 2/2011
- Khan, N. (30 Ağustos, 2023). The Silent Communicator: Body language in the Virtual Realm. Well Said İnternet Sitesi. Erişim adresi: <https://www.torontospeechtherapy.com/blog/2023/the-silent-communicator-body-language-in-the-virtual-realm>
- Luor, T. T., Wu, L., Lu, H.P., Tao Y.H. (2010). The effect of emoticons in simplex and complex task-oriented communication: An empirical study of instant messaging. *Computers in Human Behavior*, 26, 5, 889-895
- Marko, K (2023). Digital identity performance through emoji on the social media platform Instagram. *Front. Commun.* 8:1148517. Erişim adresi: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fcomm.2023.1148517/full>.

- Mayfield, A. (2010). *What is social media?* (Ekitap). Erişim adresi: <http://www.icrossing.co.uk/fileadmin/uploads/eBooks>
- Muresan, S., Gonzales-Ibanez, R., Ghosh, D. ve Wacholder, N. (2016). Identification of nonliteral language in social media: A case study on sarcasm. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 67: (11), 2725–2737.
- Paradisi, P., Raglianti, M., Sebastiani, L. (2021). Online Communication and Body Language. *Front Behav Neurosci.* 7;15:709365.
- Park, T.W., Kim, S.J., Lee, G. (2014). A Study of Emoticon Use in Instant Messaging from Smartphone. İçinde: Kurosu, M. (ed.) Human-Computer Interaction. Applications and Services. HCI 2014. *Lecture Notes in Computer Science*, vol 8512. Springer, Cham.
- Porter, J. E. (2009). Recovering Delivery for Digital Rhetoric. *Computers and Composition*, 26(4), 207–224.
- Robertson, A., Magdy, W. ve Goldwater, S. (2020). Emoji skin tone modifiers. *ACM Trans. Soc. Comput.* 3, 1–25.
- Santamaria-Bonfil, G. ve Grabiell, T.L.O. (2020). Emoji as a Proxy of Emotional Communication. *IntechOpen*. Erişim adresi: <https://www.intechopen.com/chapters/69271>.
- Saygıç, F. (Aralık 24, 2018). İnternet Çağında Beden Dili Nereye Gidiyor? İIENSTITU İnternet Sitesi. Erişim adresi: <https://www.iienstitu.com/blog/internet-caginda-beden-dili-nereye-gidiyor>.
- Statista Research Department (26 Mart, 2024). “Share of adults in the United States on how often they use emojis in messages as of December 2023, by age group”. Statista İnternet Sitesi. Erişim adresi: <https://www.statista.com/statistics/1457670/us-adults-emoji-usage-frequency-age/>.
- Tardanico, S. (30 Nisan, 2012). “Is Social Media Sabotaging Real Communication?”. Forbes İnternet Sitesi. Erişim adresi: <https://www.forbes.com/sites/susantardanico/2012/04/30/is-social-media-sabotaging-real-communication/?sh=7200a9102b62>.
- Torun, U. B. (2019). Beden Dili. (Ed) Mehmet Fidan ve Bahar Urhan Torun. *Konuşulmayan Dil: Sözsüz İletişim*. Gazi Kitabevi. Ankara.
- Tosun, L.P. (2018). *Sosyal Ağlar ve Sosyal Psikoloji*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Townsend, C. (Aralık 10, 2023). Here’s every new emoji we got in 2023. Mashable İnternet Sitesi. Erişim adresi: <https://mashable.com/article/every-new-emoji-2023>.
- Wilcox, L. M., Allison, R. S., Elfassy, S. ve Grelik, C. (2003). Personal Space in Virtual Reality. *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*, 47(20), 2097–2101.
- Williamson, J. R., O’Hagan, J., Guerra-Gomez, J.A., Williamson, J. H., Cesar, P. ve Shamma, D. A. (2022). Digital proxemics: Designing social and collaborative interaction in virtual

environments. In *Proceedings of the CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*. ACM, New York, NY, 423, 1–12.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Çalışmada Etik Kurul İznine Gerek Yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada Finansal Destek Alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada Potansiyel Çıkar Çatışması Bulunmamaktadır.

PERFORMANS TEORİ BAĞLAMINDA CEM RİTÜELLERİNDEKİ MİRACILAMA BÖLÜMÜNÜN İCRASI VE ZAKİRLİK İLİŞKİSİ (ERGENE CEMEVI ÖRNEĞİ)

Execution Of The Miraclama Section In Cem Rituals And The Relationship With Zakirlik In The Context Of Performance Theory (Ergene Cemevi Example)

Volkan KAPTAN¹

ÖZET

Halkbilimi perspektifinde performanslar, kimi zaman kimlikleri imler, vulgar bir ifadeyle zamanı bükerek çizgisel zaman algısından ziyade döngüsel zaman algısını ele alır, yeniden şekillendirir kimi zaman da icranın yanında bedeni imler ve hikayeler anlatır. Dolayısıyla performanslar herhangi bir sabit tanımlamayı reddeder. Performans Teori ise bu manada performans olayının yapısı çerçevesinde icracı, seyirci ve anlatı gibi dinamikler ile performans yani edim eylemine tesir eden unsurları ele alan bir yaklaşımdır. Türk kültür yapısı göz önünde bulundurulduğunda Alevi toplulukları özelinde performansın ortaya konulduğu temel bağlam cem ritüelleridir. Cem ritüelleri Alevi kolektivitesinin Bourdieu’ci bir ifadeyle kültürel sermayesinin inşa edilmesinde ve nesilden nesle aktarılmasında rol oynar. Cem ritüellerinin temel bileşenleri arasında yer alan müzik ise, Alevi kolektivitesinin oluşmasına aracı bir fenomendir. Cem ritüellerinde müzik performansını gerçekleştiren kişi zakirdir. Performans Teori bağlamında cem ritüellerinde zakir, bir anlatıcı konumunda ve kimliğindedir. Cem ritüellerine katılan topluluk üyeleri ise birer dinleyici konumundadır. Cem ritüellerinde zakirin icra ettiği türlerden biri miraçlamadır. Miraçlama özelinde zakirin genel anlatısı Hz. Peygamber’in Miraç dönüşü kırklar cemine uğraması üzerinedir. Bu çalışma, etnografik ve iteratür taramasına dayalı olarak 2022-2023 yılları arasında Tekirdağ Çorlu’da bulunan Ergene Cemevinde gerçekleştirilen cem ritüellerindeki miraçlamaları zakirlik geleneğini ekseninde Dan Ben Amos’un Performans Teori bağlamında kişisel boyut (anlatıcı/oyuncu), sosyal boyut (dinleyici/izleyici) ve sözel boyut (anlatılan) olarak ortaya koyduğu model çerçevesinde ele alır.

Anahtar Kelimeler: Müzik, Alevilik, Zakir, Performans Teori, Cem Ritüelleri.

ABSTRACT

In the folklore perspective, performances sometimes signify identities, in a vulgar expression, bend time to address and reshape the cyclical perception of time rather than linear time perception, and sometimes they signify the body and tell stories alongside the performance. The performances thus reject any fixed definition. In this sense, Performance Theory is an approach that deals with dynamics such as performer, audience and narrative within the framework of the structure of the performance event, and the elements that affect the performance. Considering the Turkish cultural structure, the main context in which performance is revealed in Alevi communities is cem rituals. Cem rituals play a role in building the cultural capital of the Alevi collectivity, in Bourdieuan terms, and transmitting it from generation to generation. Music, which is among the basic components of Cem rituals, is a phenomenon that mediates the formation of Alevi collectivity. The person who performs the musical performance in Cem rituals is the zakir. In the context of Performance Theory, in cem rituals, the zakir is in the position and identity of a narrator. Community members participating in Cem rituals are in the position of listeners. One of the types of rituals performed by the zakir in Cem rituals is miraj. The general narrative of the zakir in the specific context of Miraj is Hz. The Prophet's return from Miraj is due to his visit to the Cem of the Forties. This study, based on ethnographic and literature review, examined the ascensions in the cem rituals held in Ergene Cemevi in Çorlu, Tekirdağ between 2022 and 2023, on the axis of the tradition of zakir, personal dimension (narrator/actor), social dimension (listener/audience) in the context of Dan Ben Amos' Performance Theory, and handles it within the framework of the model it puts forward as the verbal dimension (narrated).

Keywords: Music, Alevism, Zakir, Performance Theory, Cem Rituals.

1. ORCID: 0000-0003-0135-4348

1 Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Türk Müziği Devlet Konservatuarı, Çalgı Eğitimi Bölümü, vkaptan@nku.edu.tr

* KAPTAN, V. (2025). “Performans Teori Bağlamında Cem Ritüellerindeki Miraçlama Bölümünün İcrası ve Zakirlik İlişkisi (Ergene Cemevi Örneği)” *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.35, s.105-118.
Makale Geliş Tarihi: 17 Aralık 2024 Kabul Tarihi:16 Nisan 2025

EXTENDED ABSTRACT

In the folklore perspective, performances sometimes signify identities, in layman's terms, bend time to address and reshape the cyclical perception of time rather than linear time perception, and sometimes they signify the body and tell stories alongside the performance. The performances thus reject any fixed definition. In this sense, Performance Theory is an approach that deals with dynamics such as performer, audience and narrative within the framework of the structure of the performance event, and the elements that affect the performance, that is, the act of action. Considering the Turkish cultural structure, the main context in which performance is revealed in Alevi communities is cem rituals. Cem rituals play a role in building the cultural capital of the Alevi collectivity, in Bourdieuan terms, and in transmitting it from generation to generation. The phenomenon of music, which is among the basic components of Cem rituals, is a phenomenon that mediates the formation of Alevi collectivity. The person who performs the musical performance in Cem rituals is the zakir. In the context of Performance Theory, in cem rituals, the zakir is in the position and identity of a narrator. Community members participating in Cem rituals are in the position of listeners. Zakir's general narrative as a narrator/performer is Hz. The Prophet's return to Miraj is due to his visit to the Forties Djem, and Zakir is an Alevi who is responsible for conveying the legend of the Forties to the listeners who attend the Djem in the role of narrator/performer through musical genres such as deyi, nefes, tawhid, düvaz-ı imam, patrol, eulogy, miraclama, elegy, patrol, nevrüziye. It is one of the twelve ministries within its theology. This study focuses on the zakir tradition and examines the cem rituals, which are the main components of the Alevi doctrine, based on both ethnographic and literature review, and the personal dimension (narrator/actor), social dimension (listener/audience) and verbal dimension (narrated) in the context of Dan Ben Amos' Performance Theory. considers it within the framework of the model he put forward. In Zakir's role as narrator, he is expected to understand the words not only within the meanings of the words, but also within the meanings he attributes with his tone and form of voice. For example, Hz. In the elegies read for the martyrdom of Hussein, the meaning that the zakir attaches to those words is internalized and revealed by the community, rather than the meanings of the words in the words. At the same time, some formations such as similes, metaphors and metaphor-ı Mürsel are included during the performance of the works of both the seven great poets and the path leaders within Alevism. While Zakir is performing through the aforementioned forms, the listener is expected to understand these connotations. As a result, in Alevi cem rituals, there is a performance-based communication and interaction between both the zakir and the community members participating in the ritual. This communication is provided through music, and from an emic perspective, a world of meaning is created in the theological sense, specific to the symbol-meaning relationship.

GİRİŞ

19. yüzyılda Türkiye’de başlayan folklor çalışmaları halkın salt köyde bulunduğu ve folklor ürünlerinin de buna paralel olarak köy ortamında bulunduğu düşüncesi ekseninde başlar. Daha sonraki süreçte mezkûr savın geçerli olmadığı anlaşılar ve bu doğrultuda Tanzimat ile birlikte yeni bir süreç içerisine girilir. Folklor çalışmaları adına başlangıçta alandan derlenen metinlerin yapısal özelliklerini açıklamaya yönelik metin merkezli yaklaşımlar benimsenir. Türk halk biliminde başlangıçta benimsenin metin merkezli yaklaşımların zaman içerisinde kültürü emik bir perspektifle anlamak adına yetersiz olduğu görülür ve gerek icra ortamı, bağlam gerekse anlatıcı ve dinleyici bağlam merkezli yaklaşımlarında inceleme konusuna dahil edilir. Bu doğrultuda Milman Parry ve Albert Lord öncülüğünde ortaya konan Sözlü Kompozisyon Teorisi, metin merkezli yaklaşımların aksine herhangi bir halk bilimi ürününün alandaki yaşantı örgüleriyle değerlendirilmesi ekseninde bir kompozisyon oluşturulması esasını ortaya koyar. Kompozisyon ise irticalen oluşmalı ve doğaçlamanın gerçekleşmesi için de bir silsile söz konusudur. Bu silsile geleneğin gözlemlenmesi ile başlar bilahare dinleme, öğrenme, kopyalayıp talit etme, içselleştirme ile devam eder ve yeniden ortaya koyma ile son bulur (Akpınar, 2007, s. 996).

Sözlü Kompozisyon Teorisi ekseninde bağlam ve icranın birlikte bir süreç oluşturduğu düşüncesi Performans Teori’nin ortaya çıkmasını sağlayan temel dinamik olarak dikkat çekmektedir. 20. yüzyılda halk bilimi çalışmalarında icra ortamı, bağlam, anlatıcı ve dinleyiciyi önceleyen bağlam merkezli yaklaşımlardan biri olan “Performans Teori’nin temelini; metin, sözel doku ve bağlam” oluşturur (Fıratlıgil, 2012, s. 118). Bu çerçevede Malinowski’nin 1926’da bağlamsız metnin ölü olduğuna yönelik

söylemi, bağlam merkezli performans teorisi yönteminin mottosu haline gelir. Performans Teoriye bağlamı önceleyen araştırmacılarından biri de Dan Ben Amos'tur. Performans Teoride Dan Ben Amos'un ortaya koyduğu model "kişisel boyut (anlatıcı/oyuncu), sosyal boyut (dinleyici/izleyici) ve söz boyutu (anlatılan)" olmak üzere üç unsurdan meydana gelir (Urakova, 2014, s. 270). Akçakmak'a göre bu yaklaşım sayesinde "özne ve nesne, seyreden ve seyredilen, seyirci ve oyuncu arasındaki ilişki yeniden" kurulur (2021, s. 740).

Bağlam merkezi halkbilimi çalışmalarının ortaya çıkmasının temel getirisi folkloru tamamlanmış bir unsur olarak görme eğiliminden ayıran geleneksel anlatı üzerine anlatan ve dinleyen arasında ortaya çıkan dinamik bir iletişim süreci olarak görmesi üzerine gerçekleşir. Dolayısıyla bağlam merkezli yaklaşımlar sosyo-kültürel bir fenomeni kendi kültürel bağlamında değerlendirmeyi önceler ve bu değerlendirme salt bir veri toplama ve değerlendirme şeklinde değil; emik bir yaklaşımla süreç içerisindeki değerlendirme şeklindedir. Halkbilimi ürünleri bu çerçevede ele alındığında durağan bir yapı arz etmez, dinamik bir süreci imler. Performans Teori de halkbilimi ürünlerinin özünde bir dinamiklik olduğu savı ile yola çıkar ve "kavramları yeniden" tanımlar (Akpınar, 2007, s. 97). Bu bağlamda Dan Ben Amos'un tabiriyle folklor derleyip toplamaktan ziyade iletişim eksenli bir süreci ihtiva eder (Çobanoğlu, 2004, s. 161). Bu bağlamda folkloru geçmişin bir ürünü olarak görmeyen ve dinamik bir iletişimsel süreç olarak kabul eden temel paradigma ise Performans Teori'dir.

Performans mefhumu bir çerçeve şeklinde telakki edilir. Çobanoğlu'na göre Performans Teori ise performansı temelde yorumcul bir perspektifle ele alır ve "performans esnasında anlatıcının ses ve dil kullanım biçimlerini irdeleyen, kültürel yapı içinde özel olarak var olan olguların var oluş biçimlerinin kültüre ve topluma bağlı olarak taşıdıkları özellikleri araştırıp incelenebilir hale" getirir. (Çobanoğlu, 1999, s. 258). Performans Teori aynı zamanda bütünselliğe odaklanır ve halk ürünlerini meydana getiren kişi, zaman ve mekândan bağımsız hareket etmez. Dolayısıyla metnin aidiyetine önem verir ve önceler. Bu aidiyet duygusu bağlamı imler. Bağlam ise folklor ürünleri içerisinde farklılaşmaktadır. Başka bir ifadeyle folklor ürünlerinde bağlam temel dinamiği teşkil eder ve folklor ürünlerinin icra ekseninde farklı bağlamları vardır. Örneğin Alevi geleneğinde ilk cemin yapıldığı kırklar meclisi ilk yaratma ortamı olarak telakki edilir. Bu çerçevede Alevilikte cem ritüellerinin kökeni kırklar meclisine istinad ettirilir.

Performans Teori ekseninde performans çalışmalarında farklı görüşlere yer vardır ve keskin tanımlamalardan kaçınılır. Schechner performans çalışmalarında "herhangi tek odaklı bilgi ve değerler sistemine kurulmasına ve geliştirilmesine" yer olmadığını değinir (2013, s. 24). Performans esnasında ortaya çıkan davranışlar teorik boyutta bir başlık altında toplanabilir; fakat ortaya konan her performans benzer değildir. Bu çerçevede Çobanoğlu'na göre performans "hem sanatsal bir eylem hem sanatsal bir olay" manası taşır (1999, s. 214).

Performans teorisinde performans, oyuna tesanüt ettirilen ritüelelistik bir davranış olarak ele alınır. Bu manada performans, bir aşamaya kadar ritüelleştirme ve oynamanın varlığıyla karakterize edilir. Ritüelleştirme performans teorisinin öncülerinden Schechner için de temel dinamik noktası oluşturur. Bu durumun oluşmasında Schechner'im performans ile ilgili sanat özelinde gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarda farklı araştırmacılarla birlikte çalışması önemli rol oynar. Performans teoride Schechner'in bilhassa Victor Turner ile gerçekleştirdiği çalışmalar neticesinde ritüellerin başat çalışma nesnesi konumuna geldiği müşahade edilir. Bu bağlamda Turner'ın ritüeli temelde yenilenmeyi ve dönüşümü sağlayan araç olarak görmesi performans araştırmalarında önemli bir etki yaratır. Turner ritüel süreçlerin merkezinde meydana gelen ruhsal ve sosyal dönüşümü ise "liminallik" (eşiksellik) terimi ile açıklar.

Türk kültürü içerisinde değerlendirildiğinde Alevi toplulukları adına icra ortamı, bağlam, anlatıcı ve dinleyici ekseninde kolektif belleğin yeniden kurgulandığı, paylaşıldığı, yenilenmenin ve dönüşümün sağlanıp faileri düşünce ve pratik evreninde bir araya getiren yer cem ritüelleridir. Cem, Alevi doktrini içinde ibadet şeklinde kabul gören bir seremoniler bütünüdür ve aynı zamanda hem evrenin (gezegenlerin dönüşü, birbiriyle münasebetleri vs.) fiziksel tezahürünün hem de düşünceden pratiğe aktarılan varoluşun ve süreğenliğin" sağlandığı ritüellerdir (Eroğlu, 2022, s. 11). Emik bir perspektiften

değerlendirildiğinde Alevilere göre cemler, Alevinin inancının nüvesini oluşturur ve bir olmanın performansa yönelik şeklidir (Yılmaz ve Işık, 2021, s. 561). Cem ritüellerinin temel yapı taşlarından biri de müziktir. Cem ritüellerinde müzik fenomeni özelinde ortaya konan deyiş, nefes, düvaz-ı imam, mersiye, tevhit ve miraçlama gibi türler ritüelin baştan sona yürütülmesinde önemli rol oynar. Bu çalışmada da Çorlu Ergene Cemevi özelinde seslendirilen türler arasında yer alan miraçlamaların Performans Teori bağlamında zakirlik ile olan ilişkisi ele alınacaktır.

1. Performans Mefhumu ve Performans Teorisi

Performans mefhumu genel manada bireylerin yaşamlarında yaptığı faaliyetlerin tümünü muhteva eder ve farklı disiplinlerdeki çalışmalar neticesinde her disiplin özelinde ayrılır. Örneğin halkbilimi çalışmaların performans araştırmacılar tarafından sözlü performans kapsamında ele alınırken; antropoloji alanındaki araştırmacılar tarafından performanslar ritüeller ekseninde sosyokültürel performans ekseninde değerlendirilir. Kimi araştırmacılar ise performansı teolojik eksenli bir bağlamda değerlendirir; fakat performansın farklı araştırmacılar çerçevesinde ele alındığı müşahade edilir. Örneğin Richard Schechner performansı teatral bir sahada alır. Yine başka bir örnekte müzik özelinde performans icra pratikleri ekseninde değerlendirilir. Etnomüzikolojide ise “performans teorileri sözlü ve kültürel performanslardaki müzikal ifadeleri yorumlamak” adına kullanılır (Küçükaksoy, 2017, s. 1733).

Performans mefhumunu literatürde ilk kullanan kişinin ise *Noam Chomsky* olduğu ifade edilir. Performans mefhumu, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlüğünde “Başarım” olarak yer alır. Buradaki başarım çevirisi, herhangi bir eseri ya da işi ortaya koyarken elde edilen başarıyı imlemektedir (<https://sozluk.gov.tr/>). Victor Turner ise performansı şu şekilde açıklar: “İngilizce performance olan sözcük Orta çağ İngilizce’sindeki parfournen sözcüğünden türetilmiştir, daha sonrasında Eski Fransızca’daki parfournir-par (“tamamlamak”) sözcüğüne fournir (“döşemek”) sözcüğünün eklenmesiyle parfournen ortaya çıkmıştır.”

Schechner ise “performansın özerk/ilişiksiz bir tür olmadığını, toplumsal ilişkilerin kökeninde yer alan bir özellikte olduğunu” telakki eder (Güngör, 2021, s. 166). Schechner, performansı icra etme nosyonu üzerinden ele alır ve dört farklı eylem üzerinden değerlendirir. Schechner’e göre:

“icra etmek; olmak (being), yapmak (doing), yaptığını göstermek (showing doing), yaptığını göstermeyi açıklamak (explaining showing doing) ile bağlantılı olarak düşünülebilir. Olmak varoluşun kendisidir, yapmak ise var olan her şeyin yaptığı her şey olarak tanımlanır. Yaptığını göstermek, yapılanın altını çizmek ve vurgulamaktır ve böylece icra oluşur. Yaptığını göstermeyi açıklamak ise düşünömsel (reflexive) bir uzaklık yaratarak yapılanın nasıl gösterildiği üzerine çalışmaktır, yani performans çalışmalarının yaptığıdır” (Akt; Onat, 2021, s. 8).

Schechner’in performans ile ilgili temel savı ise performansların ilk kez olmayan ya da ikinci defa gerçekleştirilen davranışlar olduğu yönündedir. Dolayısıyla ortaya konan performanslar daima kendisini önceleyen bir referansla icra edilir. Bu zaviyeden bakıldığında performansın otonom bir edim olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Sezgin’in de ifade ettiği gibi performans salt “icracıya ait bir davranış olamaz, öğrenilmiş davranışların tekrarıdır (2014, s. 137). Schechner’a göre performanslar “gösteri sanatlarında, sporda, popüler müzik veya günlük yaşamda ritüelleştirilmiş jestlerden ve seslerden oluşur” (2006, s. 52). Schechner’e göre performanslar “kimlikleri işaretler, zamanı büker, yeniden şekillendirir, bedeni süsler ve hikayeler anlatır” (2006, s. 28). Sanat özelinde ele alındığında ise performans, gösteri, oyun, dans, konser vermek, icra etmek olarak telakki edilir.

Goffman’a göre ise performans benliğin sunumudur ve ortak bir eylem alanı içerisinde gerçekleşir. Bu eylem alanı içerisinde gerçekleşen performansın belirli bir nedeni bulunur. Goffman ayrıca performans sırasındaki aktörlerin “katılımcılar önünde bir rutini oynayan kişiler olduğunu” ifade eder (1959, s. 29-

31). Bu bağlamda Bauman'ın da ifade ettiği gibi performans bir iletişim biçimidir ve bu iletişim icracı ve dinleyici arasında köprü kurar (Özdemir, 2016, s. 1358).

Performans Teori ise performans olayının yapısı çerçevesinde icracı, seyirci ve anlatı gibi dinamikler ile performans/edim eylemine tesir eden unsurları ele alan bir yaklaşımdır. Bu manada performans teori halk biliminde metin merkezli yaklaşımlar karşısında bağlamın önemini vurgulamak üzerine ortaya konulmuş bir paradigmadır. Edward Sapir'in dilin içtimai sahada kullanımı ile Malinowski'nin bağlam olmadan metnin ölü olduğu düşüncesi ekseninde geliştirilmiş performans teori folkloru “geçmişin ürünleri anlayışından dinamik bir süreç olarak kabule” dönüştürür (Çobanoğlu, 2019, s. 324). Performans Teori'ye göre, bir halk ürününün holistik bir perspektifle ele alınabilmesi için icra edildiği şartların da değerlendirilmesi gerekir. Bu manada gösterim kaynaklı tüm halk ürünlerinin bağlam göz önünde bulundurularak Performans Teori ile incelenmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bağlam telakkisi Performans Teori'nin mottosu ve temel dinamiği konumundadır. Bu bağlamda ortaya konan şifahi anlatım sosyal bir fenomen olarak kabul görür ve teatral manada “bir icra veya performans olan bu sosyal olay, üç temel unsurdan, anlatan ve dinleyen ve anlatılan geleneksel anlatıdan oluşmaktadır” (Çevirme ve Oymak, 2009, s. 376).

Performans Teorisinin yeni bir halkbilimi ürünü olarak tebeyyün etmesini sağlayan folklor araştırmacısı Dan Ben Amos'tur. Dan Ben Amos'un ortaya koyduğu model “kişisel boyut (anlatıcı/oyuncu), sosyal boyut (dinleyici/izleyici) ve söz boyutu (anlatılan)” olmak üzere üç unsurdan meydana gelir (Urkova, 2014, s. 270). Dan Ben Amos'un ortaya koyduğu modelin birçok sosyal bilim disiplinde temellendirildiği müşahade edilir. Türk kültür yapısı özelinde Alevi doktrini içerisinde yapılan cemlerde on iki hizmetten biri olan zakirlerin müzik icraları da Dan Ben Amos'un ortaya koyduğu modelle örtüşür. Cem ritüellerinde miraçlama özelinde zakirlik geleneğini Performans Teori ekseninde ele almadan önce Aleviliğin tarihsel gelişimine değinmek ve zakirliği bu tarihsel gelişim ekseninde değerlendirmek yerinde olacaktır.

2. Aleviliğin Tarihi Gelişim Seyri Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Aleviliğin tarihine ilişkin literatürde birbirinden farklı görüşler yer alır. Birçok araştırmacı ideolojik mülahazalar neticesinde Aleviliğin tarihini farklı zaman dilimlerinden başlatır. Kimi araştırmacılar Alevi kelimesi üzerinden Aleviği hilafet meselesi sonrası ortaya çıkmış bir oluşum olarak ele alır ve bu çerçevede Alevilik İslâmiyet'in kabulü sonrası “Türklerin İslamlaşma” süreci ile ilişkilendirilir (Erbay vd., 2024, s. 151). Ocak, Aleviliğin tarihi ile ilgili olarak Aleviliği iki döneme ayırır. Bunlardan birincisini Hz. Ali'siz dönem, ikincisini ise Hz. Ali'li dönem olarak adlandırır (1999, s. 387-388). Ocak, ilk dönemi onuncu ve onbeşinci yüzyılında sonlarına kadar; ikincisini ise onaltıncı yüzyılından başların başlayan dönem olarak adlandırır. Dolayısıyla Aleviliği Safevi Devleti'nin kuruluşu ve sonrası ile ilişkilendirir. Benzer şekilde Rıza Yıldırım da Aleviliği üçe ayırır ve bu dönemler içerisinde Aleviliği geleneksel ve modern Alevilik olmak üzere kategorize eder (2012, s. 137). Yıldırım ve Ocak'ın bugünkü yapısı çerçevesinde Aleviliğin müşterek noktasının Safevi Devleti'nin kuruluşu ve sonrası başka bir ifadeyle onbeşinci yüzyıl sonrası ve onaltıncı yüzyıl başları olduğunu ifade eder. Ocak'ın Ali'siz dönem adlandırılmasındaki temel sav Hz. Ali kültürünün ve Oniki İmam kültürünün Alevilik içerisinde XV. yüzyıl sonrası girmesi üzerinedir.

Rıza Yıldırım da geleneksel Alevilik ve modern Alevilik olgusunu kent dinamiği ekseninde şekillendirir. Kent ortamının geçmişteki Alevilik uygulamalarının yavaş yavaş ortadan kalkmasına zemin hazırladığını ifade eder. Bu manada Safevi Dönemi ilişkilendirilmesi birçok yazar tarafından ihtiyatla yaklaşılması gereken bir husus olarak ele alınır. Çünkü Gülten'in de ifade ettiği gibi Safevi Döneminde her ne kadar Alevi ismi kullanılsa da “XV. ve XVI. yüzyıla ait Osmanlı belgelerinde Kızılbaşların kendilerini Alevî olarak tanımladıklarını gösteren bazı açık kayıtlara rastlanılmaktadır” (2016, s. 29). Benzer şekilde Bülent Akın da Alevi kelimesinin şemsiye bir terim olduğunu ifade eder ve Alevi kelimesinin “bugünkü anlamda kullanımının son birkaç yüzyıla ait bir kullanım olmadığını ve bu adlandırmanın tarihinin en az XV. yüzyıla kadar geri götürülebileceğini” ifade eder (2023, s. 19). Geleneksel Anadolu Aleviliğinin olduğu dönem Aleviliğin Şiilik tezi ekseninde değerlendirildiği dönemi kapsamaktadır.

Aleviliğin tarihi ile ilgili her ne kadar Orta Asya, Anadolu, Mezopotamya eksenli görüşler olsa da literatürde genel kabul gören sav Aleviliğin Orta Asya'dan günümüze farklı kültürleri de içerisinde eriterek geldiğidir. Bu manada Alevilik birçok farklı kültür unsurunu bünyesinde barındırması hasebiyle senkretik bir yapı olarak telakki edilir.

1950'li yıllardan itibaren gerek göç gerekse kentleşme olgusu ekseninde Alevilik kent ortamında oluşumunu tamamlamamış modern bir dönem içerisine girmektedir. 1980'li yıllardan sonra ise Alevilik adına uyanış olarak tabir edilen farklı bir yapılanmanın ortaya çıktığı müşahade edilir. Ulaş Özdemir bu dönemde müzik özelinde de bir yeniden canlanmanın olduğunu ifade eder (2016, s. 87). Alevilik uyanış ile birlikte merkez karşısında konumlandırılan ve içe dönük soyutlanmış topluluk olma yapısından sıyrılır ve teolojik eksenli bir oluşum olmaktan ziyade kamusal alanda görünürlük kazanarak kimlik eksenli bir oluşuma dönüşür. 20. yüzyıl Alevi doktrininin yıllardır genel olarak sözlü aktarılması teamülünü de ters yüz eder ve Alevilik kentleşme, modernleşme, sekülerleşmenin de etkisiyle yazılı bir kültüre doğru evrilmeye başlar. Bu durumun Alevilik adına temel getirisi otoriter yapısının zedelenmesi yönünde gerçekleşir. Bu bağlamda kent ortamında yazılı kültüre geçişle beraber Alevi cem ritüellerini yürüten dedelerin otoritesi zayıflamaya başlar. Dedelik kent ortamındaki yeni kuşak Aleviler tarafından sorgulanır hale gelir. Bunun yanı sıra kent ortamı Alevilik adına musahiplik gibi birçok kurumun işlevsiz hale gelmesini de beraberinde getirir.

Kent ortamı modern Alevilik adına Hobsbawn ve Ranger'ın ifadesiyle geleneğin icadı bazı kurumların da işler hale gelmesine olanak sağlar (2013, s. 2-3). Massicard'ın da ifade ettiği gibi cemevleri bu manada gelenek icadı olarak kent ortamının Alevilik adına meydana getirdiği kurumlar arasında yer alır (2007, s. 173). Genelde kültür özelde müzik özelinde ele alındığında da göç, kentleşme, modernleşme, sekülerleşme, ussallaşma paradigmaları ekseninde Alevilikte birtakım farklılıklar ortaya çıkar. Bu farklılıklar gelenekten bir kopuş özelliği taşıırken, geleneğin yeniden inşa edilmesi manasına da gelir. Kent ortamında Alevilikte müziksel unsurlar özelindeki temel değişim Weberyan bir tabirle vakıf eksenli standardize edilmiş bir repertuvarıdır. Bu doğrultuda cem ritüellerinde müzik yaratıcıları olarak zakirlerin irticalen (doğaçlama) emik bir perspektifle giydirme yapma gelenekleri bu standardizasyon unsuru ekseninde ortadan kalkmaktadır. Yine kent ortamının Alevilik özelindeki diğer bir yansıması teknolojik unsurların Alevilik doktrini içerisine dahil edilmesi üzerine ortaya çıkar. Kent ortamında cem ritüelleri içerisinde seslendirilen semaha eşlik eden deyişler ritüel dışına taşınır ve kimlik eksenli bir oluşumun sonik işaretleyici konumuna yerleşir. Kent ortamında bağlama özelinde de bir standartlaşma meydana gelir ve gerek bağlamanın yapısı gerekse çalım tekniği farklılaşır. Kent ortamında Alevilik özelindeki temel değişimler arasında 12 hizmetten biri olarak ritüellerde dededen sonra ritüelin yürütülmesi adına önem arz eden zakirlik hizmeti ekseninde ortaya çıkar. Bu manada bilhassa bu çalışmanın da örneklemini teşkil eden Tekirdağ Çorlu'da Ergene Cemevinde görev yapan zakirler kent ortamında yazılı unsurların gelişmesine paralel olarak meşk sisteminden bir kopuş içerisine girer ve bu bağlamda kent ortamında nota bilen bir zakir profiline doğru evrilirler. Notasyona bağlılık zakirin icra alanındaki hareket alanının kısıtlanması manasına gelirken, aynı zamanda kent ortamındaki müzik icrasını gerçekleştiren Ergene Cemevi zakirlerinin geleneğin sözlü olarak aktarımından yazılı aktarımına geçmesine olanak sağlar. Dolayısıyla kent ortamında Ergene cemevi özelinde eğitilmiş bir zakir profili ortaya çıkar. Eğitilmiş zakir geleneği yeni nesillere aktarırken yazılı sözlü unsurların yanında yazılı unsurlara da başvurur.

3. Zakirlik Geleneği

Etimolojik olarak ele alındığında zakir, "Arapça 'zekare' kökünden" gelen "zikir" kelimesinden türemiş bir kelimedir (Elçi, 2019, s. 489). "Sözlükte bir şeyi anmak, hatırlamak" şeklinde yer alan zikir kelimesi semantik olarak Allah'ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtuluş" olarak kullanılır (Öngören, 2013, s. 409). Mezkûr terimi bellek ve anımsama olarak da çeviren Satır'a göre zikir, sufi ritüeli olup bireyi Allah'a gerek ruhsal gerekse fiziki açıdan yaklaştırır (2016, s. 1340). Dolayısıyla genelde zakir özelde ise zikir terimi Tanrıya ulaşmak için bir araç konumundadır. Araç olma durumunun temel dayanak noktasını ise Allah'ın adını devamlı söylemek suretiyle anma oluşturur.

Alevi geleneği içerisinde zakirlik, teolojik açıdan İmam Cafer Sadık’a dayandırılır (Satır, 2016, s. 1341). Zakirliğin uygulama açısından kökenine ilişkin temel kabul gören görüş ise eski Türk topluluklarında kam, şaman, baksı, ozan gibi isimlerle anılan dini önderlerin bir uzantısı olması yönündedir. Bu manada zakir teriminin kullanım sahalarının başında dini ritüeller gelir. Zakir kelimesinin Alevilik geleneği içerisinde bölgesel farklılıklar ekseninde farklı isimlendirmelerle kullanıldığı müşahade edilir. Örneğin Balıkesir Çepnilerinin cem törenlerinde zakir yerine kamber ifadesi kullanılır (Şahin, 2018, s. 107). Yine farklı yörelerde zakir yerine “Güvende, Sazandar, Aşık Baba” gibi farklı isimlendirmeler kullanılır (Birdoğan, 1995, s. 397-398). Bu çerçevede Alevi cem ritüelleri içerisinde zakirler 12 hizmetten biri olarak kabul görür ve dededen sonra ritüelin yürütülmesinde rol oynar. Bu bağlamda zakir ritüel eksenli bir icracı ve yaratıcı ve aynı zamanda ritüelin metnini ortaya koyan, müzik edimini gerçekleştiren ve gelecek nesillere aktaran kişi olarak telakki edilir. Dolayısıyla zakiri ritüel bağlamının dışında düşünmemek yerinde olacaktır. Ersal, Alevilik geleneği içerisinde iki farklı tipte zakir profilinin bulunduğunu ifade eder. Ersal’a göre birinci tip “yaratma kabiliyetine sahip hem âşık ve zâkir adlandırmasına alabileceğimiz türdür. İkincisi, yaratma kabiliyeti olmayıp cem törenlerinde usta malı şiirlerle hizmet yapan zâkirlerdir” (2009, s. 189). Alevilikte zakirlik geleneğinin teolojik temeli hakkında farklı görüşler yer alsa da zakirlik, İmam Cafer Sadık’a dayandırılır. Satır, zakir ifadesinin Alevilik alan yazını içerisinde “Cem âşığı ve Alevî ozan gibi eş anlamlarla” anıldığını ifade eder ve bu çerçevede zakirliği aşıklık geleneği ile ilişkilendirir (2016, s. 1341). Dolayısıyla zakirlik geleneği aşıklık ve ozanlık geleneğinin devamı mahiyetinde günümüzde Alevi cem ritüellerinde fonksiyonunu yerine getiren 12 hizmetten biri durumundadır.

Bu bağlamda zakirliğin Alevilik içerisinde temel fonksiyonu kolektif hafızanın aktarılması yönündedir. Zakir kolektif belleğin kuşaktan kuşağa aktarılmasında müzikten istifade eder. Fakat zakir yalnızca müziksel bir edim gerçekleştiren kişi değildir. Alevi doktrini içerisinde genel kuralların yer aldığı Buyruk gibi yazılı kaynaklarda da zakirin ebced hesabıyla açıklaması, “Cebrail’in görevini üstlenen” hizmetli olarak yer alır ve bu manada zakir “mitik anlatıya göre Tanrı tarafından Hz. Muhammed’e verilen doksan bin kelamın yeryüzündeki taşıyıcısı” konumundadır (Akın, 2019, s. 98). Bu kelamın anlatımında zakir “Kur’an ayetlerinde geçen söylemlerin, ozanlarca şiirleştirilmiş olan kısmını Türkçe olarak” çalgısıyla icra eden kişidir (Güneş, 2014, s. 64). Zakir aynı zamanda üzeri kutsal bir rahle ile örülü kutsal bütünlük çerçevesinde teolojik manada bir şahsiyettir. Dolayısıyla Alevi ritüellerinde zakir, görünen ve görünmeyen “dünyayı birbirinden ayıran eşikte konumlanan hizmet postu temsilcisi” konumundadır (Eroğlu, 2022, s. 30). Zakir tarafından hak kelamının, geleneksel bilginin kalıp ifade biçimleriyle aktarılmasındaki başat çalgı ise bağlamadır. Alevilik geleneği içerisinde homojen bir algıdan ziyade heterojen bir yapının olduğu dikkate alındığında, zakirlik geleneği çerçevesinde de birçok Alevi topluluğu özelinde bir homojenlikten söz etmek mümkün değildir; fakat genel manada Alevi doktrini içerisinde zakirin temel fonksiyonlarından birinin geleneğin müzik ve söz yoluyla aktarılması olduğu bilinir. Geleneğin aktarımında zakir aynı zamanda Alevi teolojisi içerisinde “kutsalın yaratıcısı ve icracısı” iken aynı zamanda yaptığı müzik ve kendisi de kutsalın bir parçası konumundadır (Ersal, 2019, s. 35). Bütüncül bir perspektifle zakirin ritüel bağlamından kopuk ele almak da mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla zakirlik ritüel merkezli yapısı çerçevesinde değerlendirmek gerekir ve Ersal’ın da dediği gibi ritüel metnin yaratıcısı, icracısı, aktarıcısı olarak zakiri “temel bağlamından koparıp bağımsız olarak ele almak kurumsal yapısını” analiz edebilmemiz adına olanaksızdır (Ersal, 2019, s. 2-3).

4. Performans Teorisi Bağlamında Ergene Cemevinde Miraçlamalar Özelinde Zakirlik Geleneği

Halk bilimi çalışmalarında icralar iletişim biçimine göre ikiye ayrılır. Bu icra şekillerinden birincisi “yüz yüze sözlü kültür ortamında” ikincisi ise “bir kayıt cihazıyla icracıdan bağımsızlaştırılarak” gerçekleştirilir (Coşkun, 2014, s. 36). Ergene cemevinde ortaya konan miraçlamaların Performans Teoriye göre analiz edilmesi icra şekillerinin birincisi olan yüz yüze sözlü kültür ortamında yani cem ortamında gerçekleştirilmiştir.

Ergene cemevinde miraçlamaları Performans Teori ekseninde icra eden kişi zakir olarak adlandırılır. Alevi doktrini içerisinde cem ritüellerinde 12 hizmet arasında yer alan zakirin Alevilikte telli kuran olarak kabul gören bağlama ile gerçekleştirdiği müzik edimi ritüellerde ritüele katılan topluluğu bir arada tutan temel unsurlar arasında yer alır. Zakirin cem ritüellerinde Performans Teori ekseninde ortaya koyduğu sözel doku, başka bir ifadeyle metin, kutsal kelimeler olarak kabul görür. Cem ritüellerinde zakirin bu kutsallığı postunun sahibinden ve sırdan alır. Alevilikte zakirin sözel doku olarak ortaya koyduğu ve çalışmanın merkezinde yer alan türlerden biri miraçlamadır.

Miraç olgusu gerek sünni, Şii gerekse Alevi doktrini içerisinde yer alır; fakat Alevi doktrini içinde miraçlamalar Sünni ve Şiiilik içinde yer alan miraçlamalardan ayrışır. Kalenderoğlu ve Güray'ın da ifade ettiği gibi miraçlar Sünni gelenek içinde Hz. Muhammed'in göğe yükselmesi dışında "arınma ve tasavvufi eğitim sayesinde ruhun yükselişi olarak da" değerlendirilir (2019, s. 82). Bu doğrultuda miraç, Alevi doktrini içerisinde "fiziksel olmaktan çok metafiziksel ve ruhsal bir yolculuk" mahiyeti taşır ve hem kutsal bir anlatıyı hem mukaddes kılınmış bir erkânı hem edebi bir türü hem de müziği içerisinde barındırır (Kalenderoğlu ve Güray, 2019, s. 87-151). Bu bağlamda miraçlamalar Aleviler açısından koşulsuz kabul görür ve cemlerde "ritüelin trans ve vecd aşamasını" meydana getiren kısımda seslendirilen manzumelerdir (Akın, 2020, s. 81). Dolayısıyla miraçlama bölümünün cem ritüelleri içerisinde farklı bir önemi vardır. Miraçlamalar ceme katılanların toplu bir şekilde ibadetlerini gerçekleştirdikleri miraçlamanın seslendirildiği bölüme tekabül eder ve bu çerçevede miraçlama bölümü "cemin tacı ya da cemin ben kemiği" şeklinde adlarla anılır (Coşkun, 2014, s. 160). Miraçlamalar Alevi teolojisi içerisinde "Tanrı'nın sözü" olarak telakki edilir ve bu çerçevede kutsal bir metin olarak kabul görür (Ersal, 2019, s. 35). Dolayısıyla miraçlamaların temel fonksiyonu, cem ritüellerinin kökenini açıklamanın yanı sıra "semaha ve doluya da kutsallık kazandırmakta ve toplum üzerinde yarattığı gerçeklik algısıyla cem törenlerinin kutsiyetini ve devamlılığını" sağlamak şeklinde ifade edilir (Şahin, 2015, s. 99). Miraçlamalar aynı zamanda Alevi doktrini içinde bireylerin "insanı kamil olma" yolculuğunu da temsil eder (Akın, 2020, s. 180).

Yol bir süren binbir deyişi ekseninde değerlendirildiğinde Alevilik özelinde miraçlamalar bölgesel olarak farklılaşabilmektedir. Bülent Akın'a göre Anadolu'da kimi yörelerde iki farklı miraç türü vardır. Bu miraçlamalar "küçük ve büyük miraçlama" olarak icra edilmektedir (Akın, 2020, s. 99). Bu çerçevede kimi yörelerde Şah Hatayi miraçlamaları icra edilirken bazı yörelerde ise "Hamdullah (ö.1215/1836) veya Feyzullah Çelebi (ö.1203/1824) (Gül, 2017, s. 127), Kul Himmet Üstadım (Şahin, 2015, s. 103), Geda Feyzi tarafından yazılan miraçlamalar okunur. Balıkesir Çepnilerinin, cem ritüellerinde "Şah Hatayi'nin miraçlaması" (Şahin, 2015, s. 103). Genel geçer olarak zakir iki farklı icra gerçekleştirir. Bu icralardan birisi usta malı olarak tabir edilen ve Alevilikte ulu ozanlar olarak kabul gören şahsiyetlere ait metinlerdir. Bunun yanı sıra zakir kendi yaratma kabiliyeti çerçevesinde ortaya koyduğu metinleri seslendirir. Ergene Cemevi genelinde gerçekleştirilen miraçlamalar ise Şah Hatayi'ye ait miraçlamalardır. Miraçlamalar dörtlük açısından bir hayli fazla olduğu için ekseriyetle "destan türü" içinde değerlendirilir (Kalenderoğlu ve Güray, 2019, s. 87). İcra ortamları bakımından cem ritüellerinde içinde icra edilen miraçlamaları bölgesel olarak zakir, kamer, güvende, sazandar, aşık gibi isimlerle anılan kişiler seslendirir.

Performans Teori ekseninde ele alındığında Dan Ben Amos'un ortaya koyduğu "kişisel boyut (anlatıcı/oyuncu), sosyal boyut (dinleyici/izleyici) ve söz boyutu (anlatılan)" olmak üzere üç unsurdan meydana gelen model Alevilik özelinde cem ritüellerinde hem kişisel boyut hem de söz boyutuna girmektedir (Urakova, 2014, s. 270). Bu manada zakir cem ritüellerinde bir anlatıcı rolündedir. Bu rol kapsamında zakir geçmişten almış olduğu bilgi birikimi Dan Ben Amos'un sosyal boyut olarak belirttiği sosyal boyuta ulaştırmakta; sosyal boyuta ulaştırırken de daha önce de değindiğimiz gibi ulu önderler olarak kabul edilen usta malı ya da kendi kabiliyeti çerçevesinde ortaya koyduğu sözel dokuyu kullanmaktadır. Holistik bir perspektifle ele alındığında Alevi cem ritüelleri içerisinde gerçekleşen performans karşılıklı etkileşim ile ortaya çıkmaktadır.

Performans Teori ekseninde cem ritüellerinde ortaya konan miraçlamalar icracıya ait bir davranış olarak kabul görmez öğrenilmiş davranışların tekrarı mahiyetindedir. Cem ritüellerinde miraçlamaların temel çıkış noktası ise Hz. Peygamber'in miraç dönüşü kırklar cemi uğraması üzerine bir döngüsellik

anlayışında kurgulanır. Bu doğrultuda cem ritüelleri Alevi doktrini içerisinde simge anlam ilişkisi çerçevesinde kırklar söylencesinin(mitinin) yeryüzündeki bir tekrarıdır. Zakirin cem ritüelleri içerisindeki rolü de bir anlatıcı kimliğinde kırklar söylencesinin müzik üzerinden sunumunu ceme katılanlara aktarmaktır. Bu manada her cem ritüeli zakirin anlatıcı kimliği özelinde Alevi geleneğinin müziksel türler vasıtasıyla katılımcılara aktarıldığı bir mahiyet taşır.

Performans Teori ekseninde zakirin cem ritüellerinde performans öncesi, performans sırası ve performans sonrası olmak üzere üç farklı boyutta fonksiyonunun olduğu müşahade edilir. Bu bağlamda zakir ritüel başlamadan önce performans öncesi olarak ifade edilebilecek bir hazırlık dönemi içerisine girer. Bu performans öncesi dönem, cemin hangi gayelerle yapılmasına ilişkindir. Bu çerçevede örneğin bir Nevruz cemi yapılacaksa o bağlamda bir repertuvar seçimi gerçekleştirir. Zakirin performans esnasındaki boyutu ise, gerek anlatıcı, dinleyici gerekse sözel boyut açısından bir bütünlük arz eder. Bu manada zakir ritüele müziksel pratiklerle yön verir. Örneğin miraçlama esnasında zakirin anlatısı kadar, dinleyicilerin başka bir ifadeyle semaha katılımcıların rolü de bulunur. Bunun yanı sıra aynı zamanda cem ritüellerinde miraçlama özelinde bir sözel dokunun seçilmesi de zaruriyet teşkil eder. Dolayısıyla icra esnasında üç farklı alan birbiri ile simbiyotik bir ilişki içerisinde. Performans sonrasına yönelik boyutta ise zakir, gündelik yaşama dönerken aynı zamanda farklı cemevlerinde yeni performans fırsatları da bulma ve farklı bir cem için repertuvar hazırlamaya yönelik çalışmalara başlar. Zakirliğin performans öncesi, sırası ve sonrasındaki müziksel çalışmaları Schechner'in "bir uzay-zaman dizisi olarak performans süreçler" olarak karşımıza çıkar (Şenbahar, 2021, s. V). Dolayısıyla Alevi cem ritüellerinde zakirin performans süreci üç boyutlu bir süreç olmakla beraber bir zaman, mekân, icracı ve izleyici ortaklığıdır.

Performans Teori ekseninde ele alındığında zakirlerin cem ritüelleri içerisinde performanslarını yerine getirirken temelde doğaçlama başka bir ifadeyle giydirme olarak adlandırılan yöntemi benimsedikleri müşahade edilir. Fakat modernitenin akışkanlığı içerisinde bilhassa yeni nesil zakir olarak adlandırılan kişiler mezkûr yöntemi benimsemezler. Doğaçlamanın bir performans türü olarak geleneği temsil eden unsurlardan biri olduğu telakki edildiğinde, anlatıcı olarak zakirlerin temel yöntemlerinin farklılaştığı ifade edilebilir.

Yine Performans Teori ekseninde miraçlamalarda anlatıcı ve dinleyici arasındaki iletişimsel boyut cem ritüelleri içerisinde anlatıcı olarak zakir ve dinleyici olarak ceme katılanlar arasında birtakım iletişim unsurları, semboller ve sözel ifade biçimleri ile ortaya çıkar. Çorlu'da yer alan Ergene Cemevi özelinde de gerçekleştirilen miraçlamalara bakıldığında topluluk üyelerinin zakirin miraçlamaları seslendirdiği esnada ayağa kalktıkları, zakir tarafından seslendirilen miraçlamalara kimi bölümlerde eşlik ettikleri müşahade edilir. Zakirin miraç anlatısına topluluk üyeleri salt bir müziksel edim eksenli eşlikte bulunmamaktadır. Zakir miraçlamayı seslendirirken topluluk üyeleri ayakta el ele tutuşmakta ve miraçlama üzerinden bir komünitas gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Ergene Cemevi topluluk üyeleri zakirin miraçlamasındaki geleneksel anlatısında performansa karşılıklı iletişim ekseninde eşlik ederler. Bu durum Performans Teori ekseninde anlatıcı ve dinleyici arasındaki iletişimi göstermesinin yanı sıra geleneğin kendisiyle de bir bağ kurulduğunun göstergesi mahiyetindedir. Bu noktada üzerinde durulması gereken husus miraçlama esnasında zakir ve topluluk üyelerinin gerçekleştirdikleri edimin ezberden gerçekleştirilmesi ve kalıp ifade biçimleri içermesidir. Çünkü zakir ritüelin başından sonuna kadar bir anlatıcı rolünde ritüelin içerisindeki silsileyi bilir ve bu silsile içerisinde hareket eder. Bu çerçevede performansın bileşenleri geleneğin sınırları içerisinde ortaya konur. Gerek anlatıcı gerekse dinleyici olarak ritüele katılan topluluk üyeleri on iki hizmet bağlamında yapılacak olan performansları bilir ve o doğrultuda bir edim sergiler. Dolayısıyla miraçlama özelinde dinleyici performansa etki etmekte; geleneğin yeniden inşası ve aktarımında aktif rol oynamaktadır.

Ergene Cemevinde gerçekleştirilen Şah Hatayi'ye ait "Geldi Çağırdı Cebrail (Miraçlama)" örneği şu şekildedir: Zakir Engin Yeniay, Şah Hatayi'ye ait "Geldi Çağırdı Cebrail" adlı miraçlamayı seslendirir. Gözcü dedenin solunda ayakta bekler. Zakir miraçlama'nın "Secdeye vurdu yüzün, Hakk'a kıldı niyazın" bölümünü seslendirdiği esnada ceme katılanlar olduğu yerde yere niyaz eder; "Muhammed ayağı kalktı, hep ümmetini diledi" kısmına geçilince cemdekiler dede ile birlikte ayağa kalkar ve darda

beklemeye başlar. Semah dönecekler meydandaki yerini alır. Miraçlama'nın "Eğildi secde eyledi, hoş kal sultanım dedi" kısmını okuduğu sırada ceme katılanların ayakta yere doğru eğilip niyaz eder. Zakirin "Cümlesi secdeye indi, Hazret-i Feyzullah'a" kısmını okuduğu esnada darda bekleyen canlar yerde postlarına niyaz edip dizüstü oturur. Zakir, miraçlamada yer alan "Canım size kim derler" dizesini seslendirir. Topluluk üyeleri hep birlikte: "Şahım bize Kırklar derler. Cümleden ulu yolumuz, eldedir külli varımız" der. Zakir: "Madem size kırklar derler, niçin noksandır biriniz" der. Topluluk üyeleri: "Selman Şeydullah'a gitti, Ondandır eksik birimiz. Cümleden ulu yolumuz, Eldedir külli varımız, Birimize neşter vursan, bir yere akar kanımız" der. Zakir: "Selman Şeydullah'tan geldi, hü deyip içeri girdi. Bir üzüm tanesini koydu, Selman'ın keşkullahına. Kudretten bir el geldi, Ezdi bir engür eyledi" bölümünü okur. Semah dönecek kişiler ayağa kalkar. Zakir devam eder: "Hatemi parmakta gördü, uğradı bir müşkül hale. Ol şerbetten biri içti, Cümlesi de oldu hayran" bölümünü okuduktan sonra "Mümin Müslüm üryan büryan, Hep girdiler semaha" kısmını seslendirir ve o sırada meydana bulunan semah grubu semah dönmeye başlar (Ersal, 2019, s. 175-179). Daha sonra miraçlama sona erer ve dede duasını okur. Bu örgü ekseninde değerlendirildiğinde miraçlamalar; sözün eylemle birleştiği, okunan dizelerin törene yön verdiği ve anlatının şiir, ezgi ve erkânlarla zenginleştirildiği bir tür olarak dikkat çekmektedir (Kalenderoğlu ve Güray, 2019, s. 87).

Resim 1. Tekirdağ Çorlu Ergene Cemevi Topluluk Üyeleri Miraçlama Okunurken

Resim 2. Miraçlama Sonrası Canlar Darda Dururken

SONUÇ

Halkbilimi çalışmalarının tarihsel seyrine bakıldığında başlangıçta metin merkezli bir yaklaşımın şiar edinildiği daha sonraki süreçte ise bağlamsız metin ölü metindir mottosundan hareketle bağlam merkezli yaklaşımların kullanıldığı müşahade edilir. Bu manada gerek icra ortamı, bağlam gerekse anlatıcı ve dinleyici bağlam merkezli yaklaşımlarında inceleme konusuna dahil edilir. Milman Parry ve Albert Lord öncülüğünde ortaya konan Sözlü Kompozisyon Teorisi, metin merkezli yaklaşımların aksine herhangi bir halk bilimi ürününün alandaki yaşantı örgüleriyle değerlendirilmesi ekseninde bir kompozisyon

oluşturulması esasını ortaya koyar. Sözlü Kompozisyon Teorisi ekseninde bağlam ve icranın birlikte bir süreç oluşturduğu düşüncesi Performans Teori'nin ortaya çıkmasını sağlayan temel dinamiktir. Performans Teori, Bu bağlamda folkloru geçmişin bir ürünü olarak görmeyen ve dinamik bir iletişimsel süreç olarak kabul eden bir paradigmadır.

Performans Teorisinin yeni bir halkbilimi ürünü olarak tebeyyün etmesini sağlayan folklor araştırmacısı olan Dan Ben Amos'a göre halkbilimi ürünleri kişisel boyut (anlatıcı/oyuncu), sosyal boyut (dinleyici/izleyici) ve söz boyutu (anlatılan) olmak üzere üç unsurdan meydana gelir. Çorlu Ergene Cemevi Alevi toplulukları özelinde ele alındığında cem ritüellerinde miraçlamaların Dan Ben Amos'un ortaya koyduğu bu üç boyut ekseninde şekillendiği müşahade edilir. Çorlu Ergene Cemevi cem ritüellerinde müzik performanslarını yerine getiren zakir Engin Yeniay, kişisel boyutu, topluluk üyeleri sosyal boyutu, zakir tarafından müzik üzerinden Alevi doktrini çerçevesinde kırklar meclisi söylencesinden (mitinden) hareketle performansta bilhassa ulu ozanlar ekseninde ortaya koyduğu unsurlar ise sözel boyutu temsil etmektedir.

Zakirlerin birer anlatıcı rolünde kutsal deneyimleme noktasında yararlandığı miraçlama ise cem ritüellerinde kutsal kabul edilmektedir. Zakirlerin her bir kelamının kutsallığı ise bağlamın emik bir perspektifle Alevi teolojisi içerisinde telli kuran olarak adlandırılması ile yakından ilintilidir. Performans Teorisi ekseninde zakir Engin Yeniay'ın cem ritüellerinde performans öncesi, performans sırası ve performans sonrası olmak üzere üç farklı boyutta fonksiyonu bulunur. Bu bağlamda zakir ritüel başlamadan önce performans öncesi olarak ifade edilebilecek bir hazırlık dönemi içerisine girer. Bu performans öncesi dönem, cemin hangi gayelerle yapılmasına ilişkindir. Bu çerçevede zakir yapılacak cem içerisinde okuyacağı eserleri ezberden bilir ve cem çerçevesinde ceme hazırlıklı gelir. Zakirin performans esnasındaki boyutu ise, gerek anlatıcı, dinleyici gerekse sözel boyut açısından bir bütünlük arz eder. Bu manada zakir ritüele müziksel pratiklerle yön verir. Örneğin miraçlama esnasında zakirin anlatısı kadar, dinleyicilerin başka bir ifadeyle semaha katılımcıların rolü de bulunur. Zakirin ritüel esnasındaki performanslarını dinleyicilere duyurması yorumcul bir çerçeve içerisinde gerçekleşir. Çünkü Alevi doktrini içerisinde yol bir sırdır. Dolayısıyla bu yolda zakir tarafından müzik üzerinden anlatılan gelenek de bir sırdır. Ritüeller içerisindeki yola ait mesajlarda bu yorumcul çerçeve içerisinde iletilip anlaşılır. Cem ritüellerinde zakirin bilhassa bu çalışma özelinde miraçlama üzerinden gelenegi bir anlamda müzik performansı ve sözel unsurlar zerinden naklettiği müşahade edilir.

Zakirin anlatıcı rolünde müzik performansı üzerinden gerçekleştirdiği anlatıda, kelimelerin salt sözcükte yer alan manaları içerisinde değil, ses tonu ve biçimiyle yüklediği anlam dairesi içerisinde anlaması da beklenir. Ritüellerde okunan miraçlamaların sözel anlamlarından ziyade zakirin o kelimelere yüklediği anlam topluluk tarafından içselleştirilir ve ortaya konur. Zakir miraçlama üzerinden bir icra yaparken dinleyicinin bu yan anlamları da anlaması beklenir. Miraçlamalar özelinde zakirin topluluk üyelerine verdiği mesaj Hz. Muhammed'in miracı ve kırklar meclisinin tanıtılmasıdır. Sonuç olarak Alevi cem ritüelleri içerisinde gerek zakir gerekse ritüele katılım sağlayan topluluk üyeleri arasında performansa dayalı bir iletişim ve etkileşim vardır. Bu iletişim müzik üzerinden sağlanır ve emik bir perspektifle teolojik manada simge anlam ilişkisi özelinde bir anlam dünyası yaratılır. Miraçlama özelindeki bu iletişim karşılıklı gerçekleşir. Çorlu'da yer alan Ergene Cemevi özelinde de gerçekleştirilen miraçlamalara bakıldığında topluluk üyelerinin zakirin miraçlamaları seslendirdiği esnada miraçlamanın içerisinde yer alan sözlere karşılık ayağa kalktıkları, secde ettikleri, zakir Engin Yeniay tarafından seslendirilen miraçlamalara kimi bölümlerde eşlik ettikleri müşahade edilir. Bu durum çizgisel zaman anlayışından ziyade Alevilikteki döngüsel zaman anlayışının müzik ve söz üzerinden inşası anlamına gelir. Dolayısıyla ritüel içerisindeki zakir ve topluluk üyeleri arasında miraçlama türü özelinde simbiyotik bir ilişki söz konusudur.

KAYNAKLAR

Akçakmak, H. B. (2021). Eşiksellik ve Komünitas Kavramları ile Cem Ritüellerinde Müzik Kullanımına Bakış, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (24): 739-751. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2396351>

- Akın, B. (2019). Kültürel Belleğin Kutsal Taşıyıcıları: Alevi Cem Zâkirleri, *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2 (3): 93-109. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/869778>
- Akın, B. (2020). *Mitten Tasavvufa Alevi Ritüellerinin Sır Dili Kırklar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Akın, B. (2023). Alevi Mi? Kızılbaş Mı? Şia Mı? “Alevi” Sözcüğünün Tarihte Bugünkü Anlamıyla Kullanımına Dair Birtakım Yeni Mülahazalar, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 28, 18-50. Erişim Adresi: [\(PDF\) Alevi mi? Kızılbaş mı? Şia mı? “Alevi” Sözcüğünün Tarihte Bugünkü Anlamıyla Kullanımına Dair Birtakım Yeni Mülahazalar](#)
- Akpınar, B. (2007). Sivas Fıkraları (Yapı, İşlev, Bağlam), (Yüksek Lisans tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tez/SorguSonucYeni.jsp>
- Birdoğan, N. (1995). *Anadolu'nun Gili Kültürü Alevilik*. İstanbul: Berfin Yayınları.
- Çevirme, H.; Oymak, R. (2009). Halk Anlatılarının Metinselliği, *Halkbilimi Dergisi*, 2, (3-4): 74-83. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/441952>
- Çobanoğlu, Ö. (1999). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). Kültürlerin Diyalogu veya Diyalogsuzluğu Bağlamında Halkbilimi Çalışmalarının Yeri ve Önemi, *Türkiyat Araştırmaları*, 1, 149-164. Erişim Adresi: [Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları \(HÜTAD\) » Makale » Kültürlerin Diyalogu veya Diyalogsuzluğu Bağlamında Halkbilimi Çalışmalarının Yeri ve Önemi](#)
- Elçi, A. C. (2019). *Türk Musikisi Atlası Cilt 3*. Vural, F. G ve Vural, T. (Ed.), Anadolu Aleviliğinde Cem Aşıklığı / Zakirliği (s. 489-511) içinde. Ankara: Yt Yayıncılık.
- Erbay, A., Kalkan, R., Özpolat, D. (2024). Alevilik Üzerine Nitel Bir Araştırma: Bayburt Örneği, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 112, 147-163. Erişim Adresi: [Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi » Makale » ALEVİLİK ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA: BAYBURT ÖRNEĞİ](#)
- Eroğlu, S. (2022). Geleneksel Ritüel Evreninden Popüler Kültüre Zakirlik, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 101, 11-36. Erişim Adresi: [Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi » Makale » Geleneksel Ritüel Evreninden Popüler Kültüre Zâkirlik](#)
- Ersal, M. (2019). *Alevi Cem Zâkirliği*. Ankara: Barış Kitap.
- Fıratlıgil, Z. İ. (2012). Performans Teoriye Göre Mersin Fıkralarının İcrasında Anlatıcı, Dinleyici ve Bağlamın Önemi, *The Journal of Academic Social Science Studies*. 5, (1): 115-130. Erişim Adresi: [PERFORMANS TEORİYE GÖRE MERSİN FIKRALARININ İCRASINDA ANLATICI, DİNLEYİCİ VE BAĞLAMIN ÖNEMİ \(THE IMPORTANCE OF NARRATOR, LISTENER AND CONTEXT IN THE RENDITION OF MERSIN ANECTODE IN TERMS OF PERFORMANCE THEORY\) - Zeynep İrem FIRATLIGİL - | The Journal of Academic Social Science Studies](#)
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, NY: Doubleday.
- Gül, İ. (2017). Alevi-Bektaşî Cemlerinde Erkân ve Sürek Farklılığı (Herne Cemevi Örneği), *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 82, 25-41. Erişim Adresi: [Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi » Makale » Alevi-Bektaşî Cemlerinde Erkan ve Sürek Farklılığı Herne Cemevi Örneği](#)
- Gülten, S. (2016). Osmanlı Devleti'nde Alevi Sözcüğünün Kullanımına Dair Bazı Görüşler, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 6, (11): 27-42. Erişim Adresi: [Osmanlı Devleti'nde Alevi Sözcüğünün Kullanımına Dair Bazı Değerlendirmeler = Some Considerations On Usage of the Word Alawite at Ottoman State](#)

- Güneş, D. (2014). Alevi-Bektaşî Kültürel Kimliğinin İfadesinde Müzik, Zâkir ve Bağlamanın Rolü. *Hünkâr Alevilik Bektaşîlik Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1, (2): 55-67. Erişim Adresi: [Alevi-Bektaşî Kültürel Kimliğinin İfadesinde Müzik, Zâkir ve Bağlamanın Rolü](#)
- Güngör, İ. (2021). Richard Schechner ve Bir Eşiksellik Paradigması: Performans, *Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, 26, 161-171. Erişim Adresi: [Yedi » Makale » Richard Schechner ve Bir Eşiksellik Paradigması: Performans](#)
- Hobsbawm, E.; Ranger, T. (2013). *Geleneğin İcadı*. Çev. Mehmet Murat Şahin. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kalenderoğlu, S.; Güray, C. (2019). Miraç Kavramının Alevi Sözlü Kültürü Açısından İncelenmesi: Çubuk-Şabanözü Örneği, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 92, 143-170. Erişim Adresi: [Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi » Makale » MİRAC KAVRAMININ ALEVİ SÖZLÜ KÜLTÜRÜ AÇISINDAN İNCELENMESİ: ÇUBUK-ŞABANÖZÜ ÖRNEĞİ](#)
- Küçükaksoy, M. E. (2017). Müziğin Performans Sürecindeki Sihirli Birliktelik: Müzikal Komünitas, *Rast Müzikoloji Dergisi*, 5, (3): 1732-1744. Erişim Adresi: [Rast Müzikoloji Dergisi » Makale » Müziğin Performans Sürecindeki “Sihirli Birliktelik”: Müzikal Komünitas](#)
- Massicard, E. (2007). *Türkiye’den Avrupa’ya Alevi Hareketinin Siyasallaşması*. çev. Ali Berkay. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1999). Aleviliğin Tarihsel Sosyal Tabanı İle Teolojisi Arasındaki İlişki Problemine Dair, *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Aleviler, Bektaşîler, Nusayrîler*, (Haz. İ. Kurt ve S. A. Tüz). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Öngören, R. (2013). Zikir. *TDVİA*. C. 44, 409-412. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim Adresi: [ZİKİR - TDV İslâm Ansiklopedisi](#)
- Özdemir, E. (2016). Performans Teori, Âşık Fasılları ve Doğaçlama, *Rast Müzikoloji Dergisi*, 4, (3): 1357-1366. Erişim Adresi: [Rast Müzikoloji Dergisi » Makale » Performans Teori, Âşık Fasılları Ve Doğaçlama](#)
- Özdemir, U. (2016). *Kimlik, Ritüel, Müzik İcrası: İstanbul Cemevlerinde Zakirlik Hizmeti*. İstanbul: Kolektif Yayın.
- Satır, Ö. C. (2016). Çorum ve Çevresinde Yaşatılan Zâkirlik Geleneği, *Rast Müzikoloji Dergisi*, 4, (3): 1338-1356. Erişim Adresi: [Rast Müzikoloji Dergisi » Makale » Çorum ve Çevresinde Yaşatılan Zâkirlik Geleneği](#)
- Schechner, R. (2006). *Performance Studies: An Introduction*. New York & London: Routledge.
- Sezgin, B. (2014). Estetik Deneyim ve Öğrenme Olanağı Açısından Oyun-Drama-Tiyatro İlişkisi, (Doktora tezi). Erişim Adresi: [Ulusal Tez Merkezi | Anasayfa](#)
- Şahin, H. İ. (2015). Ritüel Ve Kutsal Anlatı İlişkisi Bağlamında Balıkesir Çepnilerinin Cem Törenlerindeki “Miraçlama”lar Üzerine Bir Değerlendirme, *Millîfolklor*, 27, (105): 99-110. Erişim Adresi: [\(PDF\) RİTÜEL VE KUTSAL ANLATI İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA BALIKESİR ÇEPNİLERİNİN CEM TÖRENLERİNDEKİ “MİRACLAMA”LAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME](#)
- Şahin, H. İ. (2018). Cem Törenlerinde Kamberlik/ Zâkirlik Geleneği: Balıkesir Çepnileri Örneği, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, (40): 107-126. doi.org/10.31795/baunsobed.492912
- Şenbahar, Y. C. (2021). Performans Teorisi Bağlamında Profesyonel Turist Rehberliği, (Yüksek Lisans tezi). Erişim Adresi: [Ulusal Tez Merkezi | Anasayfa](#)

- Urakova, L. (2014). Performans Teori'nin Aytıslara Uygulanması ve Konısbay'ın Şınbolat'la Yaptığı Aytısta Söyleyici, Genel Dinleyici, Keşif ve Düzenleme, *Bilig*, 71, 269-280. Erişim Adresi: [Bilig » Makale » Performans Teori'nin Aytıslara Uygulanması ve Konısbay'ın Şınbolat'la Yaptığı Aytısta Söyleyici, Genel Dinleyici, Keşif ve Düzenleme](#)
- Yılmaz, B. O.; Işık, C. (2021). Dedelik Hizmetinin Performans Teori Bağlamında Değerlendirilmesi, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 100, 561-580. Erişim Adresi: [Dedelik Hizmetinin Performans Teori Bağlamında Değerlendirilmesi | TÜRK KÜLTÜRÜ VE HACI BEKTAŞ VELİ ARAŞTIRMA DERGİSİ](#)

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Çalışmada Etik Kurul İznine Gerek Yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada Finansal Destek Alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada Potansiyel Çıkar Çatışması Bulunmamaktadır.

SOKÜM SÖZLEŞMESİ BAĞLAMINDA EL SANATLARI GELENEĞİNİN MÜZELENMESİ

Musealization of Traditional Craftsmanship in the Context of the Convention for the Safeguarding of
the Intangible Cultural Heritage

Bilge TÜZEL ERGİN¹

ÖZ

2003 yılında kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin belirlediği alanlardan biri olarak el sanatları geleneği, Sözleşme'de yer alan diğer dört alanın neredeyse tamamıyla ilişkilidir. Malzemelerin doğadan elde edilmesi; toplumsal uygulamalar ve ritüellerde kolektif olarak üretilmesi ve deneyimlenmesi; birçok deyiimi, hikâyeyi ve masalı ortaya çıkarması; gösteri sanatlarının estetik ve görsel boyutunu oluşturması diğer somut olmayan kültürel miras alanlarıyla ilişkisinin birkaç örneğidir. El sanatlarının bu özelliği onu sadece üretim süreciyle ve üretilen ürünle sınırlı kalmayan daha geniş bir bağlama oturtmaktadır. “El sanatlarının müzelenmesi” ve “el sanatları geleneğinin müzelenmesi” de bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu iki müzecilik yaklaşımının farklı boyutları, amaçları ve yöntemleri vardır. El sanatlarının müzelenmesi, el sanatları ürünlerinin estetik özellikleri ve sanat değerlerini göstermeyi amaçlamaktadır. Bu tarz müzelerde müze ziyaretçisi “katılımcı” olmaktadır. El sanatları geleneğine odaklanan ve uygulama, deneyimleme ile kuşaktan kuşağa aktarma süreçlerine uyum sağlayan müzelerin kurulması, geleneğin korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önem taşımaktadır. Bu çalışma, el sanatları geleneğini müzeleme yöntemlerini incelemek ve bu müzelemenin geleneğe olan etkilerini kültürel aktarım, deneyimleme ve sürdürülebilirlik bağlamlarında değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışma, müzelerin yalnızca envanterleri sergileyen kurumlar olmanın ötesine geçerek, geleneğin yaşatıldığı ve yeniden üretildiği alanlara dönüşme potansiyellerini analiz etmeye yönelmiştir. Türkiye’de ve dünyada farklı dönemlerde kurulmuş, el sanatlarına odaklanan ya da el sanatlarını da kapsayan müzeler arasında; el sanatlarının üretim süreci, toplumsal bağlamı ve kültürel aktarım biçimlerini sergileme yöntemleri bakımından temsil gücü yüksek örnekler seçilmiştir. Örneklerin seçiminde müzelerin sergi düzenleri, ziyaretçi etkileşimi, dijital teknoloji kullanımı, geleneksel bilgi

ABSTRACT

Adopted in 2003, the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage identifies the tradition of handicrafts as one of the fields, which is related to almost all of the other four fields included in the Convention. Obtaining materials from nature; collectively producing and experiencing them in social practices and rituals; creating many idioms, stories and tales; and forming the aesthetic and visual dimension of performing arts are some examples of its relationship with other intangible cultural heritage areas. This feature of handicrafts places them in a broader context that is not limited to the production process and the product produced. The “musealization of handicrafts” and “musealization of handicraft tradition” can also be evaluated in this context. These two museological approaches have different dimensions, aims, and methods. The museum of craftsmanship aims to show the aesthetic characteristics and artistic values of craftsmanship products. The establishment of museums that focus on the traditional of craftsmanship and adapt to the processes of practice, experience, and transmission from generation to generation is important for the safeguarding and sustainability of the traditional. The aim of this study is to examine the ways in which handicraft tradition is musealized and to evaluate the effects of musealization on tradition in the contexts of cultural transmission, experience and sustainability. The research is oriented towards analyzing the potential of museums to move beyond being mere institutions that display inventories to become spaces where tradition is kept alive and reproduced. Among the museums established in Türkiye and around the world in different periods, focusing on handicrafts or including handicrafts, examples with high representativeness were selected in terms of their methods of exhibiting the production process, social context and cultural transmission forms of handicrafts.

1. ORCID: 0000-0002-4288-1315

1. Doktora Öğrencisi 100/2000 Doktora Bursiyeri, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, bilge.tuzel@gmail.com

* ERGİN, B. T. (2025). “Soküm Sözleşmesi Bağlamında El Sanatları Geleneğinin Müzelenmesi” *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 35, s. 119-134.

Makale Geliş Tarihi: 8 Ocak 2025 Kabul Tarihi: 21 Mayıs 2025

Çalışma sonucunda, el sanatlarının müzelenmesinin salt ürün sergilemeye yönelik bir anlayıştan çıkarak geleneğin üretim süreçleri, toplumsal bağlamları ve kültürel taşıyıcılığına odaklanan bütüncül bir müzecilik anlayışına dönüştüğü gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: el sanatları geleneği, somut olmayan kültürel miras, SOKÜM Sözleşmesi, SOKÜM Müzesi, müzecilik.

The selection of the examples was also influenced by the museums' exhibition organization, visitor interaction, use of digital technology, traditional knowledge transfer and whether or not they include production processes. As a result of the study, it has been observed that the museumization of handicrafts has transmission from an understanding of mere product exhibition to a holistic understanding of museology that focuses on the production processes, social contexts and cultural bearer of tradition.

Keywords: traditional craftsmanship, intangible cultural heritage, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, ICH Museum, museology.

EXTENDED ABSTRACT

As a result of rapid urbanization and globalization, cultural spaces face the risk of disappearing. The disappearance of cultural spaces and the decline in their impact, prevalence, and interest in these spaces places the responsibility for the protection and safeguarding of this heritage largely on museums. When these places are no longer physically viable, museums step in as crucial institutions, preserving their legacy and passing it on to future generations. As in other areas of intangible cultural heritage, museums also play an important role in the safeguarding of common memory by sharing knowledge and experience in the field of handicraft tradition. Living museums, especially intangible cultural heritage museums, open-air museums, ecomuseums, exhibition-oriented city museums, ethnography museums, and national museums are functional in the collection, documentation, exhibition, and implementation of the handicraft tradition. In this study, the roles of museums in protecting, safeguarding, and transmission the tradition of handicrafts to the future, as well as their exhibition and implementation methods, are discussed. Firstly, the museums in Türkiye that exhibit handicraft traditions and products were identified, and then the conservation approaches of these museums were analyzed in line with the information obtained from their websites. Photographs were also used in the evaluation process to further analyze the museums' approaches to safeguarding and exhibiting the handicraft tradition. The conservation approaches of exemplary museum practices registered in the Register of Good Safeguarding Practices (one of the Intangible Cultural Heritage Lists) are discussed. The methods and strategies adopted by museums in Türkiye and other countries to ensure the sustainability of the handicraft tradition are presented. In these museums, methods such as keeping traditional production techniques alive, encouraging the participation of local communities, increasing employment, and practical workshops in museums have been used to both safeguard and pass on handicrafts to future generations. In addition, digital documentation of traditional techniques, interactive virtual exhibitions, and online educational content support efforts to safeguard and perpetuate handicraft traditions. In terms of existing museum practices, unlike other intangible cultural heritage areas, the fact that the handicraft tradition produces a tangible product at the end of the production process and that every stage of the production process is observable facilitates the museumization of these traditional elements in real or virtual environments. Although museums of intangible cultural heritage, living museums, open-air museums, and museums of intangible cultural heritage have adopted a practice-oriented urban approach, ethnographic and national museums have adopted a documentation and exhibition-oriented approach. Museums not only offer visitors the opportunity for knowledge and experience but also provide a place for craftspeople to meet apprentices. In this way, masters have the opportunity to pass on their knowledge and skills to new generations while supporting the continuity of traditional arts. It is seen that the number of museums of handicraft tradition in Türkiye is limited, and the existing museums

generally aim to raise awareness and increase interest rather than learning and transmission handicrafts. While these museums organize various exhibitions and events to introduce visitors to the cultural significance of handicrafts and to introduce these traditions, the areas where the production processes of handicrafts are actively taught and kept alive are limited. Recently, however, many museums have begun to organize new programs and workshops that aim to teach visitors about the production process of handicrafts and actively keep these traditions alive. In Türkiye, handicrafts are often added to existing museums instead of being museums in their own right, which can lead to the detachment and exhibition of handicrafts from their cultural context. This can lead to handicrafts being presented only as aesthetic objects. Establishing a museum of traditional handicrafts that are unique to the city and kept alive in the city, where the production techniques, materials, products, relationship with oral culture, role in social practices, application forms, masters, transmission forms, social contexts, and training methods of handicrafts are shown and applied, can prevent decontextualized education. This could support the teaching of traditional crafts in education not only as a skill set but also as a whole, linked to the cultural memory and identity of the community. In conclusion, the musealization of crafts requires a holistic approach in the process of safeguarding and promoting intangible cultural heritage. Sustainable museum practices, developed in line with the basic principles of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, play a key role in keeping the handicraft tradition alive.

GİRİŞ

2003 yılında kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (SOKÜM Sözleşmesi), el sanatları geleneği alanı dâhil olmak üzere beş alandaki kültürel miras unsurlarını yaşatarak korumayı amaçlamaktadır. Bu alanlar; sözlü gelenekler ve anlatımlar, gösteri sanatları, toplumsal uygulamaları ritüeller ve şöenler, doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar ve el sanatları geleneğidir (2005, s. 164). SOKÜM Sözleşmesi'nin amaçları doğrultusunda, bu alandaki unsurlara yönelik araştırma yapmak, farkındalığı artırmak, geliştirmek, güçlendirmek, envanterlemek, yeniden canlandırma çabalarını desteklemek ve kuşaktan kuşağa aktarımı sağlamak, mirasın korunmasını güvence altına almak için temel unsurlardır. Bu yalnızca fiziksel korumanın ötesinde, kültürel uygulamaların sürdürülebilirliğini ve toplumsal bağlamda anlamlı bir şekilde yaşatılmasını da hedeflemektedir. SOKÜM Sözleşmesi'nin Uygulama Yönergesinde de benzer şekilde, somut olmayan kültürel mirasın korunmasının, o mirasa ilişkin nesnelerden ziyade, bu mirasın yaşatılmasını sağlayan bilgi, beceri ve uygulamaların kuşaktan kuşağa aktarımı yoluyla sürdürülebilirliğinin sağlanmasına dayandığı vurgulanmaktadır. Ayrıca Yönergede, uygun durumlarda, somut olmayan kültürel mirasın anlamını ve değerini aktarmada bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasının önemine dikkat çekilmektedir [URL 1]. Bu kapsamda bu makale, SOKÜM Sözleşmesi'nin el sanatlarının müzelenmesi üzerindeki etkisini daha derinlemesine inceleyerek bu sürecin el sanatları geleneğinin korunması, yeniden canlandırılması ve sürdürülmesi açısından nasıl bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Sözleşme'nin uygulanmasıyla birlikte somut olmayan kültürel miras müzeciliğinde yaşanan değişimleri ve yenilikleri ele alarak müzelerin el sanatları geleneklerinin sergilenmesi konusunda nasıl bir dönüşüm geçirdiğini analiz etmektedir. Bu analiz, el sanatlarını sadece fiziksel objeler olarak değil, aynı zamanda kültürel kimliklerin, bilgi ve becerilerin yaşatıldığı dinamik bir süreç olarak müze pratiğinde nasıl yeniden şekillendiğini anlamaya yönelik bir katkı sunmaktadır.

Bu makale, el sanatlarının müzelenmesi sürecine ilişkin derinlemesine bir analiz sunmayı hedeflemektedir. Çalışmada öncelikle SOKÜM Sözleşmesi'nin el sanatları geleneğini koruma yaklaşımı özetlenmiş ve kent müzeleri, etnografya müzeleri, açık hava müzeleri, ulusal müzeler ve ekomüzeler içerisinde el sanatlarının nasıl temsil edildiği incelenmiştir. Bu aşamada, farklı müze türlerinin el sanatları geleneklerine yaklaşım biçimleri, sergileme stratejileri ve toplumsal katılımı teşvik etme yöntemleri karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Örnek verilen müzelere, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü internet sitesinden, Google arama motoru üzerinden “el sanatları”, “çini”, “hat sanatı”, “yaşayan miras müzeleri”, “somut olmayan kültürel miras müzeleri” ve “kent müzeleri” anahtar kelimeleri taranarak ulaşılmıştır. Bu müze örnekleri dışında, el sanatlarına odaklanan ya da kısmen el sanatlarına yer veren başka müzelerin de bulunduğu bilinmekle birlikte, bu çalışmada seçilen müzeler, somut olmayan kültürel mirasın korunması ve yaşatılması bağlamında faaliyet yoğunlukları, tematik odaklanmaları ve SOKÜM Listeleri'yle kurdukları doğrudan

ilişkiler göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Bu seçim yöntemiyle, el sanatlarının müzelenmesine yönelik farklı yaklaşımlar sergileyen müzelerin çeşitliliği sağlanmış, somut olmayan kültürel mirasın korunması ve yaşatılması amacıyla geliştirilen müze pratiklerinin karşılaştırmalı bir analizi mümkün kılınmıştır. Somut olmayan kültürel miras müzeciliği kapsamındaki müzeler makale yazarının doğrudan gözlemleri ve deneyimleri ile diğer müzeler ise internet kaynaklarından, özellikle resmî internet siteleri üzerinden incelenmiştir. Bu yöntemle, yerinde gözlemlere dayalı nitelikli veriler ile çevrim içi taramalar sonucunda elde edilen bilgiler bir araya getirilmiştir.

El sanatlarının tarihsel gelişimi incelendiğinde, müzelerin yanı sıra, geleneğin yaşatılması ve kuşaktan kuşağa aktarılması amacıyla çeşitli mekânların işlevselleştirildiği görülmektedir. Üretim yapılan atölyeler, kurs veren halkevleri, halk eğitim merkezleri ve aile içerisinde aktarılan bilgi ve deneyim el sanatları geleneğinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. El sanatları, hem ekonomik bir faaliyet hem de kültürel bir ifade biçimi olarak gelişmiştir. Bir yandan, yerel ekonomilerde önemli bir yer tutmuş, üretici ve zanaatkarlar için geçim kaynağı oluşturmuş; diğer yandan, estetik ve kültürel bir değer taşıyan eserler, bireylerin boş zamanlarını anlamlı bir şekilde değerlendirmelerine, kişisel yaratıcılıklarını ifade etmelerine ve toplumsal bağlarını güçlendirmelerine olanak sağlamıştır. Müzeler bu işlevleri devralmış ve el sanatları geleneğini farklı bir yaklaşımla ele alarak onu bir kültürel miras unsuru olarak koruma, aktarma ve sergileme misyonunu üstlenmiştir. Müzeler; atölye, kurs ya da ev gibi geleneksel mekânlardan farklı olarak el sanatlarının yalnızca teknik boyutunu değil, aynı zamanda toplum için taşıdığı kültürel anlamını ve toplumsal boyutlarını vurgulamaktadır. Bu mekânların ortak özelliği bir eğitim ve öğretim alanı olmasıdır. Marc Jacobs, somut olmayan kültürel miras unsurlarının korunmasında uygulamaların izlenebilmesinin iyi bir yöntem olduğunu belirterek bu kapsamda nesnelerin ve mekânların önemi üzerinde durmaktadır (Jacobs, 2020, s. 49). Bir döneme kadar araştırmacılar tarafından el sanatları çerçevesinde müzeler el sanatı ürünlerinin muhafaza edildiği yer olarak ele alınmıştır. Macide Gönül’ün *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*’nde yayımlanan “Eski Dokumacılık ve Yurdumuzdaki Gelişimi” başlıklı yazısında en eski dokumaların İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Ankara Arkeoloji Müzesinde sergilendiği aktarılmaktadır (1967, s. 4501-4503). O dönemdeki dokumacılık örneğinde olduğu gibi, diğer el sanatları alanlarının da müzelerdeki gelişimi ve varlığı “muhafaza etme ve sergileme” boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Paul Thompson el sanatlarının “döneme ait mekân”da sergilenmesinin ve muhafaza edilmesinin yerini zaman içinde aletler, talaş ve âdeta zanaatkar tarafından hâlâ kullanılıyormuşçasına yarım bırakılmış sepetler bulunan gerçek bir odanın yeniden inşasına bıraktığını ifade etmektedir (Thompson, 1999, s.11). Thompson’un bu ifadesi, el sanatlarının yalnızca geçmişe ait nesneler olarak sergilenmesinden ziyade, onların yaşayan bir bağlam içerisinde, üretim süreçleriyle birlikte temsil edilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Thompson’un vurguladığı “zamanın izlerini taşıyan mekân” anlayışı, el sanatlarının estetik bir nesne olmanın ötesine geçerek üretildiği çevre, kullanılan araç-gereç ve zanaatkarın emeğiyle birlikte bütüncül bir biçimde müzelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Müzelerin sergilemeden deneyimlemeye yönelik yaklaşımlarıyla birlikte el sanatlarına dair toplama ve belgeleme yöntemlerinde de önemli değişiklikler görülmüştür. El sanatları eserlerinin toplanmasının yanında el sanatları eserlerini üretin kişilerin bilgilerinin de (adı soyadı, doğum yeri, eserin yapılış tarihi ve üretim yeri vs.) kaydedildiği gözlemlenmiştir.² Svensson’un belirttiği üzere, bu süreç yalnızca ürünlerin toplanmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda el sanatlarının aktarım biçimleri, üretim süreci etrafında oluşan ritüeller, kullanım alanları gibi daha geniş bir bilgi havuzunun toplanmasını beraberinde getirmiştir (Svensson, 2008, s. 123). Dorson’un “Uygulamalı Halk Kültürü Müzeciliği”nde el sanatı çalışmalarının yer alması gerektiğine dair görüşü, bu genişleyen belge ve deneyim odaklı yaklaşımla doğrudan örtüşmektedir. (1972). Öcal Oğuz, bu müzeciliğin temel kavramları arasında “uygulama”, “canlandırma”, “ulusal kalıt”, “küreselleşme” ve “kültür turizmi”nin yer aldığını ifade etmektedir (2002: 61-76).

Uluslararası Müzeler Konseyi (ICOM), müze tanımına 2007 yılında “somut olmayan kültürel mirası araştıran, toplayan, koruyan, yorumlayan, sergileyen” ifadesini eklemiş ve 2022 yılında “Kamuya açık, erişilebilir ve kapsayıcı olan müzeler, çeşitliliği ve sürdürülebilirliği teşvik eder. Etik, profesyonel bir şekilde ve toplulukların katılımıyla faaliyet gösterir ve iletişim kurar, eğitim, eğlence, düşünme ve bilgi paylaşımı için çeşitli deneyimler sunarlar” ifadesiyle tanımı genişletmiştir (URL 2). 2022 yılındaki müze tanımında; müzelerin topluluk merkezliğine, katılımcılığına ve sürdürülebilirliğine atıfta bulunulmuştur.

² Bu çıkarım, makale yazarının müze gözlemleri ve müzelerin katalog çalışmalarının sonucunda elde edilmiştir.

Yeni tanımda müzeler artık yalnızca bilgi sunan kurumlar değil, aynı zamanda eğitim, eğlence, düşünme ve deneyim paylaşımı alanları olarak görülmektedir. Bu tanım, SOKÜM Sözleşmesi'nin kültürel mirası yaşayan topluluklarla birlikte koruma vizyonu ile birebir örtüşmektedir. ICOM'un müze tanımına somut olmayan kültürel mirasın korunmasının dâhil edilmesi ve koruma perspektifinin nesneci yaklaşımdan deneyim merkezli bir yaklaşıma doğru evrilmesinde SOKÜM Sözleşmesi'nin, kültürel mirasın yalnızca maddi varlıklarla sınırlı olmadığını ortaya koyarak müzeleri toplumsal hafızanın yeniden üretildiği, yaşayan mirasın aktarıldığı dinamik alanlar olarak yeniden tanımlaması yönünde belirleyici bir etkisi olmuştur.

Sözleşme'nin etkisiyle müzelerde el sanatlarına ilişkin sergileme biçimleri de dönüşüme uğramıştır. Geleneksel olarak cam vitrinlerde yalnızca nesne odaklı sergilenen el sanatı ürünlerinin yerine, artık bu sanatların üretim süreçleri, ustaları ve toplumsal bağamları da sergiye dâhil edilmektedir. Atölye etkinlikleri, ustaların canlı performansları, ziyaretçilerin katılımıyla gerçekleşen deneyim alanları gibi uygulamalar, yaşatarak koruma yönteminin bir uzantısı olarak müze pratiğine dâhil olmuştur. Böylelikle, el sanatları geleneği müzelerde korunan ve aktarılan bir somut olmayan kültürel miras alanı olarak uygulamaya dayalı yaklaşımla daha fazla yer almaya başlamıştır. El sanatları bağlamında uygulamalara öncelik verilen “somut olmayan kültürel miras müzeleri”, “yaşayan müzeler”, “açık hava müzeleri” ve “ekomüzeler” ile sergileme odaklı “kent müzeleri”, “etnografya müzeleri” ve “ulusal müzeler”de el sanatları geleneği sergileme ve uygulama yoluyla korunmaktadır. El sanatları yalnızca sergileme yöntemiyle korunduğunda el sanatlarının üretim süreçleri, işlevsel bağamları ve toplumsal anlamları gibi dinamik unsurları göz ardı edilebilmektedir. Bu durum da el sanatlarının nesneye indirgenmesi riskini taşımaktadır.

1. El Sanatlarının Müzelerdeki Temsili ve El Sanatları Müzeleri

Kültürel mirasın müzelerde katılım ve koruma odaklı olarak deneyimlenmesi kapsamındaki ilk müzecilik yaklaşımlarının, açık hava müzeleriyle başladığı söylenebilir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında İskandinav ülkelerinde ortaya çıkan bu model, geçmişe ait mimari unsurların, gündelik yaşam pratiklerinin ve geleneksel üretim biçimlerinin özgün bağamlarıyla birlikte sergilendiği; ziyaretçilerin sadece izleyici değil, aynı zamanda kültürel pratiklerin tanığı ve taşıyıcısı olduğu bir deneyim alanı sunmuştur. Bu bağlamda, İsveç'teki Skansen (1891), sadece dünyanın ilk açık hava müzesi olmakla kalmamış, aynı zamanda somut olmayan kültürel mirasın yaşatılması ve aktarılması açısından da öncü bir rol üstlenmiştir. Aynı zamanda İsveç Ulusal Müzesi, Nordiska Müzesi, Ukrayna Halk Mimarisini ve Yaşamı Müzesi ile Danimarka'daki Eski Kent Müzesi gibi çeşitli açık hava müzesi girişimlerine öncülük etmiştir. Açık hava müzeleri, SOKÜM Sözleşmesi'nden önce uygulanan ve geliştirilen bir müzecilik örneği olmakla birlikte genellikle somut ve somut olmayan kültürel mirasın doğal ortamında sergilenmesine ve uygulanmasına olanak tanımaktadır. Dolayısıyla, açık hava müzelerinin el sanatları geleneğini ele alma biçimi SOKÜM müzeleriyle benzer olsa da potansiyeli daha fazladır. Nikola Krstović'in ifade ettiği gibi, açık hava müzelerinde yer alan el sanatları oldukça fazla ve çeşitlidir (2012: 94). Örneğin, İsveç'in Lund şehrindeki Kulturen ve Stockholm'daki Skansen Müzesi, Hollanda Açık Hava Müzesi, İsviçre'deki Ballenberg Açık Hava Müzesi, ABD'deki Greenfield Village Açık Hava Müzesi ve Danimarka'daki Den Gamle By Müzesinde cam üfleme, dokuma, yün eğirme ve ahşap oyma gibi el sanatları atölyeleri bulunmaktadır. Aysen Soysaldı “ABD’de Greenfield Village Açık Hava Müzesinde Yaşatılan Zanaatlar ve Gelenekler” adlı çalışmasında Greenfield Village Açık Hava Müzesinde dokuma, seramik, kereste, matbaa, cam, ipek çekme atölyelerinin bulunduğunu bunlar arasında ziyaretçilerin en çok dikkatini çeken atölyelerin seramik ve cam olduğunu aktarmaktadır (2004, s. 143).

Müzelerde koleksiyonlama ve sınıflandırmayla yer almaya başlayan el sanatları, 20. yüzyılın başlarında modernleşmenin karşısında geçmişin nostaljik temsilcileri olarak konumlanmıştır. Bu dönemde sanayi üretimiyle hızla değişen gündelik yaşam, el emeğine dayalı üretim biçimlerini geride bırakırken; müzeler, el sanatlarını bu dönüşüm karşısında kültürün belgeleri olarak toplamaya yönelmiştir. Ulusal müzeler, özellikle ulus-devlet inşa süreçlerinde halkların özgün kültürlerini belgelemek amacıyla el sanatlarına daha fazla yer vermiştir. Açık hava müzeleriyle başlayan uygulamaya dayalı yaklaşım, SOKÜM Sözleşmesi'nin kabulüyle güçlenmiştir. Bu durum da el sanatlarının müzelerdeki yerinin

güçlenmesine; sadece nesnelerin korunması ve sergilenmesiyle sınırlı kalmayan bir anlayışın gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Türkiye’deki gelişime bakıldığında, 1922 yılında Türkiye tarafından yürürlüğe konulan “Müzeler ve Eski Eserler Hakkında Talimat”ta el sanatlarına ilişkin şu madde el sanatlarının müzelerde korunması biçimlerine dair ipuçları sunmaktadır: “Müze memurları, geleneksel eski sanatlarımızın canlandırılmasına, çinicilik olan yerlerde bu sanatın geliştirilmesine ve eski millî sanatlarımızı konusunda halkın dikkatinin çekilerek bu konuya ilgisinin sağlanması hususunda olanaklar ölçüsünde gayret edecekler ve girişimde bulunacaklardır” (Gerçek, 1999, s. 143). Bu talimat doğrultusunda müzelerin el sanatlarını koruma ve toplumda farkındalık yaratma görevi üstlenmesi beklenmiştir. Ancak, müzelerin bu amaç doğrultusunda hangi koruma önlemleri alacağı ve nasıl uygulayacağı net olarak belirtilmemiştir. Diğer yandan el sanatlarının uygulamalı olarak öğretildiği mekânların en kurumsal olanının halkevleri olduğu söylenebilir. Halkevlerinin özellikle Müze ve Sergi Şubelerinde biçki dikiş kurslarının yanı sıra “küçük sanatlar” adı verilen alanlarda da kurslar düzenlenmiştir. Cumhuriyet’in ilânıyla el sanatlarının uygulamaları olarak öğretildiği resmî kurum ve kuruluşlar oluşturulmuştur. Bunlar; Millî Savunma Bakanlığı (beceri kursları), Köy İşleri Bakanlığı (el sanatları kursları), Sanayi ve Ticaret Bakanlığı (çeşitli branşlarda meslek kursları), Kültür ve Turizm Bakanlığı (beceri kazandırma kursları), KOSGEP, ihracat Birlikleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Bankalar, Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu ve Belediyelerdir (Gürçayır, 2013, s. 90-92). Bu kurumlar, el sanatlarının tanıtılması ve öğretilmesi konusunda resmî organlar olmuştur. Müzeler ise bu kurumlara ve belediyelere bağlı olarak veya özel müze statüsünde varlığını sürdürmüştür.

Doğrudan el sanatlarına yönelik kurulan müzelerde kullanılan sergileme yöntemleri, kent müzeleri, etnografya müzeleri ve ulusal müzelerdeki sergileme yaklaşımlarıyla benzerlik göstermektedir. Son yıllarda uygulama ve deneyim paylaşımı odaklı müze konseptlerine olan ilginin artması, bu müzeleri daha etkileşimli ve ziyaretçi merkezli hâle getirmektedir. Örneğin, hem el sanatları müzelerinde hem de kent müzelerinde, ziyaretçilere deneyimsel bir öğrenme ortamı sunan etkileşimli sergiler düzenlenmektedir. Bir sergi alanında geleneksel bir seramik üretim süreci, hem kullanılan malzemeler hem de üretim teknikleriyle ziyaretçiye aktarılmaktadır. Ayrıca, son yıllarda dijitalleşme ve yapay zekâ gibi yenilikçi teknolojilerin bu müzelerde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. El sanatı odaklı müzeler, geleneksel müzecilik yöntemlerinden faydalanır, ancak diğer sergileme odaklı müzelerden farklıdır. Bu müzelerde, kente ait her şeyin bir araya getirilip ziyaretçilerle paylaşılması yerine, belirli bir tema etrafında toplanan eserler, daha detaylı bir şekilde sunulmaktadır. Zeynep Safiye Baki Nalcioğlu (2020), sergileme odaklı müzelerden biri olan kent müzelerinde el sanatları geleneğini müzelenmesi hakkındaki örnekleri sunarak riskleri üzerinde durmaktadır:

“Türkiye’deki kent müzelerinde yaygın bir uygulama olarak el sanatları çarşısı bu yaklaşım benimsenerek oluşturulmaktadır. Bursa, Safranbolu ya da Samsun Kent Müzelerinde benzer şekilde bir el sanatları çarşısı kurulmuş ve kentte ustalar tarafından zaten sürdürülen geleneksel el sanatları, cansız mankenler ve aletler ile sergilenir hâle getirilmiştir. Fakat bu sunum el sanatlarının bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesi için yeterli olamamış ve hatta kent müzeleri için geleneğin dondurulması, tek yönlü yansıtılması, yalnızca somut mirasın korunması ya da kültür taşıyıcılarının gelenekten ayrı değerlendirilmesi gibi riskleri doğurmuştur” (s. 161).

El sanatları çarşılarının nesne merkezli sergileme yöntemleri, el sanatlarının geleneksel bilgi, beceri ve sosyal bağlamını gölgede bırakmaktadır. Bu durum, zanaatkarların kültür taşıyıcısı olarak oynadıkları kritik rolün yeterince vurgulanmamasına yol açmaktadır. Ayrıca, cansız mankenlerin zanaatkarları temsil etmek için kullanılması, onların deneyimlerini, ustalıklarını ve sanatsal sürecin dinamik yönlerini aktarmakta yetersiz kalmaktadır. Bütün bu risklere rağmen, Levent Mercin’in ifade ettiği gibi hem Türkiye’deki hem de yurt dışındaki kent müzelerinin kurulma amaçları ve uygulamaları incelendiğinde; geleneksel el sanatlarının tanıtılması, yaşatılması ve kuşaktan kuşağa aktarılması açısından önemli kazanımlar sağlanabilir (2008, s. 94). Türkiye’de doğrudan el sanatlarının ürün ve üretimlerinin korunmasına yönelik müzeler ve kuruluş tarihleri şöyledir: İstanbul Halı Müzesi (1979), İstanbul Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi (1984), Kütahya Çini Müzesi (1999), Çanakkale Seramik Müzesi (2000’li yılların başı), Eskişehir Lüle Taşı Müzesi (2008), Bayburt Baksı Müzesi (2010), Isparta Prof. Dr. Turan

Yazgan Halı Kilim Müzesi (2013), Uşak Halı Kilim Müzesi (2013), Bursa Umurbey İpek Üretim ve Tasarım Merkezi: Umurbey Müzesi (2015), Amasya Şeyh Hamdullah Yazı Tarihi ve Hüsn-i Hat Müzesi (2018), Sivrihisar Kilim Müzesi (2019), Antakya El Sanatları Müzesi (2021), Beykoz Cam ve Billur Müzesi (2021), Sinop Keten Müzesi (2024)³. Bu müzeler içerisinde özellikle 2000’li yıllardan önce açılan müzelerde “nadir özellikte olan” el sanatları ürünleri sergilenirken 2000’li yıllardan sonra farklı el sanatlarına ilginin olduğu ve bu alanlarda da müzelerin açılmaya başlandığı görülmektedir.

TÜİK verilerine göre, Türkiye’deki müze sayıları 2019’da %3,5, 2020’de %5,8, 2021’de %5,1, 2022’de %6,4 ve 2023 yılında %7,1 artmıştır [URL 3]. Bu yüzdeler, müzelere olan ilgiyi artırdığını, kültürel mirasın sergilenmesi ve korunması için yeni müzelerin açıldığını ve mevcut müzelerin faaliyetlerinin geliştiğini göstermektedir. Müze sayıları ile birlikte müze türleri ve müzecilik yöntemlerinde de çeşitlilik artmaktadır. Anne, kahve, oyuncak, çikolata, peynir, çay, maket, deniz kabukları gibi tematik müzeler kurulmaktadır. Artan müze sayısı ve çeşitliliği, toplumun kültürel mirasa olan ilgisine ve farkındalığına işaret etmektedir. Toplumun eğilimlerine ve ziyaret oranlarına göre talep artmaktadır. Aynı zamanda, farklı temalara yönelik müzelerin açılması, kültürel mirasın daha geniş bir yelpazede korunmasını ve aktarılmasını sağlamaktadır. Bu çeşitlilik, sadece kültürel zenginliğin korunmasına değil, aynı zamanda eğitim, turizm ve ekonomi gibi farklı alanlara da katkı sağlamaktadır. Müze çeşitliliği, yerel ve ulusal düzeyde ekonomik kalkınmaya destek verirken kültürel diplomasi açısından uluslararası alanda tanınırlığın artmasına da olanak tanımaktadır. El sanatlarının müstakil müzelerinin kurulması bu katkıların yanı sıra kentin kimliğini de güçlendirmektedir. UNESCO’nun Yaratıcı Şehirler Ağı’na halk sanatları ve zanaatları alanında dâhil olan şehirlere bakıldığında, el sanatları alanındaki müzelerin varlığı dikkat çekmektedir. Türkiye’de bu durumun belirgin örnekleri arasında, 2017 yılında Zanaat ve Halk Sanatları alanında Yaratıcı Şehir ünvanı alan Kütahya’da 2005 yılında kurulan Çini Müzesi; 2021 yılında aynı alanda Yaratıcı Şehir olarak ilan edilen Bursa’da ise sırasıyla 2015 yılında açılan Bursa Umurbey İpek Üretim ve Tasarım Merkezi: Umurbey Müzesi, 2018’de kurulan Bursa Yaşam Kültürü Müzesi ve 2023’te açılan Bursa Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi yer almaktadır. Bu müzeler, sadece kültürel mirası sergilemekle kalmamakta, aynı zamanda geleneksel üretim biçimlerinin yaşatıldığı, aktarımın sürdürüldüğü dinamik alanlar olarak işlev görmektedir. Dünya genelinde ise Paducah şehrindeki Ulusal Yorgan Müzesi (2013), Tambasasayama’daki Seramik Sanatı Müzesi (2015), Barselona’daki Seramik Müzesi (2017), Pekalongan’daki Batık Müzesi (2014), Gimhae’deki Buncheong Seramik Müzesi (2021), Valensiya’daki Seramik Müzesi (2021) ve Come’deki İpek Müzesi (2021) bu şehirlerin Yaratıcı Şehirler Ağı’na dâhil olmasında önemli bir etken olmuştur [URL 4]. Bu şehirlerde yer alan el sanatlarına odaklı müzeler, hem ulusal hem de uluslararası bir koruma farkındalığı oluşturmaktadır.

Türkiye’de müstakil olarak bulunan el sanatları müzeleri dışında somut olmayan kültürel miras ve yaşayan müzeler içerisinde el sanatı uygulamaları yapılmaktadır. Türkiye’de ilk olarak 2005 yılında Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Halk Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (HBV Üniversitesi THBMER)⁴ Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi açılmıştır. Ardından Beypazarı Yaşayan Müze (2007), Ankara Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi (2013), Ünye Yaşayan Kültürel Miras Müzesi (2016), Bursa Yaşam Kültürü Müzesi (2018), Adıyaman Üniversitesi Yaşayan Kültürel Hazine Müzesi (2018), Kahramanmaraş Dulkadiroğlu Belediyesi Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi (2019), Kapadokya Yaşayan Miras Müzesi (2019), Boyabat Yaşayan Kültürel Miras Müzesi (2020) ve Bursa Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi (2023) hizmete sunulmuştur. Bu müzeler kent müzeleri, ulusal müzeler ve etnografya müzelerinden farklı olarak doğrudan deneyim odaklıdır. El sanatlarına dair hikâyeler, deyimler, bilmece, teknikler, öğretiler, sosyal ve kültür bağlamları müze deneyiminin bir parçasıdır. Gözde Tekin, somut olmayan kültürel miras müzelerini “kültürün araştırılıp

³ Parantez içinde müzelerin açılış tarihleri belirtilmektedir. Bu müzeler dışında el sanatlarının sergilendiği ancak müze olarak adlandırılmayan evler de bulunmaktadır. Bu çalışmada Türkiye’de doğrudan el sanatlarının korunmasına yönelik müzeler incelenmiş, özellikle kuruluş tarihi ve sergiledikleri ürün çeşitliliği dikkate alınarak sınırlı sayıda müze ele alınmıştır. İncelemeye dâhil edilen müzeler, yazarın erişebildiği açık kaynaklar, resmi kurum verileri ve müze katalogları doğrultusunda belirlenmiş olup bu nedenle liste kapsamlı olmaktan ziyade temsili niteliktedir.

⁴ Gazi Üniversitesi Türk Halk Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 18 Mayıs 2018 tarihinde Gazi Üniversitesinden ayrılarak kurulan Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesine bağlanmıştır.

derlendiği, arşiv ve dokümantasyon çalışmalarının yapıldığı; müze olarak faaliyet göstermeye başladığı süreç içinde de kültürel unsurların yaşatıldığı, aktarıldığı ve öğretildiği mekânlar” olarak tanımlamaktadır (2017, s. 159).

SOKÜM müzeciliğinde el sanatlarının bir kısmı kalıcı olarak uygulanırken bir kısmı ise geçici/dönemlik atölyelerden oluşmaktadır. Bu müzelerde ebru sanatı, ıhlamur baskı sanatı ve halı dokuma müzenin açık olduğu günlerde devamlı olarak deneyimlenen kalıcı el sanatları atölyeleridir. Somut olmayan kültürel miras müzelerinin deneyim odaklı olması ve somut olmayan kültürel mirasın beş başlığıyla ilgili bölümlerden oluşması sebebiyle kapsamlı ve ziyaretçi için uzun bir müze gezisi anlamına gelmektedir. Her bir kültürel miras uygulamasının kısa sürede hızlı uygulanabilir olması gerektiğinden el sanatları alanında ebru sanatı, ıhlamur baskı ve halı dokuma gibi kısa zamanda, hızlı biçimde ve her yaştan katılımcının yapabileceği uygulamalar tercih edilmektedir. Anılan sanatların hem görsel çekiciliği hem de katılımcılara anında sonuç alma memnuniyeti sunmasıyla da ilişkilidir. Ancak, her kente özgü ve kentin adını alan somut olmayan kültürel miras müzelerinin benzer el sanatları uygulamaları, bu müzelerin kente özgü el sanatları unsurlarını yeterince ön plana çıkarma potansiyelini tam olarak kullanamadığını göstermektedir. Benzer el sanatları deneyimlerinin sık tekrar etmesi, farklı müzeler arasındaki ayrışmayı azaltabilir ve ziyaretçilerin aynı deneyimi tekrar yaşama hissine kapılmasına neden olabilir. Bu nedenle, deneyime dayalı bu müzelerin el sanatları bölümünde yerel farklılıkları ve özgünlükleri daha fazla vurgulamak, el sanatları geleneğinin daha etkili bir şekilde tanıtılmasını ve sürdürülebilirliğine katkı sağlayabilir. Bunun yanı sıra, bu müzelerde hafta sonları veya özel günlerde düzenlenen cam boyama, hat sanatı, seramik, çömlekçilik, keçecilik ve sepet örücülüğü gibi atölye çalışmaları, kalıcı el sanatları uygulamalarına kıyasla kentte yaşatılan el sanatları geleneklerine daha geniş bir yer ayırmaktadır. Kalıcı uygulamalar, ziyaretçilere süreklilik ve derinlik sağlarken, geçici atölyeler yeni ve yenilikçi içeriklerle ziyaretçi ilgisini dinamik tutmaktadır [URL 4].

Fotoğraf-1: Geçici Atölye Örneği:

Fotoğraf-2: Kalıcı Atölye Örneği:

Ankara SOKÜM Müzesi Zembil Yapım Atölyesi, 2018 [URL 5].

Kapadokya Yaşayan Miras Müzesi Ebru Atölyesi [URL 6].

SOKÜM Sözleşmesi, yalnızca somut olmayan kültürel mirasın tanınmasını ve korunmasını değil, aynı zamanda müzecilik anlayışını da uluslararası boyutta değiştiren bir belgedir. Bu sözleşmenin özellikle müzeler üzerindeki etkisi, kurumsal kimliklerini ve işlevlerini yeniden gözden geçirmelerine yol açmıştır. Somut olmayan kültürel miras müzeciliği ve açık hava müzeleri başta olmak üzere diğer müze türlerini de farklı perspektiflerle etkilemiştir.

Türkiye’deki el sanatları müzeleri örneklerine bakıldığında el sanatlarını tanıtmak, öğretmek, deneyimlendirme ve farkındalık oluşturma amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda en eski tercih edilen yöntemlerden birinin sergileme olduğu görülmektedir. El sanatlarına ait üretim araç ve gereçleri, atölyelerde ortaya konulan ürünler ve bu ürünlerin üretim süreçleri sergilenmektedir. Örneğin, Sinop Keten Müzesi’nde ketenin dokunduğu dokuma tezgâhı (Fotoğraf-3), Isparta Prof. Dr. Turan Yazgan Halı Kilim Müzesi’nde halı ve kilimler (Fotoğraf-4) ve Eskişehir Lüle Taşı Müzesinde lüle taşından elde edilen eserler (Fotoğraf-5) sergilenmektedir.

Fotoğraf-3: Sinop Keten Müzesi (Yazar arşivi)

Fotoğraf-4: Isparta Prof. Dr. Turan Yazgan Halı Kilim Müzesi [URL 7].

Fotoğraf-5: Eskişehir Lüle Taşı Müzesi [URL 8].

Müzelerde el sanatları geleneği uygulamaları ustalar, müze rehberleri ve müze ziyaretçileri (yerel halk, eğitim kurumları, yurtdışı projeleri kapsamında gelen ziyaretçiler vb.) tarafından gerçekleştirilmektedir. Müze rehberleri, el sanatlarının kültürel bağlamını, tarihsel önemini ve kullanım alanları hakkında bilgi aktardıktan önce veya sonra el sanatı uygulamasını gerçekleştirmektedir. Rehberi gözlemledikten sonra yine onun danışmanlığında el sanatı uygulamalarına katılabilmektedir. Müze rehberleri dışında başta Yaşayan İnsan Hazinei veya Sanatçı Tanıtım Kartına sahip el sanatları sanatçıları olmak üzere diğer ustaların da katılımıyla gerçekleştirilen atölyelerde el sanatları geleneği uygulamaları ustayla birlikte deneyimlenebilmektedir. Bu atölyelerde ziyaretçiler el sanatlarının nasıl yapıldığını görmekle kalmaz, aynı zamanda bir el sanatı ustasının nasıl yetiştiğini, bilgi ve deneyimini nasıl aktardığını gözlemleyebilir.

Fotoğraf-6: Umurbey Müzesi [URL 9].

2. Uluslararası Müzelerde El Sanatları Geleneğinin Temsilî ve Uygulama Örnekleri

Bakoni Malapa Müzesi (1985 yılında Güney Afrika’da kurulmuştur), bölge halkının el sanatları alanında eğitim alacağı bir yer iken ziyaretçiler için de el sanatlarını deneyimleme imkânı sunmaktadır. Bakoni müzesinde en fazla üretilen ve deneyimlenen el sanatları sepet ve çömlek yapımıdır. Bakoni’de bu ürünler ortak kullanım için üretildiğinden boyutları oldukça büyüktür. Bu sanatta olduğu gibi belirli el sanatı ürünlerinin boyutu ve ağırlığı kültürel öneme sahiptir. Müze ziyaretçilerine bu büyüklükte yapıyı deneyimlendirilen el sanatları ürünleri turistlere seyahat ve bireysel kullanım için uygun değildir. Ancak müze rehberleri turistler için ürünleri küçültmeye gitmemiştir (Musinguzi ve Kibirige, 2009, s. 155-156). Follad’ın ifade ettiği gibi turistleri memnun etmek için el sanatları ürünleri yapmak, özgünlüğün kaybolması yol açabilir (2006). Ayrıca el sanatları geleneği, turistikasyon gibi bir tehditle yüzleşebilir.

2018’de Hollanda Somut Olmayan Kültürel Miras Merkezi ve Hollanda Açık Hava Müzesi iş birliğiyle gerçekleştirilen CraftsLAB projesi, müzelerde el sanatlarına ilişkin deneysel bir mekân sunarak inovasyona katkıda bulunmayı amaçlamaktadır [URL 10]. Bu kapsamda çalışmak isteyen müzeler için bir el kitabı tasarlanmıştır. El kitabında projenin ana hedefleriyle bunların nasıl gerçekleştirileceği açıklanmaktadır [URL 11]. Müzeler müze ortamında el sanatlarının korunması ve aktarılması için hazırladığı projeler dışında farklı bağlamlar ve mekânlarda da yürütülen projeleri hazırlamaktadırlar. Örneğin, Vietnam Etnoloji Müzesi tarafından 2002-2005 yılları arasında gerçekleştirilen “Yoksul Gençler İçin İş Olanğı Olarak Geleneksel El Sanatları” başlıklı projede, Vietnam’daki köylerde el sanatları geleneğinin korunması amacıyla öğrencilere bilgi ve deneyimin aktarılması hedeflenmiştir (Noëlla, 2007, s. 22-23). Benzer şekilde Sözleşme’ye taraf devletler arasında el sanatlarının müzelerde korunmasına yönelik projeleriyle Korumanın İyi Uygulamaları Kaydına⁵ dâhil olan da vardır. Korumanın İyi Uygulamaları Kaydında 2024 itibarıyla 40 unsur kayıtlıdır. Bu unsurlar arasından el sanatlarının müzeler bağlamında yaşatılması konusunda değerlendirilebilecek iyi uygulama örnekleri şunlardır: Pekelangan’daki Batik Müzesi, Batana Ekomüzesi, Fandango’nun Yaşayan Müzesi, Pusol Okul Müzesi ve Frontera’da Geleneksel Kireç Yapımının Yeniden Canlandırılması. 2009 yılında listeye kaydı gerçekleşen Batik Müzesi projesi; ilkökul, ortaokul, lise ve meslek yüksekokullarındaki eğitim müfredatlarına el sanatları geleneğinin dâhil edilmesi için okul ve müze iş birliğinde gerçekleştirilmiştir. Batik Müzesinde batik sanatının teorisi, tarihi ve kültürel değeri üzerine dersler ve batik atölyeleri düzenlenmektedir. Bu kapsamda öğretim materyalleri hazırlanmıştır [URL 12]. Müzeler aracılığıyla somut olmayan kültürel mirasın eğitim müfredatına entegre edilmesine yönelik diğer proje Pusol Okul Müzesi Pedagoji Projesi, diğer somut olmayan kültürel mirasın alanlarıyla birlikte el sanatları geleneğini kapsamaktadır. Bu iki örnek, müzelerin somut olmayan kültürel mirası koruma ve toplulukla buluşturma konusunda üstlenebileceği aktif rolü göstermektedir. 2016 yılında Hırvatistan tarafından listeye kaydedilen Batana Ekomüzesi, Batana adı verilen teknenin nasıl inşa edildiğini ve balıkçılık ekipmanları ile balıkçılık faaliyetlerinin nasıl yapıldığını gösteren bir sergiye sahiptir. Tekne inşası için atölyeler düzenler; rehberli tekne turları yapar ve konuya ilişkin yayınlar çıkartmaktadır. Ayrıca bu müzenin internet adresinden müze çevrim içi olarak gezilebilmektedir [URL 13].

⁵ Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’nin üç listesi bulunmaktadır. Bunlar; Temsilî Liste, Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi ve Korumanın İyi Uygulamaları Kaydı. Korumanın İyi Uygulamaları kaydı somut olmayan kültürel mirasın korunması kapsamında gerçekleştirilen projeleri ve iyi uygulama örneklerini içermektedir.

Fotoğraf 9: Batana Ekomüzesi [URL 14].

Fotoğraf 10: Endonezya Batik Müzesi [URL 12].

Doğrudan bir el sanatları geleneği projesi olmamakla birlikte el sanatları geleneğinin müzede yaşatılmasının bir örneği olan Fandango'nun Yaşayan Müzesi, "Fandango" adı verilen Brezilya'nın güney doğu kesimindeki kıyı topluluklarında yaşatılan bir müzik ve dans biçimi uygulamalarını korumayı hedeflemektedir. Bu müzede gerçekleştirilen enstrümanların yapım atölyeleri el sanatları geleneğini korunması kapsamında dikkate değerdir. Frontera'da Geleneksel Kireç Yapımının Yeniden Canlandırılması adlı projenin önemli bir aşaması ve paydaşı Yaşayan Kireç Müzesidir. Bu müze çevrenin korunmasını dikkate almanın yanı sıra, geleneğin canlandırılması, mesleki eğitim, araştırma, kireç ustaları ve diğer yerel toplumsal grupların aktif katılımı konusunda ilgiyi artırmaktadır [URL 15]. Bu örnek uygulamalar, el sanatları geleneğinin korunmasında müzelerin eğitici, yaratıcı, teşvik edici ve buluşturucu işlevini ön plana çıkarmaktadır.

3. Müzelerde Dijital Dönüşüm ve Etkileşimli Uygulamalar

Müzeler el sanatları geleneği uygulamalarını ve tanıtımlarını çevrim içi platformlar aracılığıyla sağlarken kültürel mirasın erişilebilirliğini de artırmaktadır. Özellikle koronavirüs küresel salgınıyla sanal müze uygulamaları ve çevrim içi geziler müzelerin kullanmak zorunda kaldıkları bir yöntem olmuştur (Tüzel, 2020: 94-97). Ancak, koronavirüs küresel salgınından sonra da topluluk ve müzeler için bir alternatif olarak uygulanmaya devam etmiştir. 2020 yılında Araştırma ve Teknoloji Vakfına bağlı olan Bilgisayar Bilimleri Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen Mingei projesi, dijitalleşme yoluyla el sanatları geleneğinin erişilebilirliğini artırmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda müzelerle iş birliğinde çalışırken el sanatları geleneğinin müzelerdeki uygulamalarını dijital taşıma yollarını araştırmaktadır [URL 16]. Diğer yandan çevrim içi gezi ve atölyelerle dijitalleşme ayağını oluşturmaktadır. Centre des Arts et Métiers Müzesinde artırılmış gerçeklikle müze ziyaretçilerine cam üfleme sanatı eğitimlerinin gerçekleştirilmesi bu örneklerden biridir. Bu sanatı artırılmış gerçeklikle deneyimleyen ziyaretçiler, bu deneyimde onları en çok etkileyen şeyin taklit edebilme konsepti ve doğrudan geri bildirim alınması olduğunu ifade etmişlerdir. Bu proje kapsamında el sanatları geleneğiyle ilişkili kuruluşlara topluluklarla nasıl çalışılacağı konusunda 10 adım önermektedir. İlk adım olarak kuruluşun, geçmişten günümüze el sanatlarını temsil etme ve onlarla etkileşim kurma biçiminin değerlendirilmesi yani kurum içi iç gözlemin gerçekleştirilmesi yer almaktadır. Topluluğun el sanatlarına olan ön bilgisi ve deneyiminin araştırılması, tanımlanması ikinci aşama iken üçüncü aşama el sanatlarıyla ilgili anlayışın, süreçlerinin tanımlanması, bunların faaliyetlere ve eylemlere ayrılması, el sanatları süreçlerinin mekânsal ve fiziksel ifadesi, zamansal organizasyonunu ve ilgili nesnelerin ve aktörlerin tanımlanmasını içermektedir. Dördüncü adım belgeleme, beşinci muhafaza ve altıncı koruma adımları el sanatlarının nasıl korunabileceğini veya korunması gerektiğini anlamak için, bu el sanatlarının karşı karşıya olduğu geçmiş, güncel ve gelecekteki tehditleri anlamayı ve koruma önlemleri geliştirmeyi kapsamaktadır. Mirasın tanıtımı, geliştirilmesi, aktarımı ve canlandırılması diğer aşamalardır. SOKÜM Sözleşmesi'nin somut olmayan kültürel mirası koruma tanımına ve çerçevesine göre yapılandırılmış olan bu adımlar müzelere el sanatları geleneğinin korunması kapsamında kılavuzluk edebilir [URL 17].

El sanatları geleneği müzelerde çevrim içi olarak deneyimlendiği gibi, dokunmatik ekranlar, dijital eğitim videoları, dijital arşivler ve artırılmış gerçeklik uygulamaları aracılığıyla da uygulanmaktadır. Fotoğraf-6'da görüldüğü gibi Sinop Keten Müzesinde ketenden elde edilen geleneksel kıyafetlerin yapımı ve özellikleri dokunmatik araçlar vasıtasıyla ziyaretçilerle buluşturulmaktadır. Sinop Keten Müzesinde Ayancık keteninin kendine özgü yapım teknikleri, hikâyesi, aktarım biçimi ve sözlü kültürle ilişkisi müze rehberlerinden değil, dijital ekranlarda keten dokuma ustaları tarafından aktarılmaktadır. Belçika'nın Kortrijk şehrinde bulunan Tekstil Müzesi geleneksel dantelleri teknolojik tasarım yazılımlarını kullanarak yapmaktadır. Aynı zamanda bu müzede tekstilde kullanılan doğal boyaların üretimi için müze bahçesinde ziyaretçilerle birlikte bitki ekimi, bakımı ve hasadı gerçekleştirilmektedir [URL 18]. Vermeeren ve Sabiescu'nin belirttiği gibi, "müze deneyimi" kavramı, müzelerde odağı koleksiyondan ziyaretçinin bir koleksiyonla olan bağlantısına kaydırmış ve yeni teknolojinin kullanımı bu deneyimlere katlanarak daha anlamlı bir ilişki kurmuştur (2018).

Fotoğraf 7 ve 8: Sinop Keten Müzesi [URL 19].

Türkiye dışındaki diğer ülkelerin el sanatlarını müzeler iş birliğiyle koruma projelerine ve müzelerde el sanatlarının korunması çalışmalarına bakıldığında dijitalleşen müze örnekleri dikkat çekmektedir. Örneğin, Portekiz’deki Seixal Ekomüze, Barbados’taki Barbados Müzesi ve Şili Avustralya Üniversitesi Müze Birimi tarafından geliştirilen Sanal Müze Altyapısı projesiyle, el sanatları eserlerinin dijital boyutunun oluşturulması ve somut olmayan kültürel miras odaklı sanal turlar gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu sanal müze altyapısıyla kullanıcıların somut olmayan kültürel miras deneyimlerinin dijital olarak gerçekleştirilmesi, eserlerin üç boyutlu incelenmesi, miras uygulayıcılarının dijital içerikler oluşturabilmesi ve geri bildirim alabilmeleri planlanmıştır (Cassidy vd. 2018, s. 133-138). Bu proje örneğinde olduğu gibi, dijital uygulamaların müzelerde kullanılması veya müzelerin sanal ortama taşınması miras uygulayıcılarına ve topluluk üyelerine yeni olanaklar tanımaktadır. Vietnam Etnoloji Müzesinin el sanatları geleneğinin korunması çalışmaları da topluluğa yeni imkânlar sunan projeler geliştirmiştir. Müze, zanaatkârlara el sanatları geleneğinin müzede nasıl temsil edilmesini istediklerini belirlemelerine izin vermektedir. Yerel halkın kendi kültürlerini ve geçim kaynaklarını tanıtmalarına ve kültürlerinin şimdiki ve gelecekteki gelişimi hakkındaki düşüncelerini, endişelerini ve planlarını sunmalarına olanak tanımaktadır (Van Huy, 2006, s. 38).

4. El Sanatları Geleneğinin Müzelenmesi Sürecinde Karşılaşılan Zorluklar

El sanatları geleneğinin müzelenmesi el sanatları ürünlerinin sergilenmesine görece daha karmaşık ve zorlu bir alandır. El sanatları geleneğinin sözlü aktarımı ve modern müze ortamında geleneksel el sanatları dengesini kurmak zorlayıcı olabilir. El sanatlarının müzelenmesi, ürünlerin kültürel ve sosyal bağamlarını da yansıtmayı kapsamaktadır. Örneğin, bir kilimin yalnızca dokuma tekniği değil, onun hangi toplumda, hangi amaçlarla kullanıldığı, motiflerin anlamları gibi unsurlar müze koruma yaklaşımına dâhildir. Böylelikle, el sanatları geleneğinin bağlamsal olarak temsilinin zorluğu çeşitli risklerin oluşumunu tetikleyebilir. El sanatlarının müzelerde aktarılması, ustalar için sanatlarını icra etme ve ekonomik gelir elde etme fırsatı sunarken geleneksel el sanatları ürünlerinin müzelerde turistik ürün olarak değerlendirilmesi bu sanatların ekonomik ve sosyal katkılarını artırma potansiyelini ortaya çıkarmaktadır. Diğer yandan turizmin getirdiği ticari odak, el sanatları ürünlerinin anlamının, işlevinin ve özgünlüğünün kaybolmasına yol açabilir. Geleneksel ürünler, turistik talepler doğrultusunda hızlı üretim için değişikliğe uğrayabilir ve kültürel bağlamından kopabilir. Bu sebeple müzeler, el sanatları geleneğinin korunmasında aşırı ticarileşme ve turistifikasyon ile ekonomik kalkınma arasında bir denge kurmalıdır.

El sanatları müzelerinin karşılaştığı zorluklardan biri de koleksiyonlarının sürdürülebilirliği, korunması ve geniş kitlelere erişilebilir kılınmasıdır. Geleneksel el sanatları genellikle hassas ve organik malzemelerle (kâğıt, kumaş, ahşap, doğal boyalar) icra edilmektedir. Bu malzemeler çevresel faktörlere karşı oldukça savunmasızdır. Işık, nem ve toz gibi dış etkenler malzemelere zarar verebilir. Müze yönetimi veya rehberleri tarafından malzemelerin periyodik olarak kontrol edilmesi ve yenilenmesi el sanatının sürdürülebilirliği açısından elzemdir. Bazı durumlarda el sanatlarının doğal malzemelerine

ulaşmak ve malzemenin doğallığından emin olmak zordur. Doğal malzemelere erişimde olduğu gibi, el sanatları ustalarına ulaşmada da çeşitli zorluklar mevcuttur. Bu sorunların çözümü için etkin stratejiler ve yöntemler benimsenmelidir. Müzelerin daha merkezi ve topluluğun kolaylıkla ulaşabileceği yerlerde açılması, ziyaretçi akışını artırmak için önemli bir strateji olsa da bu durum, genellikle kırsal alanlarda yaşayan ve sanatlarını geleneksel yöntemlerle icra eden el sanatları ustalarına ulaşımı zorlaştırmaktadır. El sanatları ustalarına ulaşılsa dahi bu yeni mekân kendi atölyesinde üretim yapan ustaların çalışma süreçlerini ya da üretim tarzlarını müzede yansıtmasını zorlaştırabilir. Ustaların müzelerin dijital platformlarını veya müzelerdeki dijital öğretim araçlarını kullanamaması müzeler için bir diğer zorluk olabilir. Yalnızca ustalar değil aynı zamanda müze yönetimi ve rehberleri de bu zorlukla yüzleşebilmektedir. Richard Kurin'in de ifade ettiği gibi müzelerin çoğu dijital teknolojilerin sunduğu fırsatları yeterince kullanamamaktadır (2013, s. 43). Zeynep Safiye Baki Nalcıoğlu da müzelerin miras ile teknolojiyi birleştirmesi, her yaştan ziyaretçinin müzede teknolojik araçları kullanabilmesi ve bu araçlar bozulduğunda en hızlı şekilde onarılmasını ve yeniden kullanılabilir hâle getirilmesini sağlamak konularında zorlandığını aktarmaktadır (2020, s. 195).

Yaşayan mirasın dinamik yapısı, müzelerde el sanatları geleneğinin hedef kitleye (müze ziyaretçisinin yaşına, deneyimine, ilgi alanına, cinsiyetine vb.) göre anlatım ve uygulama biçimini belirlemektedir. Aynı el sanatı uygulaması her müze rehberinin kendi bilgi ve becerilerine ve her müze ziyaretçisinin de beklentilerine göre farklı biçimlerde aktarılabilir. Bu durum da müze anlatımlarının dokümantasyonunda bazı pratik zorluklar oluşturabilir. Dokümantasyon yalnızca el sanatı ürünlerini değil aynı zamanda el sanatlarının çeşitli biçimlerde sözlü veya uygulamaları olarak aktarılmasını da kapsamaktadır. Bu yöntem oldukça kapsamlı ve dinamik bir veri yönetimi gerektirmektedir. El sanatları geleneğiyle ilgili müzeler sergileme ve uygulamanın dışında arşivleme yöntemini de kullanmaktadır. Müzedeki el sanatlarının uygulanmasında ve bilgiyle deneyimin ziyaretçilere aktarılmasında arşivleme ve dokümantasyonun güncelliği önemlidir. El sanatlarının zaman içinde değişen teknikleri, kullanılan malzemeleri ve toplumsal bağamları değişim ve dönüşüm gösterebilir. Bu nedenle, periyodik olarak derleme ve arşivleme müzenin anlatımlarının ve içeriğinin değişimini gerekli kılmaktadır. Bu süreç, müzelerin ziyaretçilere doğru ve güncel bilgi sunmasını sağlamaktadır. Müzelerin bu süreci yönetmesi ve sürekliliğini sağlaması da zorlukla baş etmede çaba gerektirmektedir. Öcal Oğuz, *Ulusal Kalıtın Küreselleştirilmesi Sorunu ve Tunus El Sanatları* adlı çalışmada Tunus'un el sanatlarını tespit etme ve derleme çalışmalarını başarılı biçimde yürüterek müzelere kazandırdığını ifade etmektedir (2001, s. 116). Bu derleme çalışması yalnızca bilgi ve deneyimin yazıya aktarılmasıyla sınırlı kalmamakta aynı zamanda el sanatları envanterlerinin/nesnelerinin/malzemelerinin de derlenmesini işaret etmektedir.

SONUÇ

Ülkelerin Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne olan ilgisinin ve Sözleşme'ye yönelik farkındalığın artması, müzelerin koruma perspektifine de yansımaktadır. Sözleşme'nin listelerinde yer alan unsurların büyük bir kısmı el sanatları geleneğiyle ilişkilidir. Benzer şekilde, müzelerde de el sanatları ürün ve üretim süreçlerinin korunmasına yönelik yoğun bir ilgi gözlenmektedir. Doğrudan el sanatlarını koruma veya aktarma amacı taşımayan müzelerde dahi bu geleneklere bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Öte yandan, özellikle el sanatlarını koruma, yaşatma ve kuşaktan kuşağa aktarma hedefiyle kurulan müzelerin sayısında artış yaşanmaktadır. Bu eğilimin temel itici gücü olarak ise SOKÜM Sözleşmesi'nin kabul edilmesi ve uluslararası etkisi gösterilebilir. Müzelerde somut olmayan kültürel mirasın yaşatılması ve somut olmayan kültürel miras müzelerinin etkisi ve rolü daha önceki çalışmalarda incelenmiş ancak SOKÜM Sözleşmesi'nin beş alanından biri olarak el sanatları geleneğinin müzelenmesi konusu ele alınmamıştır.

El sanatları geleneğinin müzelenmesi yaklaşımı, yalnızca fiziksel ürünlerin sergilenmesiyle sınırlı kalmayıp el sanatlarının üretim süreçlerini, sosyal bağamlarını ve kültürel anlamlarını da görünür kılmayı hedeflemektedir. Canlı uygulamalar, etkileşimli sergiler, dijital uygulamalar ve eğitim programları, bu hedefe ulaşmak için kullanılan yöntemlerden bazılarıdır. Müzeler, el sanatları geleneğini hem belgeleme hem de yeniden canlandırma işlevi üstlenerek ziyaretçilere bu mirası daha bütüncül bir perspektifle sunmaktadır. El sanatları geleneğinin müzelenmesinde; kültürel bağlamın korunması, geleneksel tekniklerin ve bilgilerin belgelenmesi, eğitim ve katılımın teşvik edilmesi, teknolojik yeniliklerden faydalanarak günceli takip etmesi ve sürdürülebilir bir yaklaşımın ve müze politikasının benimsenmesi gibi hususlara dikkat edilmesi geleneğin korunmasına, yeni istihdam

alanları yaratılmasına, toplumsal kimlik ve aidiyet duygusunun güçlenmesine katkı sağlayabilir. Müzeler, ustalar ve çıraklar için aktarım mekânlarının çeşitliliğini artırmaktadır. El sanatları ürünleri ve üretimleriyle bilgi ve anlatılar arasında ilişki kurmaya yardımcı olduğu, bilgi ve deneyimi aktarmayı ve pekiştirmeyi teşvik ettiği benzer el sanatları uygulamalarına ilgi duyan, öğrenmek isteyen birey, grup ve toplulukları bir araya getirme fırsatı sunduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan müzeler, bazı zorluklar ve sınırlılıklarla da yüzleşmektedir. El sanatları geleneğinin korunması amacıyla kurulan müzeler, diğer müzelerle bütçe yönetimi, veri yönetimi, finansal ve teknik kısıtlamalar ile teknoloji kullanımı gibi benzer zorluklarla karşılaşırken odaklandıkları alan itibarıyla kendine özgü sorunlar da yaşamaktadır. Bu müzeler, el sanatlarının yaşayan bir miras olarak sergilenmesindeki güçlükler, üretim süreçlerinin canlandırılmasında deneyimli zanaatkarların sürekliliğini sağlama, geleneksel bilgiyi topluma aktarma ve el sanatlarının küreselleşme ile özgünlüğünü kaybetmeden korunması gibi ayırt edici zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır.

Bu çalışma kapsamında tespit edilen el sanatlarıyla ilişkili müzelerdeki faaliyetler, el sanatlarının müzelerde korunması yaklaşımını sergilemeden deneyimlemeye ve katılımcı uygulamalara dönüştürme çabasını bariz biçimde göstermektedir. Bu dikkat ve eğilim, yalnızca Türkiye’de değil pek çok ülkede el sanatlarının korunması ve yaşatılması amacıyla benimsenmektedir. Kültürel mirasın sürdürülebilirliği için müzeler, sergilemenin ötesine geçerek etkileşimli uygulamalar, atölye çalışmaları ve üretim süreçlerinin deneyimlenmesine olanak tanıyan yaklaşımlar geliştirmektedir. Her müzenin kendi kurulma amacı doğrultusunda farklılıkları bulunmaktadır. Dolayısıyla kent müzeleri, etnografya müzeleri, ulusal müzeler ve açık hava müzelerinin koruma yaklaşımları, somut olmayan kültürel miras müzelerine göre farklılık göstermektedir. Ancak her müzenin somut olmayan kültürel miras müzeleri gibi, kültürel belleği yaşatma, toplumsal hafızayı koruma ve aktarım sağlama çabasına katkı sunabilecek potansiyeli bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

- BAKİ NALCIOĞLU, Z. S. (2020). *Kültürel Bir Mekân Olarak Kent Müzelerinden Somut Olmayan Kültürel Mirasın Temsili ve Aktarımı* (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CASSIDY, C. A. vd. (2018). Digital Pathways in Community Museums. *Museum International*, 70(1-2), 126-139.
- DORSON, R. M. (1972). *Folklore and Folklife an Introduction*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- FOLLAD, A. H. (2006). *The Role of Arts and Crafts in Tourism and Bahrain Economic Development*. International Conference on Tourism and Handicrafts.
- GERÇEK, F. (1999). *Türk Müzeciliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- GÖNÜL, M. (1967). Eski Dokumacılık ve Yurdumuzdaki Gelişimi. *Türk Folklor Araştırmaları*, 217, 4499-4503.
- GÜRÇAYIR, S. (2013). *Resmî Eğitim Süreçlerinde Gelenek Aktarımı ve Kadın: Ankara ve Trabzon Olgunlaşma Enstitüsü Örneği* (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- JACOBS, M. (2020). As Well As The Instruments, Objects, Artefacts And Cultural Spaces Associated Therewith, Ed. Tamara Nikolić Đerić vd. içinde, *Museums and Intangible Cultural Heritage: Towards a Third Space in the Heritage Sector*, 47-49.
- KRSTOVIĆ, N. (2012). Handcrafts: Where After Museum? *Bulletin of the Institute of Ethnography of the Serbian Academy of Sciences & Arts/Glasnik Etnografskog Instituta*, 60(1).
- KURİN, R. (2004). Museums and Intangible Heritage: Culture Dead or Alive?, ICOM News, No: 4, 7-9.

- MERCİN, L. (2008). Geleneksel El Sanatlarını Yaşatma Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi: Kent Müzeleri. *Sanat Dergisi*. (13), 91-95.
- MUSİNGUZI, D.; KIBIRIGE, I. (2009). The Role of Cultural and Heritage Education at Bakoni Malapa Open Air Museum: Demonstrations of Cultural Practices and Craftwork Techniques. *International Journal of Intangible Heritage* 4: 152-158.
- NOËLLA, R. (2007). *Handicrafts and Employment Generation for the Poorest Youth and Women. Intersectoral Program on the Cross-Cutting Theme "Poverty Eradication, Especially Extreme Poverty"* Policy Paper. Paris: UNESCO.
- OĞUZ, Ö. (2001). Ulusal Kalıtın Küreselleştirilmesi Sorunu ve Tunus El Sanatları. *Milli Folklor*, 51, 114-118.
- OĞUZ, Ö. (2002). Etnografya Müzeciliğinden Uygulamalı Halk Bilim Müzeciliğine Geçmek. *Küreselleşme ve Uygulamalı Halk Bilimi* (s. 61-76) içinde. Ankara: Akçağ Yayını.
- Somut Olmayan Kültürel Mirasın Koruması Sözleşmesi. (Çev. M. Öcal Oğuz, Yeliz Özay ve Pulat Tacar) *Milli Folklor* 65 (Bahar 2005): 163-171.
- SOYSALDI, A. (2004). *ABD'de Greenfield Village Açık hava Müzesinde Yaşatılan Zanaatlar ve Gelenekler*. Somut Olmayan Kültürel Mirasın Müzelenmesi Sempozyumu, Ankara, 141-146.
- SVENSSON, T. (2008). The Management of Knowledge of the Intangible Heritage in Connection with Traditional Craftmanship at the Ethnographic Museum of the University of Oslo. *International Journal of Intangible Heritage* 3: 117-126.
- TEKİN, G. (2017). Dönüşen Müzecilik Ve Müzede Öğrenme: Ankara Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi Örneği. *Milli Eğitim Dergisi*, 46(214), 155-166.
- TÜZEL, B. (2020). COVID-19 Salgını Sürecinde El Sanatları Geleneği Deneyimleri. *Milli Folklor*, 16(127), 87-100.
- THOMPSON, P. (1999). *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih*. Şehnaz Layıkel (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- URL 1: *Operational Directives for the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Heritage- ICH-Operational Directives-10.GA-2024* (Erişim Tarihi: 12.12.2024).
- URL 2: *Museum Definition*. Web: <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/> (Erişim Tarihi: 12.12.2024).
- URL 3: *TÜİK*. <https://www.tuik.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 11.12.2024).
- URL 4: *Creative Cities List*. https://www.unesco.org/en/creative-cities/grid?f%5B0%5D=dataset_filters%3A7e421ac3-84c0-4c0d-9766-5d02685c72c1&hub=80094&text=#toggle-facets (Erişim Tarihi: 11.12.2024).
- URL 5: *Ankara SOKÜM Müzesi*. <https://hacibayram.edu.tr/thbmer/ankara-sokum-muzesi?lang=tr-TR> (Erişim Tarihi: 11.12.2024).
- URL 6: *Kapadokya Yaşayan Miras Müzesi*. Web: <https://mirasmuzesi.nevsehir.edu.tr/> (Erişim Tarihi: 10.12.2024).
- URL 7: *Isparta Prof. Dr. Turan Yazgan Halı Kilim Müzesi*. https://lh5.googleusercontent.com/p/AF1QipOqJ8julxI_w-KIFVzDUyYFWSFZj2Uo2Vk7XUIN=w540-h312-n-k-no (Erişim Tarihi: 15.11.2024).
- URL 8: *Eskişehir Lüle Taşı Müzesi*. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/eskisehir/gezilecekyer/lule-tasi-muzesi> (Erişim Tarihi: 15.11.2024).
- URL 9: *Umurbey İpek Üretim ve Tasarım Merkezi Yaşayan Müzesi*. (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

- URL 10: *Crafts Lab*. <https://www.immaterieelerfgoed.nl/en/ambachtenlab> (Erişim Tarihi: 15.12.2024).
- URL 11: *Crafts LAB Handbook*. https://www.immaterieelerfgoed.nl/en/media/inline/2020/3/2/handboek_ambachtenlab_engels_online.pdf (Erişim Tarihi: 11.12.2024).
- URL 12: Nomination File No: 00318 “Indonesian Batik.” Web: <https://ich.unesco.org/en/BSP/education-and-training-in-indonesian-batik-intangible-cultural-heritage-for-elementary-junior-senior-vocational-school-and-polytechnic-students-in-collaboration-with-the-batik-museum-in-pekalongan-00318> (Erişim Tarihi: 6.02.2024).
- URL 13: *Batik Museum in Pekalongan*. <https://ich.unesco.org/en/BSP/education-and-training-in-indonesian-batik-intangible-cultural-heritage-for-elementary-junior-senior-vocational-school-and-polytechnic-students-in-collaboration-with-the-batik-museum-in-pekalongan-00318> (Erişim Tarihi: 15.12.2024).
- URL 14: *Batana Eco-museum*. <https://ich.unesco.org/en/BSP/community-project-of-safeguarding-the-living-culture-of-rovinj-rovigno-the-batana-ecomuseum-01098> (Erişim Tarihi: 15.12.2024).
- URL 15: Nomination File No: 00511 “Revitalization of the Traditional Craftsmanship of lime-making in Moron de la Frontera, Seville, Andalusia”. <https://ich.unesco.org/en/BSP/revitalization-of-the-traditional-craftsmanship-of-lime-making-in-moron-de-la-frontera-seville-andalusia-00511> (Erişim Tarihi: 10.12.2024).
- URL 16: *Mingei Project*. <https://www.mingei-project.eu/2022/06/17/how-to-work-with-heritage-craft-communities-ten-safe-guarding-steps> (Erişim Tarihi: 10.12.2024).
- URL 17: *Teaching Glass Blowing to Museum Visitors Through Mixed Reality*. <https://www.mingei-project.eu/2022/05/28/teaching-glass-blowing-to-museum-visitors-through-mixed-reality/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
- URL 18: *Texture*. <https://www.texturekortrijk.be/studio-texture/textieltuin-0> (Erişim Tarihi: 12.20.2024).
- URL 19: *Sinop Keten Müzesi*. <https://www.kuzka.gov.tr/basinda-detay.asp?H=1918&Haber=sinop%92un-keten-k%FClt%FCr%FC-%FCIkemizin-%DDIk-keten-m%FCzesi%92nde-ya%FEat%FDI%FDyor> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).
- VAN HUY, N. (2006). The Role of Museums in the Preservation of Living Heritage: Experiences of the Vietnam Museum of Ethnology. *International Journal of Intangible Heritage*, 1: 35-41.
- VERMEEREN, A., Calvi vd. (2018). *Museum Experience Design: Crowds, Ecosystems and Novel Technologies*. Heidelberg: Springer International Publishing (Springer Series on Cultural Computing).

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar %100.

Etik Komisyon Onayı: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TÜRKİYE’NİN SİYASİ İKLİMİNDE TCDD GENEL MÜDÜRLÜK BİNASI’NDAKİ DUVAR RESMİ

The Wall Painting in the TCDD Headquarters Building Within Türkiye’s Political Climate

Muzafer Karaaslan¹

ÖZET

Sanat ve siyaset, toplumsal dinamiklerin etkisiyle birbirini şekillendiren organik bir ilişkiye sahiptir. Sanatın ideolojik bir propaganda aracı olarak kullanılma potansiyeli, sanatçının üretim süreçlerini ve eserlerin içeriğini belirgin biçimde etkilemiştir. Bu bağlamda, diğer sanat dallarında olduğu gibi, duvar resimleri de sanat ve siyaset arasındaki etkileşimin en somut şekilde gözlemlenebildiği önemli üretim alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Ayetullah Sumer tarafından TCDD Genel Müdürlük Binası için hazırlanan duvar resmini tanıtmak ve dönemin siyasal atmosferindeki dönüşümlerin bu sanat eserine olan yansımalarını analiz etmektir. Ayetullah Sumer Türkiye’nin önde gelen duvar resmi sanatçılarından biri olmasının yanı sıra akademide Fresk Atölyesi’nin kurucusu olarak Cumhuriyet dönemi sanat tarihinde önemli bir yere sahiptir. Sumer, birçok devlet kurumu ve bankaya duvar resimleri yapmış, bu eserleriyle dönemin sanatsal ve kültürel kimliğine katkıda bulunmuştur. Bu eserler arasında öne çıkan örneklerden biri, Ankara’daki TCDD Genel Müdürlük Binası’nda yer alan duvar resmi. 1947 yılında tamamlanan eser, toplantı salonunda bulunmaktadır ve yalnızca sanatsal niteliği ile değil aynı zamanda dönemin değişen siyasi atmosferinin sanat eserlerine olan yansımalarını barındırması bakımından da dikkat çekicidir. Bahsi geçen duvar resmi, 1930 yılında gerçekleştirilen Sivas Demiryolu açılış törenini konu almaktadır. TCDD Genel Müdürlük Binası’ndaki duvar resmi, dönemin siyasi atmosferinden derinden etkilenmiş ve neredeyse yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış önemli bir eserdir. Bu eser, Türkiye’nin siyasi ikliminin sanat eserleri üzerindeki etkisini açıkça ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Makalenin amacı, Ayetullah Sumer’e ait duvar resmini bilimsel veriler ışığında tanıtmak ve Cumhuriyet dönemi duvar resmi sanatı içinde bir inceleme yapmaktır.

ABSTRACT

Art and politics are intertwined in an organic relationship, shaped by the influence of social dynamics. The potential of art to serve as an ideological propaganda tool has had a profound impact on the artistic production processes and the content of artworks. In this regard, as in other artistic disciplines, wall paintings emerge as one of the most significant fields in which the interaction between art and politics can be most concretely observed. The objective of this study is to examine the wall painting created by Ayetullah Sumer for the TCDD Headquarters Building and to analyze the reflections of the political transformations of the period in this artwork. Ayetullah Sumer, in addition to being one of Türkiye’s leading mural artists, occupies a prominent position in the history of Republican-era art as the founder of the Fresco Workshop in academia. Sumer contributed to the artistic and cultural identity of the period through his murals commissioned by numerous state institutions and banks. Among these works, one of the most significant examples is the mural located in the TCDD Headquarters Building in Ankara. Completed in 1947, this artwork is situated in the conference room and is noteworthy not only for its artistic merit but also for its reflection of the political transformations of the era. The mural in question depicts the opening ceremony of the Sivas Railway, held in 1930. The mural in the TCDD Headquarters Building is a significant work that has been profoundly shaped by the political atmosphere of its time and has faced the imminent risk of disappearance. This artwork stands out for its capacity to explicitly illustrate the influence of Türkiye’s political climate on artistic production. The purpose of this study is to introduce Ayetullah Sumer’s mural through scientific data and to examine it within the context of Republican-era muralism. Additionally, the study aims to assess the impact of the political climate of the period on mural art and to explore the relationship between art and politics through a specific case.

1. ORCID: 0000-0002-6095-141X

1. Dr., Postdoc Researcher, Ludwig-Maximilians-Universität, Institut für den Nahen und Mittleren Osten, Lehrstuhl für Turkologie muzaferkaraaslan1@gmail.com

KARAASLAN, M. (2025). “Türkiye’nin Siyasi İklîminde TCDD Genel Müdürlük Binası’ndaki Duvar Resmi” *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 35, s. 135-145.

Makale Geliş Tarihi: 17 Ocak 2025 Kabul Tarihi: 18 Mart 2025

Ayrıca, dönemin siyasal ortamının duvar resimlerine etkileri ile sanat-siyaset ilişkisini bir örnek üzerinden ele almayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, araştırma ve belgeleme, arşiv ve koleksiyon taramaları ile betimsel analiz gibi yöntemler kullanılarak duvar resmi incelenmiş ve dönemin siyasi atmosferi ile sanat arasındaki etkileşime dair yeni bulgular ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ayetullah Sumer, Cumhuriyet Dönemi Duvar Resmi, Sanat-Siyaset, İsmet İnönü, Adnan Menderes

To this end, methods such as research and documentation, archival and collection surveys, and descriptive analysis were employed to investigate the mural, resulting in the identification of new insights into the interaction between the political atmosphere of the time and artistic expression.

Keywords: Ayetullah Sumer, Mural Art of the Republican Era, Art-Politics, İsmet İnönü, Adnan Menderes

EXTENDED ABSTRACT

Art and politics are intricately interconnected, mutually shaping one another under the influence of societal dynamics. The capacity of art to serve as an instrument of ideological propaganda has profoundly impacted both the production practices of artists and the thematic content of their works. Historical turning points have often demonstrated the dissolution of boundaries between art and politics, revealing their interdependence. Notably, the First World War marked a period in which art was strategically employed as a propaganda tool, assuming a pivotal role in mobilizing and directing public sentiment. Within this framework, various forms of ephemera, particularly posters, became critical mediums through which states disseminated ideological messages and exerted influence on societal consciousness.

Similar to other artistic disciplines, mural painting stands out as a significant domain where the interplay between art and politics can be most concretely observed. The aim of this paper is to introduce Ayetullah Sumer's mural based on scientific data and to conduct a comprehensive examination of Republican-era mural art. Additionally, it seeks to assess the impact of the political climate of the period on murals and to explore the relationship between art and politics through a concrete example. To this end, methods such as research and documentation, archival reviews, collection surveys, and descriptive analysis were employed to examine the mural in detail. The study also presents new findings regarding the interaction between the political conditions of the time and artistic expression.

Ayetullah Sumer occupies a prominent position in the art history of the Turkish Republican era, both as one of the leading mural artists of his time and as the founder of the Fresco Workshop in academic circles. The artist, who typically signed his works as Ayetullah Sumer, is officially known as Mehmet Nüzhet Ayetullah Sumer. His extensive contributions to mural art have been documented through a meticulous analysis of official records preserved in the family archive, field research, and examples identified in newspapers and magazines from the period. Sumer received significant commissions for mural projects, particularly from banks and various public institutions, thus extending the reach and influence of his artistic practice. Among his noteworthy works is the mural located in the TCDD General Directorate Building in Ankara. This work was initially identified through archival documents belonging to the artist's family. Subsequently, with the necessary permissions secured, the mural was examined in situ and systematically documented through photographic evidence.

This mural, dated to 1947 and located in the meeting hall, is noteworthy not only for its artistic significance but also as a compelling example of the influence of the evolving political climate of the period on visual art. The work portrays the inauguration ceremony of the Sivas railway, which was held in 1930.

The mural within the building is deeply influenced by the political context of Türkiye during the period. The first elections in which the CHP and the DP engaged in significant political rivalry occurred in 1946. Completed a year after these elections, the mural represents a crucial artistic production that reflects the political and ideological climate of the time. The depiction of the inauguration of the Sivas Railways, which occurred in 1930, is particularly significant. The commissioning of a mural on this theme, 17 years after the event, suggests that the CHP or İsmet İnönü may have utilized this visual representation as a strategic tool for political propaganda.

During the initial period of the DP's ascendancy to power, several pivotal developments occurred that endangered the existence of the mural. Given that the artwork featured a depiction of İsmet İnönü, one of the nation's principal figures, Seyfi Kurtbek, the Minister of Transport at the time, requested its removal. However, due to the technical limitations of the mural's structure, such an intervention was not possible, and the artwork was ultimately destroyed. This incident underscores the fact that the mural was perceived not only as an artistic expression but also as a tool of political propaganda within the context of the period. It can be interpreted as a manifestation of the new regime's intention to erase or significantly diminish the symbolic presence of the previous administration in the public sphere.

In conclusion, murals should be regarded not only as an artistic expression reflecting the aesthetic values of a given period, but also as a significant medium that encapsulates the political climate and propaganda elements inherent in various historical processes. In this regard, the mural commissioned from Ayetullah Sumer for the TCDD General Directorate Building stands as a notable example through which the intricate interplay between art and politics can be critically examined. This work, in addition to embodying the defining characteristics of Republican-era mural art, provides a distinctive avenue for scholarly exploration within the broader context of the art-politics relationship.

GİRİŞ

Sanat ve siyaset, toplumsal dinamiklerin etkisiyle karşılıklı olarak şekillenmektedir ve aralarında organik bir ilişki vardır. Sanatın, ideolojik bir propaganda aracı olarak kullanılabilme potansiyeli, sanatçının üretim pratiklerini ve eserlerin içeriğini belirgin bir şekilde etkilemiştir. Tarihin kritik dönüm noktalarında sanat ile siyaset arasındaki sınırların giderek saydamlaştığı gözlemlenmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı süreci, sanatın bir propaganda aracı olarak işlev kazandığı ve kitlelerin yönlendirilmesinde merkezi rol üstlendiği bir dönem olmuştur. Bu bağlamda, afişler başta olmak üzere çeşitli efemera türleri devletlerin ideolojik mesajlarını iletmek ve halk üzerinde etki yaratmak amacıyla kullandığı önemli iletişim araçları haline gelmiştir (Korkma, Arıkan, 2018, s. 30-31; Duydu, 2021, s. 47).

Bu çalışma, duvar resimlerinin sanat ve siyaset etkileşiminin en somut biçimde gözlemlenebildiği önemli bir üretim alanı olduğunu ortaya koymayı amaçlamakta olup, Ayetullah Sumer'in TCDD Genel Müdürlük Binası için hazırladığı duvar resmini tanıtarak, dönemin siyasal atmosferindeki dönüşümlerin bu sanat eserine nasıl yansıdığını analiz etmeyi hedeflemektedir. Duvar resimleri, yalnızca estetik kaygılarla değil aynı zamanda ideolojik ve politik söylemlerle şekillenen sanatsal üretimler olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede Sumer'in eseri, Cumhuriyet dönemi sanat anlayışını ve devletin sanat politikaları ile kurduğu ilişkiyi anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca söz konusu makale ile birlikte Cumhuriyet dönemi duvar resmi sanatının önemli örneklerinden biri de bilim dünyasına kazandırılmış olacaktır.

Cumhuriyet dönemi duvar resimleri üzerine yapılan akademik çalışmalar oldukça sınırlıdır. Mevcut literatürde, duvar resmini konu alan araştırmalar genellikle Osmanlı dönemi örneklerine odaklanmakta, Cumhuriyet dönemi örnekleri ise genellikle sınırlı sayıda yayınlara ele alınmaktadır. Bu çalışmaların bazıları, mozaik ve seramik gibi farklı sanat dallarındaki eserleri de duvar resmi kapsamında inceleyerek kavramsal yanlışlıklara yol açmıştır. Bunun yanı sıra Cumhuriyet dönemi sanatçılarının duvar resimleri çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Öyle ki Türkiye'de fresk atölyesinin kurucusu olan Ayetullah Sumer bile duvar resimlerinden daha çok tablolarıyla akademik yayınlarda yerini almıştır (Renda, 1977; Arda,

1978, s. 18-20; Arda, 1982, s. 7-8; Arık, 1988; Pamir, 1986, s. 95-106; Karaaslan, 2024b, s. 28-29). Bu makale, literatürde eksik olan Cumhuriyet dönemi duvar resmi sanatına ve Ayetullah Sumer'in duvar resmi çalışmasına odaklanarak hem sanat türü hem de sanatçının üretimleri bağlamında önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Söz konusu araştırmanın yöntemi kapsamında, Ayetullah Sumer imzalı duvar resmi alan araştırması sürecinde yerinde incelenmiştir ve fotoğraflarla belgelenmiştir. Hem sahada yapılan gözlemler hem de fotoğraf analizleri doğrultusunda eserin teknik ve sanatsal özellikleri detaylı olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte eserin betimsel analizi yapılmıştır. Betimsel analiz doğrultusunda resmin içeriği ve mevcut durumu ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra TCDD İzmir Müze ve Sanat Galerisi'nde bulunan duvar resminin etüdüne ilişkin görseller kurumsal kaynaklardan temin edilerek değerlendirilmiştir. Elde edilen görsel malzemeler ve belgeler eserin yapım sürecini anlamlandırmaya katkı sağlamıştır.

Bulgular doğrultusunda, Sumer'in eseri ile dönemin politik atmosferi arasındaki ilişki, arşiv belgeleri, sanatçıyla yapılan gazete röportajları ve araştırma sürecimizde sanatçının kızı Nazan Sumer Akpınar ile yapılan sözlü tarih çalışmaları ışığında yorumlanmıştır. Çalışma sürecinde, aile arşivinde yer alan dönem belgeleri ve duvar resminin eskizi detaylı bir şekilde incelenmiş ve analiz edilmiştir. Bu incelemeler eserin yalnızca sanatsal yönünü değil aynı zamanda dönemin sosyo-politik dinamikleriyle olan etkileşimine de ışık tutacaktır. Elde edilen verilerle, TCDD Genel Müdürlük Binası'ndaki duvar resminin, sanatın ideolojik temsillerle nasıl şekillendiğini gösteren önemli bir örnek olduğu ortaya konulacaktır.

Ayetullah Sumer'in Hayatı

Ayetullah Sumer, Türkiye'nin önde gelen duvar resmi sanatçılarından biri olmasının yanı sıra, akademide Fresk Atölyesi'nin kurucusu olarak Cumhuriyet dönemi sanat tarihinde önemli bir konumda yer almaktadır. Genellikle eserlerine Ayetullah Sumer olarak imza atan sanatçının tam adı Mehmet Nüzhet Ayetullah Sumer'dir. Ressam, 4 Nisan 1905 tarihinde İzmir'de doğmuştur. Sanatçının doğum tarihi, babası tarafından basit bir kağıda kaydedilen ve günümüzde aile arşivinde bulunan notlar sayesinde kesin olarak tespit edilmiştir. İzmir'in önde gelen ailelerinden biri olan Allamezadeler ailesinin bir ferdi olan Sumer'in babası, Düyûn-ı Umumiye Âşar Müdürü Mehmet Esat Bey, annesi ise Saniye Hanım'dır (Doğum Kağıdı, 1905; Akpınar, 2020, s. 3-4).

Ayetullah Sumer, ilk ve orta öğrenimini günümüzde İzmir Atatürk Lisesi olarak bilinen İzmir Birinci Sultanisi'nde tamamlamıştır (Resim 1). Mezuniyetinin ardından 1925 yılında ticaret eğitimi almak üzere Fransa'ya giden Ayetullah Sumer burada Marsilya Ticaret Okulu'na kaydolmuştur. Ancak, Sumer'in İzmir'de başlayan sanata olan ilgisi Fransa'daki eğitim sürecinde daha da belirginleşmiştir. Sanat akademisinde yarı zamanlı olarak başladığı eğitim sürecinde önemli gelişmeler göstermiştir. Bu dönemde, Marsilya Güzel Sanatlar Akademisi'nde görevli olan Theophile Berengier'in atölyesinde eğitim alma fırsatı bulmuştur. Berengier'in atölyesinde iki yıl boyunca klasik resim anlayışına dayalı birçok çalışma gerçekleştiren Sumer, özellikle hocasının desen çalışmalarına yönelik verdiği eğitimle bu alandaki yetkinliğini geliştirmiştir. Fransa'daki eğitim süreci boyunca ticaret okulunu da aksatmadan tamamlayan Sumer, 1927 yılında mezuniyetini gerçekleştirerek Türkiye'ye dönmüştür (Marsilya Ticaret Okulu Diploması, 1927; Taneri, 2002, s. 10; Akpınar, 2018, s. 92-98; Karaaslan, 2024, s. 15).

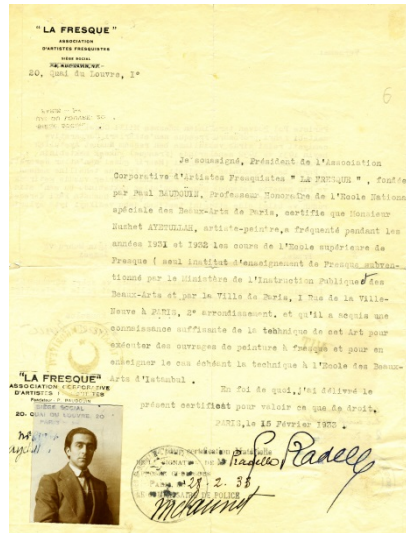

Resim 1: Ayetullah Sumer, İzmir, 1928

Foto: Sumer Aile Arşivi

Türkiye'ye döndükten sonra kısa bir süre Osmanlı Bankası'nda çalışan ressam, 1928 yılında tekrar Fransa'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. Devlet bursu ile Fransa'ya gönderilen Sumer'in Paris'teki eğitim süreci yalnızca sanatsal gelişimi açısından değil aynı zamanda sanatsal üretkenliğinin şekillenmesinde de kritik bir rol oynamıştır. Aile arşivinde yer alan belgeler, bu döneme dair önemli veriler sunmakta ve sanatçının eğitimi hakkında derinlemesine bilgi edinilmesine olanak sağlamaktadır. Ayetullah Sumer, Paris Güzel Sanatlar Akademisi'ne giriş için düzenlenen sınavda "Ayı Başı" adlı çalışmasıyla dikkat çekmiş ve sınavda aldığı 14 üzerinden 13 puanla akademinin Fresk Atölyesi'ne kabul edilmiştir. Bu başarı sanatçının sanatsal yetkinliğini ve akademideki potansiyelini kanıtlayan önemli bir aşamadır.

Ayetullah Sumer, Fresk Atölyesi'nin hocası Baudouin'ün öğrencisi olmuştur ve bu atölyede yalnızca teorik eğitim almakla sınırlı kalmamış aynı zamanda çeşitli uygulamalı çalışmalar da yapmıştır. 28 Şubat 1933 tarihli mezuniyet belgesinde, sanatçının 1931 ve 1932 yıllarında Fresk Atölyesi'nde eğitim aldığı açıkça belirtilmiştir. Bu belge, sanatçının Paris'teki eğitim sürecinin ilk iki yılını genel resim eğitimi ile geçirdiğini, 1931-1932 yıllarında ise duvar resmi alanına yönelik uzmanlaşmaya başladığını ortaya koymaktadır (Fresk Atölyesi Mezuniyet Belgesi, 1933) (Resim 2).

Resim 2: Fresk Atölyesi Mezuniyet Belgesi

Foto: Sumer Aile Arşivi

Cumhuriyet dönemi duvar resimleri, Osmanlı sanat geleneğiyle bağlantısını korurken aynı zamanda modernist bir yaklaşımla yenilikçi bir perspektifi de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, dönemin yenilikçi sanatçıları arasında Ayetullah Sumer öne çıkmaktadır. Sumer'in Avrupa'da aldığı eğitim, Cumhuriyet'in erken dönemlerinde kamu binalarının sanatsal bir anlayışla süslenmesine ve bu doğrultuda duvar resmi sanatının gelişimine verilen önemin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Sanatçının çok sayıda duvar resmi gerçekleştirdiği, aile arşivinde yer alan resmi belgelerin yanı sıra yapılan alan araştırmaları ile dönemin gazete ve dergilerinde bulunan örnekler incelenerek tespit edilmiştir. Ayetullah Sumer, özellikle bankalar başta olmak üzere çeşitli kamu kurumlarından önemli sayıda duvar resmi siparişi almıştır ve bu eserler aracılığıyla sanatını geniş bir alanda icra etmiştir.

Sanatçının ürettiği duvar resimleri kullanılan teknik ve malzeme açısından iki ana kategoriye ayrılmaktadır: kuru sıva üzerine yapılan çalışmalar ve ahşap yüzey üzerine uygulanan eserler. Konuya ilişkin belgeler incelendiğinde, bu tür eserlerin farklı terminolojilerle tanımlandığı görülmektedir. "*Duvar resmi*," "*fresk*" ve "*duvar panosu*" terimlerinin birbirine yakın anlamlar taşıdığı ancak pano teriminin, eserin taşınabilir bir yüzey üzerinde icra edildiğini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu çeşitlilik, sanatçının kullandığı tekniklerin ve üretim sürecinin zenginliğini ortaya koymaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Paris'teki eğitimi sırasında Sumer, Avrupa duvar resmi sanatında bir ekol olarak kabul edilen Paul Baudouin'ın fresk atölyesine kabul edilmiştir. Baudouin, empresyonist bir üslubu benimseyen, genellikle pastel tonlar kullanan ve pek çok önemli yapıyı fresklerle bezeyen bir sanatçı olarak tanınmaktadır. Ayetullah Sumer'in eserleri incelendiğinde, Baudouin'ın sanat anlayışının etkileri belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu durum, Sumer'in sanatında uluslararası bir perspektifin izlerini taşıdığına ve aldığı eğitimin eserlerine yansıdığına işaret etmektedir (Karaaslan, 2024, s. 177).

TCDD Genel Müdürlük Binası'ndaki Duvar Resmi

Ayetullah Sumer'in yapmış olduğu duvar resimleri arasında dikkat çeken örneklerden biri Ankara'daki TCDD Genel Müdürlük Binası'ndaki duvar resmi. Söz konusu resim ilk olarak aile arşivindeki belgeler aracılığıyla tespit edilmiştir. Ardından gerekli izinler alınarak yapıda incelemeler yapılmış ve fotoğraflarla belgelenmiştir (Resim 3).

1947 yılına tarihlenen bu duvar resmi toplantı salonunda yer almaktadır ve yalnızca sanatsal niteliğiyle değil aynı zamanda dönemin değişen siyasi atmosferinin resme etkileri açısından da dikkat çekici bir örnektir. Söz konusu duvar resmi 1930 yılında gerçekleştirilen Sivas demiryolu açılış törenini konu almaktadır.

Aile arşivindeki belgeler eserin yapım sürecine ışık tutmaktadır. 21 Ağustos 1978 tarihli bir belgede, eserin teması olan İsmet Paşa'nın 1930 yılında Sivas demiryolunu işletmeye açış töreninin tasvir edildiği bilgisi yazmaktadır. Bununla birlikte aynı resmin orijinal bir yağlıboya tablosu ve karakalem desenlerinin de kuruma verildiği okunmaktadır (TCDD Genel Müdürlüğü'ne Gönderilen Fatura, 1978).

Resim 3: TCDD Genel Müdürlük Binası'nda Duvar Resmi

Toplantı salonunda yer alan duvar resmi oldukça büyük boyutlarda olup detaylı bir kompozisyona sahiptir. Resmin sol üst köşesinde İsmet İnönü'nün açılış konuşmasını yaptığı an betimlenmiştir. İnönü'nün önünde askerler ve devlet insanları yer almakta, arka planda ise bir kadın figürü ile köylü betimlemeleri dikkat çekmektedir. Sağ köşede dumanlar arasında ilerleyen bir tren ve dumanlar içerisindeki bir tak üzerinde "İzmir, Lozan, Sivas Daima İleri - 1930" yazısı okunmaktadır. Kompozisyonun arka planında Sivas'ın kent manzarası yer alırken, sol alt köşede 1947 tarihi ve sanatçının imzası bulunmaktadır.

Abdi İpekçi'nin Ayetullah Sumer ile yaptığı bir röportajda, eserin üretim süreci ve sonrasındaki gelişmeler hakkında önemli bilgiler vardır. Sanatçı, 1946-1947 yıllarında Ali Fuat Cebesoy'un daveti üzerine Ankara'ya gittiğini ve TCDD Genel Müdürlüğü toplantı salonu için üç duvar resmi yapmasının istendiğini aktarmaktadır. Bu talep doğrultusunda sanatçı, Sivas'a giderek İnönü'nün konuşma yaptığı açığı tespit etmiş ve şehrin eskizlerini hazırlamıştır (İpekçi, 1976, s. 9).

Ayetullah Sumer, proje için iki farklı kompozisyon hazırlayarak ilgili heyetin onayına sunmuştur. Duvar resminin geri dönüştürülemez bir yapıya sahip olacağını belirten sanatçı, kesin bir karar alınması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Heyet, ikinci kompozisyonu tercih etmiş ancak bu tasarım üzerinde bazı değişiklikler talep etmiştir. İlk değişiklik önerisi İsmet İnönü'yü ön sıradan dinleyen köylü figürlerinin resmin daha geri planına yerleştirilmesi olmuştur. Sanatçı bu değişikliğe karşı çıkarak, "Beyefendi, hani köylü efendimizdi? Bunu neden geri plana alıyoruz?" şeklinde bir itirazda bulunmuştur.

Kadın ve çocuk figürleri de heyetin müdahalelerine konu olmuştur. Sanatçı, kadın tasvirlerinin kadın milletvekillerini, çocuk figürünün ise "Hakimiyeti Milliye" kavramını temsil ettiğini ifade etmiştir. Heyet, çocuk figürünün kompozisyonundan çıkarılmasını talep etmiş ancak kadın figürlerinin kalmasına itiraz etmemiştir. Muhtemelen kadın tasvirinin kadın milletvekillerine gönderme yapması bu kararı etkilemiştir. Ayrıca sanatçı, kadın ve çocuk figürlerinde eşi Semiha Sumer ile kızı Nazan Sumer Akpınar'ı model olarak kullandığını belirtmiştir.

Heyetin üzerinde durduğu bir diğer detay ise trenden çıkan duman olmuştur. Sumer, dumanın trenlerin kudretini veya gücünü simgelediğini ifade ederek bu unsurun çıkarılmasını reddetmiştir. Öyle ki bu talepte ısrarcı olunursa sözleşmeyi feshedeceğini dile getirmiştir. Sanatçının bu ısrarı sonucunda duman detayı kompozisyonunda korunmuştur. Son kompozisyon üzerinde mutabık kalınmasının ardından duvar resmi yaklaşık bir buçuk ila iki aylık bir süre içinde tamamlanmıştır (İpekçi, 1976, s. 9).

TCDD Genel Müdürlük Binası'na yapılması planlanan ikinci duvar resminin teması Samsun-Çarşamba demiryolu hattı üzerine odaklanmıştır. Dönemin Ulaştırma Bakanı Kemal Satır'ın sanatçıya “*Çabuk gel, şu mukaveleyi yapalım. Yoksa biz artık bir daha [iktidara] gelmiyoruz, gelemeyiz.*” ifadeleriyle çağrıda bulunduğu bilinmektedir. Ancak yaklaşan seçim süreci, Demokrat Parti'nin yükselen siyasi gücü ve seçim zaferi bu duvar resminin yapımının askıya alınmasına neden olmuştur. Seçim öncesinde herhangi bir sözleşme imzalanmamış olması planlanan yeni eserlerin uygulanamamasına yol açmıştır (İpekçi, 1976, s. 9).

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin ardından Seyfi Kurtbek Ulaştırma Bakanı olarak atanmıştır. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasındaki siyasi rekabet TCDD toplantı salonunda yer alan duvar resminin varlığını tehlikeye sokmuştur. Resimde İsmet İnönü'nün tasvir edilmesi Kurtbek'in eserin duvardan indirilmesini talep etmesine neden olmuştur. Ancak teknik imkanların eserin duvardan çıkarılmasına elvermemesi nedeniyle resim tahrip edilmiştir (İpekçi, 1976, s. 9).

Uzun süre tahrip edilmiş halde kalan duvar resminin Başbakan Bülent Ecevit döneminde onarılmasına karar verilmiş ve bu amaçla sanatçı Ayetullah Sumer davet edilmiştir. Sanatçının aile arşivinde yer alan ve TCDD Genel Müdürlüğü'ne hitaben yazılmış bir mektupta Sumer eserin tahrip edilmesine duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ancak sağlık sorunları nedeniyle Ankara'ya seyahat edemeyeceğini ifade etmiştir. Abdi İpekçi ile yapılan bir röportajda ise Sumer, doktorunun yaz aylarında seyahat etmesine izin verdiğini ancak bu süreçte Bülent Ecevit'in yerine Süleyman Demirel'in başbakan olarak seçildiğini aktarmıştır. İktidar değişikliği nedeniyle eserin onarım süreci bir kez daha ertelenmiştir. Sonraki dönemde TCDD Genel Müdürlük Binası'ndaki duvar resmi 1979 yılında sanatçının öğrencilerinden Orhan Temizer tarafından onarılmıştır. Onarım sırasında sanatçının daha önce kuruma teslim ettiği ve günümüzde TCDD İzmir Müze ve Sanat Galerisi'nde sergilenen aynı temaya sahip yağlı boya tablonun rehberlik ettiği düşünülmektedir (Karaaslan, 2024, s. 181) (Resim 4).

Yukarıda da belirtildiği gibi sanatçı yağlıboya tablonun yanı sıra karakalem desenleri de kuruma teslim etmiştir. Söz konusu duvar resmine ait bir diğer eskiz çalışması ise ailenin koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Muhtemelen bu eskiz kuruma teslim edilen çalışmalardan önce hazırlanan son desenlerdendir. Çünkü eskiz ile duvar resmi ve yağlıboya tablo birbiriyle örtüşmektedir (Resim 5).

Resim 4: Duvar Resminin Yağlı Boya Etüdü

Foto: TCDD İzmir Müze ve Sanat Galerisi

Resim 5: Duvar Resminin Eskizi

Foto: Sumer Aile Koleksiyonu

Değerlendirme-Sonuç

Genel olarak değerlendirildiğinde Ayetullah Sumer'in TCDD Genel Müdürlük Binası'ndaki duvar resmi Cumhuriyet dönemi duvar resimleri açısından oldukça önemli üretimlerden biridir. Eserdeki siyasi karakterlerin tasviri ve dönemin siyasi değişkenliği duvar resminin varlığını zaman zaman tehlikeye atmıştır.

Bilindiği gibi duvar resminin yapıldığı tarih olan 1947, İsmet İnönü'nün iktidarda olduğu dönemdir. 1940'lar Türkiye siyasetinde önemli dönüşümlerin yaşandığı bir evredir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarını sürdürdüğü bu yıllar siyasal sistemde muhalefet partilerinin arttığı aynı zamanda iktidar-muhalefet ilişkilerinin yeniden şekillendiği bir zamanı temsil etmektedir. Bu süreçte, 1945 yılında Milli Kalkınma Partisi, 1946 yılında Demokrat Parti ve Türkiye Sosyalist Partisi, 1948 yılında ise Millet Partisi siyasi arenaya katılmıştır. 1946 yılında yapılan ve muhalefetin katılımıyla gerçekleşen ilk genel seçim CHP'nin iktidarını koruduğu, Demokrat Parti'nin ise ana muhalefet partisi olarak mecliste yer aldığı bir dönüm noktası olmuştur. Bununla birlikte iktidar, dünya siyasetindeki çalkantıların yanı sıra ülke içinde yaşanan ekonomik sorunlar ve muhalefetin artan baskıları nedeniyle ciddi bir yıpranma sürecine girmiştir (Karpat, 1967, s. 13-137; Çavdar, 1995, s. 393-405; Akşin, 2021, s. 308).

1950'li yıllar Türkiye'nin siyasi ve sosyal yapısında büyük dönüşümlerin yaşandığı bir evre olarak öne çıkmaktadır. 1946'da muhalefet partisi olarak dikkatleri üzerine çeken Demokrat Parti 1950 yılında gerçekleştirilen genel seçimler ile %53'lük bir oy oranıyla iktidara gelmiştir. Bu seçim, Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidardan düşmesine ve ana muhalefet rolüne geri çekilmesine yol açmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin uzun süreli iktidarı sonrasında 1950'ler Demokrat Parti ve Adnan Menderes dönemi olarak tanımlanabilir. Söz konusu dönüşüm Türkiye'nin çok partili siyasi hayatında önemli bir kilometre taşıdır (Karpat, 1967, s. 207-208; Çavdar, 1995, s. 408; Akşin, 2021, s. 409).

Araştırmacılar iktidar değişimini, Türkiye'nin siyasi tarihi içerisinde köklü ve devrimsel bir dönemeç olarak değerlendirmektedir. Ayrıca bu süreç yeni krizlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Demokrat Parti iktidara geldikten belli bir süre sonra partiden ayrılan bazı kişiler yeni siyasi partiler kurmuştur. Söz konusu gelişme, siyasi çekişmelerin derinleştiğini göstermektedir. Ancak 1957 genel seçimlerinde Demokrat Parti iktidarını sürdürmeyi başarmış, buna karşılık Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhuriyetçi Millet Partisi ve Halk Partisi meclisteki muhalefet kanadını oluşturmuştur. 1950'lerde Adnan Menderes ve Demokrat Parti'nin iktidarı elinde tutma stratejilerinin siyasi ve toplumsal yapıda

önemli gerilimlere neden olduğu görülmektedir. Bu gelişmeler 1960'da yaşanan ve 27 Mayıs Darbesi olarak bilinen askeri müdahalenin ve toplumsal olayların öncesindeki temel dinamikler olarak değerlendirilebilir (Akşin, 2021, s. 410).

Yukarıda da belirtildiği gibi 1940'ların ve 1950'lerin siyasi atmosferinde büyük bir Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti rekabeti vardır. Bu durum her iki partinin başkanı konumundaki İsmet İnönü ve Adnan Menderes'i de siyasi anlamda karşı karşıya getirmiştir. Çalışmanın kapsamında incelenen TCDD Genel Müdürlük Binası'ndaki duvar resminin çevresinde yaşanan olaylar da siyasi ortamdan bağımsız düşünülemez.

Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti'nin ciddi bir siyasi rekabet içerisine girdikleri ilk seçim 1946 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihten bir yıl sonra tamamlanan duvar resmi, dönemin siyasal ve ideolojik atmosferini yansıtan önemli bir sanatsal üretilerdir. Resimde temsil edilen Sivas Demiryolları'nın açılışı 1930 yılında gerçekleşmiş olup, bu açılıştan 17 yıl sonra söz konusu temada bir duvar resminin sipariş edilmesi Cumhuriyet Halk Partisi'nin veya İsmet İnönü'nün söz konusu görsel ifadeyi bir propaganda aracı olarak değerlendirdiğini düşündürmektedir.

Eserde en dikkat çeken figür kompozisyonun sol tarafında yer alan ve diğer figürlerden daha yukarıda betimlenen İsmet İnönü'dür. Bu noktada Peter Burke'nin "*Mücadele tasvirleri, kumandanı destansı bir tavırla resmetme olanağı sunarak çarpıcı bir propaganda yöntemi oluşturuyorlar.*" cümlesi üzerinden düşünmekte fayda vardır. Kumandanların bir tepeden savaş alanını izleme veya bulunma durumu izleyici için güçlü bir portre oluşturmaktadır (Burke, 2009, s. 165). Ayetullah Sumer'in yaptığı duvar resmi her ne kadar geniş kitlelerin erişimine açık kamusal bir alanda sergilenmemiş olsa da bulunduğu kurum içinde iktidarın gücünü ve otoritesini pekiştiren bir işlev üstlenmiştir. Bu durum, sanatsal üretimin dönemin politik ve ideolojik hedefleri doğrultusunda nasıl araçsallaştırıldığını da göstermesi bakımından dikkate değerdir. Öyle ki iktidar değişikliğinde duvar resmiyle yaşanan yeni gelişmeler söz konusu eserin sanat-siyaset ilişkisi içerisinde değerlendirilmesi gereken önemli bir örnek olduğunu da bizlere göstermektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Demokrat Parti'nin iktidara geldiği ilk dönemde duvar resminin varlığını tehdit eden bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu resmin ülkenin başlıca figürlerinden İsmet İnönü'nün tasvirini içermesinden dolayı dönemin ulaştırma bakanı Seyfi Kurtbek tarafından kaldırılması talep edilmiştir. Ancak, duvar resminin teknik yapısının buna olanak sağlamaması nedeniyle eser tahrip edilmiştir. Bu durum duvar resminin yalnızca sanatsal bir ifade değil aynı zamanda dönemin siyasal bağlamında bir propaganda aracı olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Yeni iktidarın, önceki yönetimin izlerini silme veya rekabet içinde varlıklarını en aza indirme arzusunun bir yansıması olarak yorumlanabilir.

Söz konusu duvar resminin onarılma çabaları sonraki yıllarda gerçekleşmiştir. Özellikle Bülent Ecevit'in başbakanlık döneminde, eserin onarılması yönünde çeşitli girişimler olmuş ancak Türkiye'nin siyasi dinamiklerindeki değişkenlikler ve Süleyman Demirel'in iktidara gelmesi gibi faktörler onarım sürecinin gerçekleştirilmesini engellemiştir. Eser ancak 1979 yılında onarılarak günümüze ulaşabilmiştir.

Sonuç olarak duvar resimleri yalnızca dönemin estetik değerlerini yansıtan bir sanat biçimi olarak değil aynı zamanda farklı tarihsel süreçlerin siyasi atmosferini ve propaganda unsurlarını barındıran bir araç olarak da incelenmesi gereken önemli bir alandır. Bu bağlamda, TCDD Genel Müdürlük Binası için Ayetullah Sumer'e sipariş edilen eser, sanat ve siyaset arasındaki etkileşimlerin derinlemesine analiz edilebileceği nitelikli bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu eser, Cumhuriyet dönemi duvar resmi sanatının karakteristik özelliklerini yansıtmasının yanı sıra sanat-siyaset ilişkisi bağlamında da özgün bir inceleme alanı sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akpınar, H. A. (2018). Lodos fırtınalarının, adaların ve sisli İstanbul manzaralarının ressamı, *Deniz Mecmuası*, 12, s. 92-98.
- Akpınar, H. A. (2020). *Bir Cumhuriyet akıncısı Türkiye’de milli sanayinin mimarlarından Nurullah Esat Sumer*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşin, S. (2021). *Kısa 20. yüzyıl tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arda, F. (1978). Çağdaş Mimari’de duvar resminin önemi. *Sanat Çevresi*. 2, 18-20.
- Arda, F. (1982). Duvar resmi. *Yeni Boyut*. 1/7, 3-8.
- Arık, R. (1988). *Batılılaşma dönemi Anadolu tasvir sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Burke, P. (2009). *Afişten heykele, minyatürden fotoğrafa tarihin görgü tanıkları*. Zeynep Yelçe (çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Çavdar, T. (1995). *Türkiye’nin demokrasi tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Doğum kağıdı [Belge]. (1905).
- Duydu, M. (2021). *Cumhuriyetten günümüze sanat siyaset denkleminde kamusal alan ve heykel* (Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Fresk atölyesi mezuniyet belgesi [Belge]. (15 Şubat 1933).
- İpekçi, A. (1976, 27 Aralık). Bu haftaki konuğumuz Ayetullah Sümer, *Milliyet*, s. 9.
- Karaaslan, M. (2024). *İzmir’den dünyaya açılan bir sanatçı Ayetullah Sumer*. İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları.
- Karaaslan, M. (2024b). *Duvar resimli apartmanlar (19. yüzyıldan 1960’lara)*. (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Karpat, K. H. (1967). *Türk demokrasi tarihi sosyal, ekonomik kültürel temeller*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Korkmaz, F. D., Arıkan, H. (2018). Sanat siyaset ilişkisi bağlamında politik imge. *Journal of Arts*. 1(2), 25-38. doi: 10.31566/arts.2018242272
- Marsilya Ticaret Okulu diploması [Belge]. (6 Ocak 1927).
- Pamir, U. (1986). *Cumhuriyet döneminde Ankara’daki duvar resimleri 1928-1980*. (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Renda, G. (1977). *Batılılaşma döneminde Türk resim sanatı 1700-1850*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Taneri, S. F. (2002). *Eğitimci ve sanatçı kişiliğiyle Ayetullah Sümer*. (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- TCDD Genel Müdürlüğüne gönderilen fatura [Belge]. (21 Ağustos 1978).

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Çalışmada Etik Kurul İznine Gerek Yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada Finansal Destek Alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada Potansiyel Çıkar Çatışması Bulunmamaktadır.

MICHEL FOUCAULT VE PAUL VIRILIO’NUN PERSPEKTİFİNDEN COVID-19 SÜRECİNDE BİYOPOLİTİKA VE TOPLUMSAL KONTROL

Biopolitics and Social Control In The Covid-19 Process Through The Lenses Of Michel Foucault And Paul Virilio

Duygu ATAKUL¹

ÖZ

Bu çalışmada, 18 milyondan fazla insanın ölmüne yol açan Covid-19 pandemisi, Michel Foucault’nun biyopolitika perspektifi çerçevesinde ele alınmaktadır. Paul Virilio’nun teknoloji, hız ve görsel denetim odaklı yaklaşımları ise, devletlerin biyopolitik uygulamalarını nasıl pekiştirdiğini açıklamada tamamlayıcı bir bakış açısı sunmaktadır. Çalışmada, pandemi sürecinde devletlerin biyopolitik kontrol mekanizmalarının, teknoloji ve hızın artışıyla birlikte sosyal hareketliliği ve bireysel özgürlükleri nasıl sınırlandırdığını, bunun sonucunda da bireylerin gerçeklik algısının nasıl dönüştüğü tartışılmaktadır. Türkçe literatürde Foucault’ya kıyasla daha az bilinen teknoloji felsefecisi Paul Virilio’nun bakış açısı, toplumsal kontrol uygulamaları bağlamında Covid-19 örneği üzerinden değerlendirilerek, farklı bir bakış açısı geliştirilmesi ve mevcut tartışmalara katkı sunulması hedeflenmiştir. Ayrıca, bu çalışmayla birlikte özellikle salgın gibi olumsuz koşullar, teknoloji ve hızın ivmelenmesi sayesinde devletlerin etkilerinin artmasına dikkat çekilerek gelecekte yaşanması mümkün olabilecek durumlara ışık tutulması amaçlanmıştır. Sonuç olarak, Foucault’un iktidar analizleri ve kavramları (özellikle dispozitif, panoptikon, yönetimsellik ve güvenlik) ile Virilio’nun teori ve kavramları (dromoloji, enformasyon bombası, telegözetim analizi) aracılığıyla açıklanan bu süreçte, yaşanan gelişmeler, insan hayatı üzerinde olumsuz bir etki bırakarak bireylerin gerçeklik algısının bozulmasına neden olmuştur.

ABSTRACT

In this study, the Covid-19 pandemic, which has caused the deaths of more than 18 million people, is evaluated within the framework of biopolitics. Paul Virilio’s approach, which focuses on technology, speed, and visual surveillance, provides a complementary perspective for explaining how states reinforce biopolitical practices. This study examines how biopolitical control mechanisms, along with the acceleration of technology and speed, restricted individual freedoms and led a transformation in individuals’ perception of reality, increasing social control. The perspective of Paul Virilio, a technology philosopher little-known in Turkish literature compared to Foucault, is evaluated in the context of social control practices through the example of Covid-19, aiming to develop a different viewpoints and contribute to existing discussions. Additionally, this study aims to shed light on the situations that may be possible in the future by drawing attention to the growing influence of governments, especially in adverse conditions such as epidemics, and through the acceleration of technology and information flow. As a result, this process which is analyzed through Foucault’s power analysis and concepts (particularly dispozitif, panopticon, governmentality, security), as well as Virilio’s theory and concepts (dromology, information bomb, tele-surveillance analysis) have had negative effects on human life, leading to a distortion of individuals’ perception of reality.

1. ORCID: 0009-0003-9696-3425

1. Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi (ROR ID: <https://ror.org/044tnw109>), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, atkldyg@gmail.com

ATAKUL, D. (2025). “Michel Foucault Ve Paul Virilio’nun Perspektifinden Covid-19 Sürecinde Biyopolitika ve Toplumsal Kontrol” *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 35, s.146-161.
Makale Geliş Tarihi: 8 Şubat 2025 Kabul Tarihi: 9 Mayıs 2025

Bu yeni oluşan algıyla birlikte devletler manipülasyona daha açık hale gelen bireyler üzerinde etkilerini artırmıştır. Bu güçle birlikte, Covid-19 özelinde uygulanan sağlık tedbirleri kapsamında sağlıkla ilgili olmayan konular da paket halinde yasalaştırılmıştır. Bu örneklerle beraber teknolojinin etik sorumlulukları, gizlilik hakları ve demokratik denetim mekanizmaları hakkında daha fazla tartışma yapılması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, iktidarın artık yalnızca “kim denetliyor?” sorusu etrafında değil, “kim daha hızlı denetliyor?” sorusu etrafında şekillendiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Foucault, Virilio, Dispozitif, Covid-19, Dromoloji

With this altered perception, states have increased their influence over the individuals who have become more susceptible to manipulation. Through this power, they have also legislated non-health-related issues as a package within the scope of health measures implemented in Covid-19. This example has also emphasized the need for further discussions on the ethical responsibilities of technology, privacy rights, and democratic oversight mechanisms. Besides, it has been observed that power is no longer shaped solely around the question of “who controls?”, but increasingly around the question of “who controls faster?”.

Key Words: Foucault, Virilio, Dispositif, Covid-19, Dromoloji

EXTENDED ABSTRACT/GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

In studies on biopolitics, scholars often compare the views of various thinkers, aiming at developing new perspectives. While Michel Foucault and Giorgio Agamben have been analyzed in the context of the pandemic (Sevli, 2020), Foucault's and Paul Virilio's notions have been brought together in biopolitics discussions without addressing the pandemic or everyday surveillance (Han, 2009). Topics such as migration movements during the Covid-19 period (Çim & Özbey, 2022), ecology, and climate change have also been discussed concerning biopolitics (Konak, 2019). The state's medical interference on the body, including issues like abortion and in vitro fertilization (Lemke, 2016), along with bioethical concerns, have been examined (Cevizci, 2013). Furthermore, research has been made about the relation between capitalism and biopolitics (Şener, 2015), as well as media and biopolitical analyses (Zabunoğlu, 2021), and the concepts of biopolitics have been critically questioned (Özmkas, 2016). Additionally, Köse has discussed Virilio's views regarding speed, technology and social change, highlighting the impact of global media (Köse, 2005). However, there is a gap in the literature, as the perspectives of Foucault and Virilio have not yet been combined and analyzed in the Covid-19 example. In this paper, Michel Foucault and Paul Virilio provide a complementary perspective for explaining how states reinforce power practices. This research also examines the Covid-19 pandemic through the lenses of Foucault and Virilio, focusing on biopolitics practices. The primary argument of this paper is that the biopolitical control strategies introduced by the governments during the pandemic, together with advancement in technology and the increase in speed, resulted in restrictions on social mobility and personal freedoms, as well as the transformation of reality perception and thereby increased social control. Foucault's concept of biopolitics and Virilio's ideas, who is less recognized in Turkish literature compared to Foucault, are analyzed concerning social control practices during pandemic. By integrating Virilio's theory and concepts into Covid-19 process, this study aims to create new perspectives and discussions drawing attention social transformation. It also brings about new angles on potential future incidents related to the expanding the role of governments, particularly during crises like pandemics, and the way it is influenced by technological advancement. Consequently, Foucault's power analysis (including dispositif, panopticism, governmentality, security) and Virilio's theory and concepts (such as dromology, information bomb, tele-surveillance analysis) illustrate how states have increased their power over people whose perceptions have become more vulnerable to manipulation. Through this power, they have also passed legislation on non-health-related matters under the measures implemented during the pandemic. Besides, it is observed that the power mentality of the state has expanded to not only control society, but also to do so in the fastest way possible. The speed-up of information flow and

technological development shows that such incidents may continue to evolve in various ways in the future. In this regard, there is more need for technology philosophers and individuals to analyze these developments. This example also highlights the necessity of further discussion about ethical responsibilities, privacy rights, and democratic applications to question the spread of technology and social control mechanisms.

GİRİŞ

2019 yılının sonlarında Çin’de ortaya çıkan koronavirüs salgını nedeniyle ilan edilen pandeminin yerel ve küresel olmak üzere öngörülebilmesi zor ve yıkıcı sonuçları olmuştur. Washington Üniversitesi’ne bağlı araştırmacıların yaptığı çalışmalara göre 2021 Aralık ayı itibarıyla 18 milyondan fazla insan pandemi nedeniyle hayatını kaybetmiştir (BBC, 2022). Bu oran, Birinci Dünya Savaşı’nda ölenlerin sayısının yaklaşık 17 milyon (Tarhan, 2020) olduğu hesaba katıldığında pandeminin neden olabileceği ekonomik, sosyal, politik, hukuki, idari vb. birçok alanda oluşabilecek sonuçların etkileri hakkında oldukça önemli ipuçları vermektedir.

Öngörülebilmesi oldukça güç olan bu sonuçların analizlerinin yapılmasıyla birlikte biyopolitika kavramı tekrar gündeme gelmiş ve birçok tartışmaya konu olmuştur. Biyopolitikayla birlikte Foucault’un *Güvenlik, toprak, nüfus* (2019), *Kliniğin doğuşu* (2006), *Hapishanenin doğuşu* (2019), *Toplumu savunmak gerekir* (2002), *Cinselliğin tarihi* (2007) gibi kitapları literatürde önemli ölçüde ele alınmıştır. Foucault’nun biyopolitika anlayışı üzerine yapılan çalışmalarda, panoptikon¹, disiplin ve ceza, toplumsal denetim, iktidar tipleri, beden ve nüfus gibi kavramlara odaklanılmıştır. Foucault’ya kıyasla Türkçe literatürde daha az tanınan uluslararası alanda disiplinlerarası bakış açısıyla bilinen, teknoloji felsefecisi, sanatçı, mimar, teorisyen Paul Virilio’nun dromoloji kuramı, sınırlı da olsa tartışılmıştır.

Biyopolitika çalışmalarında genellikle düşünürlerin görüşleri birbiriyle kıyaslanmış, yeni bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılmıştır. Foucault ve Giorgio Agamben’in pandemi üzerinden görüşleri analiz edilmiş (Sevli, 2020), ancak Foucault ve Paul Virilio’nun fikirlerini birlikte ele alan biyopolitika çalışmalarında pandemi ya da gündelik gözetim konularına yer verilmemiştir (Han, 2009). Biyopolitika konusunda, Covid-19 süresince göç hareketleri (Çim ve Özbey, 2022), ekoloji, iklim gibi konular da tartışılmıştır (Konak, 2019). Devletin bedene tıbbi müdahalesi (kürtaj, tüp bebek) (Lemke, 2016) ve buna bağlı olarak biyoetik konularına da değinilmiştir (Cevizci, 2013). Bununla beraber, kapitalizm ve biyopolitika (Şener 2015), medya ve biyopolitika analizleri üzerine araştırmalar yapılmış (Zabunoğlu, 2021), biyopolitika genel olarak sorgulanmıştır (Özmkas, 2016). Ayrıca, Köse, Virilio’nun hız, teknoloji ve toplumsal değişim fikirlerini ele aldığı çalışmasında, düşünürün küresel medyanın konusundaki vurgusuna dikkat çekmiştir (Köse, 2005). Ancak, literatürde Foucault ve Virilio’nun bakış açıları Covid-19 örneği üzerinden birlikte ilişkilendirilerek değerlendirilmemiştir.

Bu çalışmanın önemi ve literatüre yapacağı katkı ise Foucaultcu biyopolitika anlayışı ile Virilio’nun dromoloji teorisi, enformasyon bombası ve gözetim teknolojilerine ilişkin analizlerinin –telegözetim olarak ele alınan biçimiyle- toplumsal kontrol ekseninde, Covid-19 örneği üzerinden değerlendirilmiş olmasıdır. Covid-19 sürecine Virilio’nun bakış açısı eklemlendirilerek, yeni bakış açıları ve tartışma alanları oluşturulması amaçlanmıştır. Çalışmada pandemi sırasında devletlerin uyguladığı biyopolitik kontrol önlemlerinin teknoloji ve hızın ivmelenmesiyle birlikte, sosyal hareketliliğin ve bireysel özgürlüklerin kısıtlanmasına, böylece gerçeklik algısının bozulmasına yol açarak toplumsal kontrolün arttığı farklı açılardan değerlendirilmektedir. Pandemi süresince yaşanan olayların bu perspektiflerden analiz edilerek daha iyi anlaşılması ve geleceğe bir projeksiyon sunulması hedeflenmiştir.

Bu bağlamda, modern iktidar biçimleri sadece yasa koyma ve yaptırım uygulama gibi klasik araçlara değil, aynı zamanda gündelik hayatın örgütlenmesine nüfuz eden çok katmanlı mekanizmalar aracılığıyla işlemektedir. Foucault’nun dispozitif kavramı özellikle de panoptikon gibi mimari yapıların bireylerin davranışlarını nasıl yönlendirdiğini analiz etmede önemli bir katkı sunmaktadır. Öte yandan,

¹ Panoptikon, İngiliz bir hukukçu olan Jeremy Bentham’ın mimari bir tasarım olarak 1787-1791 yılları arasında mektuplarında değindiği bir yapıdır (Temiz, 2020, s.20).

Virilio modern toplumun ve teknolojinin giderek artan hızla işleyen yapısının yanı sıra görsel denetim mekanizmalarının nasıl dönüştürdüğünü analiz ederken, savaşta, siyasette ve iletişimde hızın nasıl stratejik bir üstünlük biçimi olduğuna dikkat çekmektedir. İktidarın artık yalnızca mekânı değil, zaman ve hız üstünlüğünü de kontrol etmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, Foucault'nun iktidar-toplum ilişkisine dair çözümlemeleri ile Virilio'nun ivmelenen hız, teknoloji ve telegözetim odaklı yaklaşımı bir araya getirilerek, çağdaş gözetim ve denetim pratiklerinin çok boyutlu yapısı anlaşılmaya çalışılacaktır.

Çalışmada öncelikle Foucault'un beden, iktidar, nüfus ve salgın üzerinden iktidar analizleri açıklanıp, bedenin anatomopolitiğinden biyopolitiğe geçiş bahsedildikten sonra toplumsal kontrolün sağlanması bağlamında dispozitif, yönetsellik, güvenlik ve panoptikon kavramlarına yer verilecektir. İkinci bölümde Virilio'nun dromoloji, gözetim teknolojisi analizi (telegözetim), enformasyon bombası kavramları ile toplum ve iktidar yapısındaki değişime değinilecek olup, teknoloji ve hızla birlikte küreselleşmenin artması sonucu zaman-mekân algısının değiştiği konusu örnekler üzerinden incelenecektir. Son bölümde ise, açıklanan teori ve kavramlarla birlikte devletlerin Covid-19 pandemi sürecinde toplumsal kontrollerinin nasıl arttığı tartışılacaktır.

Beden-İktidar Üzerinden Foucaultcu Biopolitikanın Doğuşu

Michel Foucault 1926 yılında Fransa'da doğmuş, felsefe ve psikoloji alanlarında eğitim almıştır. 1950-1952 yılları arasında Fransız Komünist Partisi'ne katılmış, daha sonra bir süre psikolog olarak çalışmıştır. Akademide dersler vermiş olan Foucault, aynı zamanda psikopatoloji ve deneysel tıp alanlarında diplomalar almıştır (Foucault, 2014). Foucault, tıbbi, hukuki, dinsel, etik ve siyasetle ilgili pratiklerin nasıl gelişip birbiriyle ilişkilendiğine dair ilginç çalışmalarıyla özgün ve muhalif bir teorisyen olarak bilinmektedir (Foucault, 2006).

Foucault'nun çalışmalarına konu olan biyopolitika sözcüğü Yunanca bios (hayat) ile politikos kelimelerinin birleşmesinden oluşarak yaşamla ilgili veya yaşamla uğraşan politika anlamında gelmektedir (Bayra, 2022, s.776). Bu kavramı ilk kez 20. yüzyılın başlarında İsveçli siyaset bilimci Rudolf Kjellén 1920 ve 1924 yıllarında yayınlanan “Grundriß zu einem System der Politik” ve “Der Staat als Lebensform” isimli eserlerinde kullanmıştır (Koç, 2018, s.195). Kjellén, devletle ilgili “organikçi” bir anlayıştan bahsetmiştir. Buna göre devletler bireyler kadar gerçektir fakat gelişirken orantısız bir şekilde büyümüş, güçlü hale gelmiş, birey ötesi varlık şekline dönüşmüştür. Devleti, doğal biçim olarak etnik bireyliğini vurgulayan ulus-devletçi bir yapı ve “canlı bir organizma” olarak görmüştür. Hayatın kendisinde var olan gerilimleri, toplumsal mücadeleyi sınıf çatışmalarının bir yansıması olarak düşünmüştür. Bu durum biyolojik yaşamda da bulunmaktadır ve bu nedenle biyopolitika kavramını kullandığını belirtmiştir (Lemke, 2016, s.13).

Foucault, biyopolitika kavramını önceki “doğalcı ve politisist” yorumlardan farklı olarak kullanmış, konuyu ele alış biyolojik etkenlere geri dönen politik bir süreç olmaktan ve yapıların izini takip etmekten ziyade politik stratejilerin merkezindeki “hayat” ile tarihsel süreci çözmeye odaklanmıştır (Lemke, 2016, s.27).

Foucault'nun felsefesinde beden ve iktidar kavramları oldukça önemli bir yer edinmiştir (Sat, 2019, s.4). Eserlerinde iktidarların tarih içerisinde değişime uğraması neticesinde farklı iktidar modellerinin oluştuğuna işaret etmiş, bunları hükümlanlık, disiplinci model ve biyopolitika gibi kavramlar olarak sıralamıştır (Sevli, 2020, s.325). Hükümlanlık adıyla tarif edilen iktidar modelinde hükümdar yaşam ve ölüm hakkına sahip olmuştur. Buna göre hükümdar öldürebilmekte veya yaşatabilmektedir (Foucault, 2002, s.246). Bu iktidarın kullandığı temel araç “yasa”dır. Bu tekniğe göre iktidar yasak koyabilmekte ve cezalandırabilmektedir (Sevli, 2020, s.325). 17. yüzyılda iktidar iki biçimde gelişmiştir. Bunlardan ilki olan iktidar biçiminde, tarihsel olarak da önce oluşana göre bedenin bir makine olduğu fikrine odaklanılmıştır. Burada bedenin terbiye edilmesi, yeteneklerinin geliştirilmesi, bununla beraber itaatkarlığı ve yararlılığını sağlayan unsurlar söz konusu olmuştur (Foucault, 2007, s.102). Gözetleme, hiyerarşi ve denetleme mekanizmalarıyla, disiplinci uygulamalarıyla iktidarın katı iktisadi yöntemleri ve rasyonelleştirme tekniklerini içermektedir (Foucault, 2002, s.247-248). Bunu Foucault “insan

bedeninin anatomo-politikası” (bireysel bedenin siyaseti) olarak da ifade etmiştir (Foucault, 2007, s.102). 18. yüzyılın ortasından itibaren oluşan ikinci iktidar biçimini ise “tür-bedeni, canlı varlığın mekaniğinin etkisinde olan ve biyolojik süreçlerin dayanağını oluşturan bedeni merkez almıştır” (Foucault, 2007, s.103). Foucault, bu yüzyıl biterken artık bireyin bedeninin anatomo-politiği değil, insan türünün biyopolitiği (nüfusun siyaseti) denilebilecek bir durumun ortaya çıktığını belirtmiştir. (Foucault, 2002, s.248-249). İktidarın bu yeni tip teknolojisinde önemli olan doğumlar, ölümler, nüfusun doğurganlığı, doğum kontrol, tıbbi tedaviler, bilginin merkezileşmesi, kamu sağlığı gibi konular olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren sanayileşmeyle birlikte yaşlılık sorunu, sigorta sistemi, çalışamayan birey, kazalar, anormallikler ile birlikte biyopolitiğin müdahale alanı genişlemiştir. Ayrıca, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında tür-canlı olan insan ve onun çevresiyle olan ilişkisi, coğrafi ve iklimsel konular, batakliklarla ilişkilendirilen salgın sorunları gibi faktörler önemli olmaya başlamıştır. Bu daha çok insan nüfusu tarafından oluşturulan bir mekânın sorunu yani bir kentin sorunu olmuştur. Tüm bunlarla birlikte iktidar kendine müdahale zemini elde etmiştir (Foucault, 2002, s.249-251).

Yeni iktidarda sorun tam olarak toplum, beden-birey değildir. Burada yeni bir beden tanımı söz konusu olmuş, bu da nüfus olarak adlandırılmıştır. Yeni iktidar, biyopolitik nüfusla ilgilenmiş, nüfus siyasal, bilimsel ve biyolojik yönüyle ele alınmıştır (Foucault, 2002, s.251). Burada disiplin mekanizmalarından farklı olarak çeşitli işlevleri olan birçok mekanizma kullanılmıştır. İstatistik verileri ve küresel önlemler öne çıkmış, hastalık oranını azaltmak, yaşam süresini uzatmak ve doğumu oranını artırmak gerekmiştir. Aynı zamanda burada disiplinci mekanizmalardan farklı olarak beden üzerinden bireysel bir terbiye yapılmamaktadır. Burada konu daha çok küresel mekanizmalar ile küresel bir denge, düzen elde etmeye çalışma, yaşama ve biyolojik süreçlere odaklanma olmuştur. Mesele bu alanlar üzerinde disiplin uygulamaktan ziyade ayarlama yapılması gerekliliği olmuştur. Böylelikle, hükümler iktidarın öldürme gücüne dayalı yapısının ötesinde, biyoiktidar teknolojisi ile birlikte, nüfus ve birey üzerinde yaşatmaya yönelik sürekli ve bilgiye dayanan bir iktidar oluşmuştur (Foucault, 2002, s.252).

Foucault, söz konusu iktidar tiplerini Avrupa’da yaşanmış salgın hastalıklar ve bu salgınlara karşı alınan tedbirler üzerinden açıklamıştır. Bahsi geçen hastalıklar Orta Çağ döneminde ortaya çıkan cüzzam, 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan veba ve çiçek hastalıklarıdır. Cüzzamın yayıldığı dönemde hükümlerlik tipi iktidar uygulanmıştır. Bireye karşı dışlama politikası izlenerek hastalar yaşam alanlarının uzağına itilmiş, böylece hastalığın bulaşıcı etkisi engellenmek istenmiştir (Sevli, 2020, s.325). Disiplinci tip iktidara örnek olan veba hastalığında ise farklı bir yol izlenip, dışlama yerine içeri alma politikasına geçilmiştir. Hastalığın ortaya çıktığı yerler karantinaya alınarak, hastalara oldukça sıkı bir gözetim ve kontrol uygulanmıştır. Çiçek hastalığıyla birlikte bu sefer daha farklı bir sürece girilmiş, bir yandan disiplinci tip iktidar kısmen devam ederken bir yandan da biyoiktidar tipi tecrübe edilmiştir. 18. yüzyılda tedaviye yönelik çiçekleme yöntemi geliştirildikten sonra 19. yüzyılda aşı uygulamasına geçilmiştir. Burada önemli olan hastalığın yayılmasının önlenmesi, belirtilerinin araştırılması, aşının etkileri ve ölüm oranları gibi konularda çalışmaların yapılması olmuştur (Sevli, 2020, s.326).

Foucault’nun iktidar anlayışının temel kavramlarından biri olan dispozitif, onun bilgi, iktidar ve toplumsal düzen ilişkisine dair düşüncelerini bütünsel bir biçimde yansıtmaktadır. Foucault’ya göre dispozitif, farklı türde öğelerin (söylemler, kurumlar, mimari yapılar, yasal düzenlemeler, idari kararlar, bilimsel ifadeler ve hatta ahlaki ya da felsefi öneriler vb.) bir araya geldiği heterojen bir ilişkiler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Bu yapı sadece söylenenleri değil, söylenmeyen veya bastırılmış olan anlamları da içermektedir. Belirli tarihsel koşullarda, ortaya çıkan acil toplumsal ya da siyasal sorunlara yanıt üretmek amacıyla oluşur ve temel işlevi, bu kriz anlarında iktidar ilişkilerini belli yönlerde yönlendirmek, sınırlandırmak ya da etkin biçimde kullanmaktır. Bu anlamda dispozitif, yalnızca bir denetim ya da düzenleme aracı değil, aynı zamanda bilgi üretimiyle iç içe geçmiş bir iktidar mekanizmasıdır. Hem belirli bilgi türlerinin oluşmasına zemin hazırlar hem de bu bilgiler tarafından şekillendirilmektedir (Foucault’dan aktaran Bussolini, 2010, s.91). Foucault, 1840 yılında açılıp 1937 yılında kapatılan ve Tours kenti yakınlarında yer alan Mettray kolonisini beden üzerinde kurulan yeni ceza politikalarının somut bir örneği olarak görmüştür. Bu koloniyi önemli kılan nokta, aile yapısı, askeri disiplin, okul eğitimi ve çalışma hayatı gibi farklı toplumsal alanların bir arada bulunmasıdır. Her biri, davranışları kontrol altına almayı amaçlayan kendine özgü iktidar biçimleri, kurallar ve ceza

mekanizmalarıyla işlenmiştir. Mettray'da uygulanan temel ceza yöntemi, çocukların hücrede tek başlarına tutulmasıdır. Bu uygulama, ahlaki etkisi en güçlü yöntem olarak görülür, “Tanrı seni görüyor” anlayışıyla bireyin iç denetim mekanizması geliştirmesi hedeflenir. Kurum çalışanları ise yalnızca gözetmen değil, farklı iktidar biçimlerinin somutlaşmış figürleridir. Bunlar davranışları şekillendiren mühendisler, bireyselliği biçimlendiren ortopedistler ya da gündelik denetim rollerini üstlenen banyo başkanları olarak sıralanmaktadır. Bu görevlilerin temel işlevi, aynı anda hem uyumlu hem de verimli bedenler üretmektir. Bu ehlileştirme süreci, tıbbi, pedagojik, dini ve idari kontrol biçimlerinin birleşimiyle şekillenir. Foucault, bu nedenle Mettay’ı ironik bir şekilde ilk “école normale” (norm okulu) olarak adlandırmıştır (Callewaert, 2017, s.37).

18. yüzyıldan itibaren nüfusun artması, kapitalist sistemin gelişip hızlanarak üretim sürecini ve bununla ilgili konuları belirlemesiyle iktidar teknikleri bir dönüşüm geçirmek zorunda kalmıştır. Dönüşümle birlikte oluşan yönetimsellik kavramı, Foucault net bir şekilde belirtmese de önceye kıyasla nüfus, üretim-tüketim, iş gücü, sağlık problemleri vb. birçok alanda artışın yaşandığı yeni karmaşık durumun yeni tekniklerle yönetilmesini ifade eder. Buna göre yeni yönetim tekniği artık “güvenlik” olmuştur. Güvenlik mekanizması, disiplin edici iktidar ile biyoiktidar arasındaki farkı vurgular. Hükümrancılık bir toprak parçası üzerinde uygulanırken, disiplin bireylerin bedenleri üzerinde, güvenlik ise genel nüfusun üzerinde uygulanmıştır (Sevli, 2020, s.327).

18. yüzyılda Foucault’nun “yeni yönetim sanatı” olarak belirttiği kavram ortaya çıkmış, liberalizmin merkezine yerleşmiştir. Bir yandan özgürlük üretilmesine ihtiyaç duyulurken, bir yandan da bu hareketin bir neticesi olarak sınırlayıcı, denetimci, baskıcı ve tehdit edici bir yönetime ihtiyaç duyulmuştur (Foucault, 2015, s.55). Zira piyasa özgürlüğü, alım-satım özgürlüğü, mülkiyet özgürlüğü, tartışma ve ifade gibi birtakım özgürlüklerin olmaması sistemin çalışmasını engellemektedir (Foucault, 2015, s.54). Sistemin politik olarak zararsız bir şekilde işleyebilmesi için özgürlüklerin üretilmesi ve düzenlenmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bireysel çıkarların kolektif çıkarlarla çatışmaması veya tam tersi kolektif çıkarların bireysel çıkarlarla çatışmaması gerekmektedir. Özgürlüklerin ve çıkarların düzenlenmesi güvenlik ilkesine dayandırılmıştır. Hükümrancılık sisteminde hükümdarlar tebaalarını koruyan hukuki ve ekonomik ilişkiler içerisindeyken, liberalizmle birlikte iktidarın özgürlük ve güvenlik arasında hakemlik edebileceği bir pozisyonda olması istenmiştir (Foucault, 2015, s.55-56). Ancak, bu yönetim biçimi çıkarları manipüle eden bir yapıda olduğu için bir yandan da bireylerin tehditlerden uzak kalabilmesi için bir güvenlik mekanizmasının oluşturulması gerekmiştir. Liberal sistemde, bireylerin sürekli belirsizlik ve risk altında yaşadığı bir ortamda zaman içinde tehlikeli yaşama kültürü hasıl olmuştur. Romanlarda, gazetelerde sürekli tehlike gündeme getirilmiş, savaş, hastalık, insanlığın yozlaşması gibi konularda tehlike korkusu teşvik edilmiştir. Manipülatif bir yönetim sanatı olan liberalizm tehlike kültüründen beslenmektedir. Bu sistemin bir neticesi de özgürlüklerin bedeli olarak denetim ve baskı prosedürlerinin genişlemesi olmuştur (Foucault, 2015, s.56-57).

Foucault, panoptikon kavramı üzerinden 19. yüzyılın başından itibaren toplum içinde uygulanan liberal yönetim modelini ve kapitalist sistemi sorgulamıştır (Koç, 2018, s.201). Foucault, Jeremy Bentham’ın panoptikon mimari tasarımını 1975’te kavramsallaşarak tekrar gündeme getirmesiyle birlikte geniş kitlelere yayılmasını sağlamıştır. Buna göre, daire şeklinde bir binanın merkezinde bir avlu ve kule bulunmaktadır. Daire şeklindeki bu bina içeriye ve dışarıya bakan odalara ayrılmıştır. Buralarda bireyler akıl hastaları, suçlular, öğrenciler, işçiler, yaşlılar olacak şekilde gruplanmıştır. Merkez kulede bulunan bir gözetmen her şeyi görülebiliyorken, onu kimse görememektedir. Her yeri aydınlık olan, sürekli gözetim yapan bir kurumda gözetilenler ne zaman gözetildikleri konusunda fikir sahibi değildir. Ancak gözetilen bu insanlar izlendiklerinin farkında olduklarından davranışlarını ona göre düzenlemektedirler (Koç, 2018, s.200). Foucault, disiplin ve cezalandırma işlemlerinin bireyin sistematik olarak bağlı olduğu kurumlar aracılığıyla yürütüldüğünü ifade etmiştir (Koç, 2018, s.201). Bir başka deyişle, iktidar, cezaevi, okul, fabrika gibi kurumlar üzerinden bireyleri disipline etmiş ve davranışlarını düzenlemiştir (Temiz, 2020, s.20).

Sonuç olarak, biyopolitika 17. yüzyılda oluşmaya başlayan devlet gücünün yönetim mekanizmasıdır. Bugüne değin geçirdiği süre içerisinde değişime uğrayan biyopolitika kavramı gözetleyen, takip eden

ve denetim yapan bir biçimde tarif edilse de liberal normlar içinde oluşturulan ve hayatın her alanına sızan politikalar olmuştur (Koç, 2018, s.212). Zira, liberal demokrasiyle birlikte bireysellik, özgür irade, kendi kaderini tayin gibi kavramlar yüceltilmiş halde kontrol ve denetim mekanizmaları kırılmamış, onun yerine davranış yönetimi ve benlik teknolojileri aracılığıyla iktidarın devamlılığını sağlayan farklı kontrol teknolojilerinin yeniden üretimi sağlanmıştır (Milestone, 2007, s.179).

Virilio'nun Dromoloji Teorisi ve Enformasyon Bombası Kavramı

Filozof, mimar, kent bilimci ve vitray sanatçısı Paul Virilio 1932 yılında Fransa'da doğmuştur (Sadakaoğlu, 2020, s.205). Virilio, dromoloji teorisini oluştururken Husserl, Heidegger ve Merleau-Ponty gibi düşünürlerin fenomenoloji ile ilgili fikirlerinden etkilenmiştir. 1960 yıllarından itibaren şehir tasarımı, askeri komplekslerin dönüşümü, bilgi ve iletişim alanındaki teknolojik devrimler gibi birçok alanda araştırmalar yapmıştır. 1970'li yıllarda şehirlerin askeri mantığa göre dizayn edilmesinin neden olduğu yeni hız siyaseti kavramını tartışırken, 1980'li yıllarda estetik sorunlarını, 1990'lara gelindiğinde ise internet ve sibernetik teknolojinin yaygınlaşmasının getirdiği toplumsal sonuçlara odaklanmıştır (Aykutalp, 2017, s.430).

Virilio'nun toplumsal analizi ve kentsel mekânın örgütlenmesindeki dönüşümü anlamak için kullandığı bakış açısı belli bir savaş mantığına ve hız kavramına dayanmaktadır (Sadakaoğlu, 2020, s. 205). Virilio, teknoloji ve hız sağlayan araçların kullanımının artmasıyla birlikte modern toplumlarda hareketten kaynaklanan yeni bir toplumsal yapıya ve yeni bir iktidar yapılanmasına geçişe işaret etmiştir (Köse, 2005, s.235). Modern toplumdaki bu dönüşümün temelinde hız bulunmaktadır. Bu bağlamda toplumsal dönüşümü ekonomik kaynaklı nedenlerle açıklamaktan ziyade siyasi, askeri, mekânsal ve teknolojik gelişmelerin olduğu yeni bir hız kavramı üzerinden açıklamıştır. Virilio, modern toplumlarda ortaya çıkan bu hız tutkusunu, zaman ve mekân üzerinde hakimiyet kurma arzusunu hız bilim anlamına gelen "dromoloji" kavramı ile açıklamıştır. Bu kavramın kökeni olan "dromos" kelimesi antik Yunan dilinde "akıntı, yol, yürüyüş" manasına gelmektedir (Aykutalp, 2017, s.430). Bu açıdan dromos fiziksel hareketin yolu anlamına gelirken, modern toplumlarda ise bu yol sadece mekânsal değil, zamanla yarışan bir hız alanına dönüşmektedir.

Virilio, hızın tarihsel dönüşümünü üç aşamada değerlendirmiştir. İlk aşamada kadın savaş esnasında erkeklerin hareket kabiliyetini artıran, savaşın uzun süre devam edebilmesine imkân sağlayan taşıyıcı bir araç olarak görülmüştür. Bununla beraber, hayvanların da ehlileştirilmesiyle birlikte taşımacılığı hızlandıran ve uzak mesafelere gidilmesine yardımcı olan başka araçlar ortaya çıkmıştır. İkinci aşamada sanayi devrimiyle kullanılmaya başlanılan buharlı makineler, iletişim ve ulaşım imkanlarındaki artış, demiryolları, su kanallarının yapımı gibi faktörler hızın doğasındaki değişime örnek teşkil etmiştir. Üçüncü aşamada ise, elektronik görüntü teknolojilerinin hızlanmasıyla insan bedeninin kontrol altına alındığı bir süreç başlamıştır. Buna göre, insanların dünyayı algılayışındaki dönüşümün altında görüntülerin ve resimlerin ekran içerisindeki hızlanması yer almıştır. Televizyon ve diğer görsel medya araçlarının hızla yayılmasıyla insanların sürekli hızlı ve yoğun görsel uyaranlara maruz kalması onların düşünme kapasitelerini azaltmıştır. Nazi Propaganda Bakanı Goebbels'in, sinemayı etkin bir şekilde kullanarak kitlelerin duygu ve düşüncelerini yönlendirmesi bu kapasite azalmasının iyi örneklerden biri olmuştur. Sinemada gösterilen şiddet görüntülerinin dağınık insan gruplarını tek bir bünyede toplayabilme özelliğine sahip olması gibi totaliter bir yapının oluşmasını da sağlamıştır. Artan hızla mekân ve zaman anlamını yitirmiş, savaşın olumsuz tarafları görmezden gelinmiştir. Hızla birlikte otomatikleşen insan, daha kontrol edilebilir hale gelmiştir (Aykutalp, 2017, s.431).

Virilio'nun fikri altyapısında yer alan herhangi bir konuya dair yaptığı çözümlemeler çoğunlukla teknoloji ve askeri stratejilerden referans alınmış veya direk bu kaynaklardan beslenmiştir (Sadakaoğlu, 2020, s.205). Virilio'nun düşüncelerini, teorilerini, kavramlarını ve kitaplarını yazma motivasyonlarını daha iyi anlamak adına şu sözleri oldukça önemlidir:

"Tüm gençliğimi İkinci Dünya Savaşı sırasında çok güç koşullarda geçirdim. Kendimi bir savaş çocuğu olarak görüyorum. Radyonun uzaklarda olduğunu anons ettiği Alman birliklerini, birkaç saniye sonra pencereden görmek, beni hız, zaman, ve mekan kavramları üzerine çok

düşündürdü... Savaş sırasında oturduğum Nantes şehri, birkaç saniye içinde yerle bir olurken, pencereden görünen yoğun kent dokusu yerini uzak tepelere bıraktı... Çocuk dünyamda, zaman içinde sürekliliği, istikrarı, ‘değişmezliği’ simgeleyen koskoca şehir yok olunca, tüm mutlak doğruları sorgulamaya başladım; kitaplarım böyle çıktı ortaya...” (Virilio, 2021).

Virilio hızı, çatışma ve kaynaşma tarzlarının temel bir çıktısı olarak görmüştür. Buna göre silahlanma yarışını, dünyanın farklı bölgelerinde etkinlik gösterme kapasitesine sahip olma, hareket alanını genişletme çabası olarak ifade etmiştir. Gelişen teknoloji ve askeri stratejiler, sınırların çok ötesinde etki alanı oluşturma imkânı sağlamış, çatışma bölgelerine hızlı bir biçimde müdahale etme yeteneğini artırmıştır. Modern silah teknolojisi ile coğrafi mekân büyük ölçüde ortadan kaldırılmış, vektör performansları artırılarak silahların daha önceki versiyonlarından daha hızlı ve etkili olması sağlanmıştır. Bu sebeple savaşta hızın öneminin artmasıyla birlikte silahların da hızının artması oldukça ürkütücü bir hal almıştır. Modern dönemde silahsızlanma ya da silahların azaltılması var olan yarışın hızını yavaşlatmak olduğundan bunu sağlamak oldukça güçtür (Virilio, 2021, s.136). Hız, dünyanın genel bir yasasına dönüşmüş, hareketsizlik ise ölüm anlamına gelmiştir (Virilio, 2021, s.75).

Modern dönemde savaş dinamiklerinin mekânsal ve zamansal rolü değişmiştir. Artık mekânın ötesine geçilmiş olması, aktif bir savunma veya müdahale yapılabilmesi için, maddi bir zamana sahip olmayı gerektirmiştir. Geleneksel savunma yöntemlerinin yerine aktif savunma ve teknik manevraların önemi artmıştır. Aktif savunma, belirli bir mekân ya da zamanda saldırıya karşı koyma ve savunmayı sağlamaya yönelik bir strateji olarak ifade edilmektedir. Modern silah teknolojisinin hızla gelişmesinin yanı sıra iletişim araçlarının da artan performansları bu savunma mekanizmasını güçletirmiştir. Savaş teçhizatları ve teknik manevra kabiliyetleri, geleneksel mekânsal sınırlardan bağımsız bir şekilde etkinlik göstermiştir. Dolayısıyla pasif savunma stratejisi, aktif savunmaya kıyasla daha önemli hale gelmiştir. Bu stratejiye göre saldırıya doğrudan karşı koymak yerine, sürekli bir şekilde performans gelişimi ile teknik manevralarla yönetilen bir mekanizma oluşturulmuştur. Savaş, artık yalnızca coğrafi olarak belirli bir mekânda değil, zamanda da gerçekleşmeye başlamıştır (Virilio, 2021, s.137).

İkinci Dünya Savaşı süresince gelişen füze teknolojisinin, savaşın ardından hızla artmasıyla birlikte büyük güçlerin rekabeti uzaya taşınmıştır (Armaoğlu, t.y., s.216). Sürekli gelişen teknoloji, iletişim ve hızın neticesinde oluşabilecek felaketlere karşı sınırlandırmaya yönelik önlemler güçte olsa alınmaya çalışılmıştır. Stratejik silahlanma kontrolü anlaşmalarının (SALT 1) konusu artık patlayıcı olmaktan çıkmış, “nükleer kurtuluş vektörü” ya da vektörlerin performanslarının dikkate alındığı bir yöne gitmiştir. Modern zamanda teknolojik gelişmelerin hızı savaşın doğasını değiştirmiştir. Savaşların anlık ve öngörülemez bir biçimde başlayabilmesi söz konusu olabilmış, bu bağlamda karar verme ve tepki verme sürelerini önemli ölçüde sınırlandırabilme olasılığı ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1962’de Küba krizinin en kritik anına bakılırsa, Sovyetler Birliği’nin Küba’ya füze yerleştirmesi, ABD ile tansiyonu yükseltmiş ve nükleer savaş tehlikesi oluşturmuştur. ABD’nin bir füze saldırısını haber alma süresi 15 dakikayken, füzelerin yerleştirilmesiyle birlikte bu sürenin 30 saniyeye düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalınmıştır. Böyle bir durum ABD tarafından kabul edilemeyeceğinden, ABD ve Sovyetler Birliği arasında birbirlerine doğrudan bağlanabilecekleri kırmızı bir telefon hattı kurulmuştur. Böylelikle anlık krizlerde liderlerin birbirleriyle hızlı bir şekilde iletişim kurabilecekleri bir imkân oluşturulmuş ve müzakere edilmesi sağlanmıştır (Virilio, 2021, s.137-138). Burada hızın neden olabileceği bir felaketi önlemek yine hızın sağladığı bir avantaj ile dengelenmeye çalışılmıştır.

Küreselleşen dünyada zaman ve mekân arasındaki mesafenin belirsizleşmesinin yanı sıra bilgi ve iletişim teknolojilerinin de hızla ilerlediği bir döneme girilmiştir. Bu bağlamda bitmeyen bir geri besleme döngüsü oluşmuş, endüstriyel ve sanayi faaliyetleriyle de daha karmaşık bir hal alan küreselliğin daha da artmasına neden olmuştur. Küresellik sadece ekonomik değil, sosyal, kültürel ve teknolojik alanlarda da kendini göstermiştir. Dolayısıyla küreselliğe daha geniş bir bakış açısıyla bakmak gerekmiştir. Günümüzde hızlanan şey artık yalnızca tarih değil, aynı zamanda gerçeğin kendisidir. Gelişen bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla anlık erişimin sağlanabilmesiyle bu daha da fark edilir hale gelmiştir (Virilio, 2003, s.12-13).

Küreselleşmenin iki önemli unsurundan biri iletişim ve ulaşım hızının neden olduğu zamansal sıkışma ve böylece mesafelerin büyük ölçüde azalmasıdır. Diğerisi ise teknoloji ile bireylerin ve olayların izlenmesi, gözetlenmesini sağlayan telegözetim uygulamalarının geniş kitlelere yayılmasıdır. Böylelikle iktidarlar ufuk-ötesi teknolojileri teknikleriyle görüş alanlarının dışında kalan alanlara da ulaşarak izleme ve gözlem yapma imkânı bulmuştur. Virilio, “büyük ufuk ötesi optik” kavramını stratejik, iktisadi ve siyasi alanlarda sanallaşmanın mekânı olarak tarif etmiş, sanallaşma olmadan eski totaliter yapılarının tekrar oluşmasını sağlayan küreselleşmenin etkin bir biçimde kullanılamayacağını belirtmiştir (Virilio, 2003, s.17-19).

Virilio, medya ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte iletişim araçlarının da değiştiğini, bilgisayar ekranının yalnızca veri elde etmek için değil, küreselleşme ve sanallaşmanın mekanını izlemek için bir pencere haline geldiğini ifade etmiştir. Özellikle canlı yayın kameralarıyla birlikte bireyler, dijital ortamlarda mahremiyetini başkalarının gözleri önüne sermektedir (Virilio, 2003, s.20). 25 yaşındaki Amerikalı June Houston bu duruma bir örnek olmuştur. Houston, kendini hayaletlerden korumak için evinin bazı yerlerine kameralar yerleştirmiştir. Bu kameralar aracılığıyla yaptığı canlı yayınlar internette “hayalet gözlemcileri” olarak adlandırılan bir kitle tarafından izlenmiştir. Bir paranormal aktivite gerçekleşmesi durumunda, bu gözlemciler Houston’a uyarı mesajı gönderebilme imkanına sahip olmuştur. Houston, bu konuyla ilgili olarak “İnternet gezginleri sanki benim komşum olmuş, başıma geleceklerin tanığı olmuş gibi” şeklinde bir ifadeye bulunmuştur. Böylece, gözetlemecilik ve telegözetim yeni bir anlam kazanmış, sorun saldırıya karşı tedbir almaktan ziyade kişinin kendi kaygı, saplantı ve korkularını kendi yaşam alanını teşhir ederek paylaşması durumuna dönüşmüştür (Virilio, 2003, s.59).

Virilio tarafından kullanılan bir başka kavram olan enformasyon bombası, atom bombası ve nükleer caydırıcılığın ardından bilgi ve iletişim teknolojilerinin oluşturduğu yeni bir tehdidi ifade etmek için kullanılmıştır. Özellikle, internetle birlikte hızlanan bilgi dolaşımının neden olduğu dönüşüm neticesinde doğruluğu kesin olmayan veya şüpheli bilgilerin yayılması ortaya bir panik fenomeni çıkarmıştır. Bu bağlamda “hakikat”, basın özgürlüğü ve meslek ahlakı ilkeleri büyük ölçüde zarara uğramıştır. Kamuoyu manipüle edilmeye açık hale gelmiş, bilgi akışı kontrolsüzleşmiştir. Bu süreç, gerçek bilgi devrimi yerine sanal bir dezenformasyon devrimine neden olmuş, bilgiye erişimin kolaylaşmasıyla birlikte doğru bilgiye de ulaşmak oldukça zorlaşmıştır (Virilio, 2003, s.104-105).

Virilio, enformasyon teknolojisinin her yerde bulunma özelliğinin, demokrasiyle çatıştığını belirtmiştir (Alver, 2006, s.13). Virilio’ya göre, siyasi partilerin doğrudan demokrasilerde gerçekleştirilen özgürlükçü propagandalarının altında otomatik bir demokrasi fikri bulunmaktadır. Otomatik demokrasi kavramıyla birlikte tartışma ve karar alma aşamaları yerine kamuoyu araştırmaları ya da televizyon izleyici anketleri gibi unsurlarla “toplumsal otomatikleşme” biçimine doğru gidilmiştir. Böylece kolektif akıl yürütmenin geri plana düşmesiyle birlikte reflekslere dayanarak alınan kararlarla demokrasinin işleyişi değişmiş, seçim kampanyalarının ön plana çıkması yerine bir şartlanma söz konusu olmuştur (Virilio, 2003, s.106). Virilio, aynı zamanda, bilgisayar ve televizyon ekranlarının küresel algı piyasasına hâkim olmak için rekabet etmekte olduğunu ve bu piyasanın hakimiyetinin ileride etik ve estetik açıdan yeni bir dönemin başlangıcını oluşturacağına işaret etmiştir (Virilio, 2003, s.108).

Covid-19 Döneminde Toplumsal Kontrol Bağlamında İktidar Yaklaşımlarına Örnekler

Orta Çağ döneminde yaşanan veba ve çiçek hastalıklarından sonra 19. yüzyılda cüzzam (Aydın, 2023), 20. yüzyılda ise İspanyol gribi ortaya çıkmıştır (Duarte, 2021). Neredeyse her yüzyılda bir görülen salgın ve bulaşıcı hastalıkların sonuncusu 21. yüzyılda Covid-19 adıyla bilinen virüs nedeniyle yaşanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), 11 Mart 2020 tarihi itibarıyla ilk kez Çin’de ortaya çıkan ve oldukça hızlı bir şekilde tüm dünyaya yayılan koronavirüsten dolayı pandemi ilan etmiştir (BBC, 2020a).

Pandeminin ilanından sonra tüm dünyada hukuktan ekonomiye, siyasetten topluma ve idareye kadar neredeyse her alanda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İnsanlar arasındaki selamlaşma şekilleri

değişmiş, toplu törenler, organizasyonlar yasaklanmış, sosyal izolasyon politikaları uygulanmış, olağanüstü yasal düzenlemelerle birlikte yeni bir sürece girilmiştir. Pandemiden sonra değişen yalnızca sosyal yaşantı olmamış, toplumlar da durumdan oldukça etkilenmiştir. Parlamentolar kapatılmış, birçok ülkede olağanüstü hâl uygulamalarına geçilmiş, pandeminin kontrol altında tutulması adına dijital gözetim teknikleri uygulanmış ve özel hayatın gizliliği ihlal edilmiştir. Pandeminin hızla yayılması nedeniyle normal olmayan bu durumlar normal olarak algılanmıştır. Halkın bir kısmı virüsün yayılımının azalması için evde kalırken, bir kısmı daha fazla çalışmak zorunda kalmış ve hayatlarını riske atmışlardır. Çalışanlardan bazılarının iş yerlerinin kapanması neticesinde işsizlik problemi de oraya çıkmıştır (Bayra, 2022, s.794)

Bu süreçte ABD dışarıya kapalı bir politika izlerken (Yanıkdağ ve Karabulut, 2022, s.3557), Çin dışarıya karşı açık bir politika izlemiş, ülke içinde uyguladığı dijital gözetim teknikleriyle ve karantina uygulamalarıyla birlikte toplumsal kontrolü artırıcı faaliyetler gerçekleştirmiştir. Foucaultcu bakış açısıyla bakıldığında panoptikon kavramıyla açıklanabilen bu teknikler Çin, Güney Kore gibi ülkelerde pandemiye yönelik tedbirler şeklinde uygulanmıştır. Byung-Chul Han'a göre oldukça sert bir şekilde uygulanan bu tedbirlerde, halk hem fiziksel olarak hem de dijital olarak izlenmiştir. Birey gündelik yaşamında sosyal kredi sistemi ile dijital olarak takip edilmiş, alışverişleri, internet kullanımları, sosyal ağları gözetime tabi tutulmuştur. Ülkede yüz tanıma sistemlerine bağlanmış milyonlarca kamera bulunmakta olup, örneğin, Pekin Garı'ndan yolculuk yapmak isteyen bir kişinin bu kameralar aracılığı ile ateşi ölçülebilmektedir. Kullanılan mobil uygulamalarla birlikte kişilerin sağlık durumuyla ilgili QR kodları oluşturulmuş, renklerine göre kategorize edilmiştir. Sosyal ağlar aracılığıyla "insansız hava araçlarına (İHA)" bilgi aktarılmış, İHA'lar karantina yasağına uymayanlara uçarak gelip, ceza makbuzu kestikten sonra onlara eve geri dönmeleri konusunda uyarılar yapmıştır. Sosyal kredi ve yüz tanıma sistemleri, mobil uygulamalar, elektronik bilezik vb. yöntemlerle bireyin oldukça yakından izlenmesini Han, "dijital bir feodalizme" yönelik şekilde adlandırmıştır (Han, 2020). Avrupalı ülkelerde de "kitlesel gözetimi kolaylaştırıcı" yaklaşımlar görülmekte olup, Almanya ve Avusturya'da devletin kişisel verilerin gizliliğini ihlal ederek vatandaşlarının dijital hareketlerine yönelik profiller çıkardığı ifade edilmiştir. Pandemi uygulamaları çerçevesinde iktidarların genişleyen denetim alanlarıyla birlikte Rusya, İsrail, Singapur, Türkiye gibi birçok ülkede de farklı mobil uygulamalar kullanılmıştır (Yanıkdağ ve Karabulut, 2022, s.3558). Belçika, İngiltere, İtalya, İspanya'da İHA'larla karantina yasaklarının denetiminin yapılmasının yanı sıra halkın kişisel verileri İngiltere'deki Big Data Institute gibi merkezi sistemlerde toplanmıştır (BBC, 2020b).

Virilio'nun dromoloji (hız bilim) kavramından bakıldığında da karantina döneminde devletler tarafından uygulanan politikaların neticesinde toplumsal kontrolün arttığı gözlemlenmiştir. Küreselleşme sürecinde oldukça yaygınlaşan telegözetim uygulamaları, karantina sürecinde iktidarlar tarafından bir gözetim ve denetim mekanizması olarak kullanılmıştır. Foucault'un panoptikon, Virilio'nun dromoloji ve enformasyon bombası kavramları ve telegözetim analizlerinin bir arada olduğu bir örneği karantina döneminde Hindistan'dan vermek mümkündür. 2020 Mart ayında Hindistan karantina ilan etmiş, ülkede tüm uçuşlar durdurulmuş, kamu alanları kapatılmış, sıkı karantina uygulamaları başlatılmıştır. Virüsün bulaştığı kişilerin izlenmesi ve yönetiminin sağlanması için ulusal "Dijital Hindistan ve Akıllı Şehirler" programlarıyla akıllı teknolojiler yeniden kullanılmıştır. Ülkedeki 100 akıllı şehrin 45'inde görülen koronavirüs vakalarının takip edilebilmesi ve izlenebilmesi için "Entegre Komuta ve Kontrol Merkezleri"nin adı "Covid-19 savaş odaları" şeklinde değiştirilmiştir. Halk CCTV ve İHA'larla izlenmiştir. Virüsün yayılmasını kontrol altına alırken geliştirilen savaş metaforu dikkate değer bir unsur olmuştur. Zira bu metafor hız ve hareketliliğin önemini vurgulamıştır. Virilio'nun dromoloji kavramı bu nedenle önem arz etmektedir. Hız ve zamanın yönetimiyle ilgili olan bu kavram, hızla yayılan virüse karşı mücadele ederken hızın kritik bir unsur olduğuna işaret etmiştir. Bununla birlikte, haritalar, grafikler, çizelge ve animasyonlarla üretilen görseller durumun "şok ve dehşetini" artırmıştır. Virüsün yayılımını takip eden süreç içerisinde oluşan bu yeni "gerçek zamanlı" görselleştirme yöntemi, iyileşme ve ölümle neticelenen etkileri göstererek medyada teleolojik bir nesnellik ortaya çıkarmıştır (Datta, 2020, s.234-235). Bu durum Virilio'nun daha önce belirttiği kavramlarla anlam kazanmaktadır. Savaş odaları olarak yeniden isimlendirilen mekanlar ile olumsuz

psikolojik bir etki yaratılmış, savaşla metaforuyla hız vurgulanmış, grafik ve görseller yayınlanarak dehşet pompalanmış, medya aracılığıyla yönlendirilmiş bir gerçeklik algısı üretilmiştir.

Hindistan’da aynı programın devamı olarak karantinaya alınan bireylere Virilio’nun daha önce belirttiği şekliyle bir telegözetim mekanizması uygulanmış, bireylerin cep telefonlarına “Karantina İzleme” (“Quarantine Watch”) isimli uygulamayı indirmeleri zorunlu tutulmuş, uygulama aracılığıyla bir form doldurmaları ve her saat başı GPS belirtilerek özçekimleri (selfielerini) uygulamaya yüklemeleri istenmiştir. Uyku molası olan akşam 22.00 ve sabah 7.00 haricindeki zaman diliminde birey özçekimini yüklenmezse veya yazılım özçekimin karantinadaki bireye ait olmadığına kanaat getirirse, yetkililer tarafından arama yapılabilir veya ev ziyareti gerçekleştirilebilmektedir (Datta, 2020, s.235). 2016’da biyometrik kimlik programı olarak kullanılmaya başlanan Aadhar, kullanıldığı ilk andan itibaren bireylerin fotoğraf, parmak izi ve iris taramalarını kaydetmiştir. Devlet tarafından pandemiden önce de yapay zekâ ve yüz tanıma sistemlerinin geliştirilebilmesi için Aadhar’ın görsel veritabanının kullanılmasına yönelik çağrılarda bulunmuş olması dikkate değerdir. Karantina döneminde uygulamaya özçekimin eklenmesi, devlet gözetim sınırlarının mahrem bir yönetime doğru genişlediğinin göstergesi olmuştur. Demokratik bir çözüm gibi görünen özçekimin yazılıma yüklenme durumu, bireylerin devlet tarafından mecbur tutularak yaptırıldığı bir eylemdir (Datta, 2020, s.235).

Virilio’nun dromoloji ve enformasyon bombası kavramlarıyla ifade ettiği gibi hayatın neredeyse her alanında sürekli gelişen teknoloji, iletişim ve hızla birlikte ortaya çıkan bilgi ve görüntü bombardımanlarıyla kitlelerin algıları yönlendirilmeye çalışılmıştır. İtalyan filozof Giorgio Agamben, İtalya’da yaşanan Covid-19 sürecinde alınan tedbirleri abartılı bulup, medya ve yetkililerin, panik havası oluşturarak bireylerin hareket özgürlüklerini kısıtlamasını eleştirmiştir. Hükümetin mevcut istisna halini normal bir yönetim biçimi şeklinde kullanma eğilimi gösterdiğini belirtmiş, buna yönelik yapılan uygulamaları sıralamıştır (Agamben, 2020). Agamben’nin asıl endişelendiği konu Covid-19 sürecinde yaşananlardan çok bu durumun neden olacağı sonuçlardır. Hükümetlerin daha önce yapmak isteyip yapamadıkları uygulamaları, virüs ve sağlık durumunu öne sürerek yapacak imkân bulmuş olmaları ve bunun kalıcı olma riskidir. Bu süreçte eğitim kurumlarının kapatılması, insanların herhangi bir sebepten dolayı bir araya gelmesinin yasaklanması, dijital araçların kullanımı ve makineleşmenin artması endişeleri de artırmıştır (Sevli, 2020, s.319).

Covid-19 sürecinde medya aracılığıyla toplumda enformasyon bombası niteliğinde sürekli felaket haberleri yayılmış, korku unsuru kullanılmıştır. Türkiye’deki gazetelerde “korkutan tablo”, “korkutan uyarı”, “İş Çığrından Çıkıyor, Sistem Çökmek Üzere” şeklinde başlıklarla yayınlar yapılmış, ülkedeki sağlık sistemine yönelik güven sarsıcı ifadeler kullanılmıştır. Covid-19 testleri yaptıranların, maskeli ve koruyucu kıyafetle dolaşan sağlık personellerinin, tedavi gören hastaların fotoğrafları düzenli olarak yayınlanmış, medyada ilgi çekmek adına sürekli korku pompalanmıştır. Medyatik isimlerin sosyal medya hesaplarından paylaştıkları morg ve ceset torbaları görüntüleriyle ölüm gerçek bağlamından ayrıştırılarak sıradanlaştırılmıştır (Sağlam, 2021, s.218-226). Burada Virilio’nun “görsel-işitsel, dokunsal ve kokulu bilgilerin giderek dijitalleşmesi doğrudan duyuların çöküşüne geçmesiyle birlikte” geliştiğini belirtmesi kendisini doğrulamaktadır (Virilio, 2003, s.110). Bununla beraber, koronavirüsün insanların rüyalarını olumsuz yönde etkilediğine dair gelen rüya hikayeleri haber olarak yayınlanmış, durum daha da dramatikleştirilmiştir (Rannard, 2021). Psikiyatri uzmanları telaş yapmanın hataya neden olacağını, ölüm korkusunun ve eve kapanıp hayattan kopmanın panik atağı, anksiyete ve obsesif kompulsif bozuklukları artırdığını, sürekli yıkanmanın durumu daha da kötüleştireceğini belirtmiş, bireylere tavsiyelerde bulunup rahatlatmaya çalışmışlardır (NP İstanbul, 2020). Toplumun giderek bozulan psikolojisi, çıkan haberler, görseller, sosyal medya hesaplarından yayılan tetikleyici paylaşımlarla birlikte bireylerin düşünme yeteneği azalmış ve kontrole açık hale gelmiştir.

Virilio’nun bahsettiği gibi her alanda hızın ivmelenmesi ve her yandan oldukça yoğun veri uyarısına maruz kalınmasıyla kitlelerin manipülasyona açık olma durumunun neticesinde toplumsal kontrolü artırma konusunda dünyada başka ülkelerin örneklerine de rastlamak mümkündür. Yüzden fazla ülkede hak kısıtlamalarına gidilmiş, halk sağlığının korunması kapsamında toplantı yasakları uygulanmış, seyahatler, demokratik hak ve özgürlükler kısıtlanmış, meclis denetimi olmadan kanun hükmünde

kararnameler çıkarılmıştır. Covid-19 tedbirleri kapsamında Macaristan'da olağan üstü hal ilan edilmiş, ülke kanun hükmünde kararnamelerle yönetilmeye başlanmıştır. Türkiye'de salgının yayılmasını yavaşlatmak adına mahkumlar serbest bırakılmıştır. İngiltere'de Başbakan Johnson polise virüs taşıdığı düşünülen şüphelileri göz altına alma imkânı tanıyan bir yasa çıkarmış, gelen eleştiriler neticesinde yasanın kapsamı değiştirilmiş, 2 yıl süre sınırı eklenmiştir. İsrail'de salgın ve terörizmle mücadele tedbirleri kapsamında bir torba yasa gece yarısı meclisten geçirilmiş, mahkemeler ve meclis kapatılmıştır. Devletin izleme aygıtları bireylerin rızası olmadan kullanılmış ve mobil telefon verileri toplanmıştır. Buna karşılık halk protesto düzenlemiş, ancak buna verilen cevap salgınla mücadeleye yönelik olağanüstü hâl süresinin uzatılması ve gösterilerin yasaklanması olmuştur (Gambetti, 2021, s.219-221).

Bunların yanı sıra, Polonya'da da Macaristan'daki gibi demokratik uygulamaları sınırlandıracak değişiklikler yapılmıştır. Seçim kanunu herhangi bir değerlendirilme aşaması gerçekleşmeden bir gecede torba yasayla değiştirilmiştir. Polonya ekonomisini salgının getirebileceği olumsuzluklarından korunabilmek adına düzenlenen bir yasa da bu torba yasayla birlikte oylanmıştır. Ülkeyi otokratik bir biçimde yöneten PiS partisi aynı dönemde kürtaşı da oldukça zorlaştıran bir yasa geçirmiştir (Gambetti, 2021, s.219-221).

İktidarların toplumsal kontrolü artırdığı bir başka alan aşısıyla birlikte Foucault'un beden iktidar ilişkisi bağlamında bireyin doğrudan bedeni olmuştur. Covid-19 aşısının bulunmasıyla birlikte Avusturya aşısı uygulamasını zorunlu kılmış, aşısı yaptırmayanlara para cezası uygulanırken, hamileler, sağlık durumu aşısı için uygun olmayanlar ve hastalığı yeni atlatmış bireyler bunun dışında tutulmuştur. Aşısı zorunluluğuna karşı düzenlenen protestolara devlet aşısı olanları da dahil edecek şekilde sokağa çıkma yasağı uygulamıştır. Yunanistan'da ise genç nüfusun aşısı yaptırmasını sağlamak için 150 Euro'luk harcama kartları verilmesi planlanmış, Fransa'da aşısı yaptıranlar için çekiliş yapılacağı açıklanmış, Sırbistan'da ise para hediye edileceği sözü verilmiştir (Yanıkdağ ve Karabulut, 2022, s.3562). Türkmenistan 2021 Temmuz ayı itibarıyla açıklanan bir Covid-19 vakası olmamasına rağmen 18 yaşından büyüklere aşısı zorunluluğu uygulamıştır (TRT, 2021). 2021 Haziran ayında ise Rusya, hizmet sektöründe ve Moskova bölgesinde çalışanların yüzde 60'lık bir kısmına aşısı yaptırmaya zorunluluğu getirmiştir. 2022 Ocak ayında Kanada'nın Quebec eyaleti Başbakanı Legault aşısı olmayanlara vergi uygulaması planladıklarını açıklamıştır (Euronews, 2022). DSÖ'nün verilerine göre 2023 Ağustos ayına kadar gelinen sürede yaklaşık 14 milyar aşısı uygulaması gerçekleştirilmiştir. Ancak, farklı markalar olarak piyasaya sürülen aşısının bir süre sonra önemli yan etkileri ortaya çıkmıştır. Aşısı yaptıran bireyler aşısından sonra geliştiğini iddia ettikleri kalp rahatsızlıkları, yorgunluk, tansiyon, saç dökülmesi, nefes darlığı gibi sağlık nedenlerinden dolayı şikayetlerini dile getirmiş, pişman olduklarını belirtmişlerdir. Ancak bazı uzmanlar yapılan araştırmalarda aşısının yan etkilerini kızarıklık, şişlik, ateş, yorgunluk, baş ağrısı, üşüme, titreme ve psikiyatrik sorunlar olarak sıralanmıştır. (Kaçmaz, 2023). Öte yandan, 2024 Mayıs ayında AstraZeneca firması, geliştirdiği Vaxzervia aşısının kan pıhtılaşmasına ve düşük kan trombosit sayısına neden olduğuna dair yoğun bir araştırılmaya tabi tutulmuştur. Üretilen aşısının yan etkilerinin mahkemeye sunulan belgelerde tespit edilmesi üzerine, "ticari nedenlerden dolayı" toplatılma kararı alındığı belirtilmiştir (Kızıldağ, 2024).

Dispozitif mantığıyla değerlendirildiğinde, sağlık konusu, hijyen, hastalık, ölüm ve korku dolu ifadelerle bir enformasyon bombasına dönüştürülmüştür. Hastaneler, sağlık bakanlıkları, DSÖ gibi kurumlar ile yasal düzenlemeler yapılmış, aşısı ve test teknikleriyle söz konusu söylemler desteklenmiştir. Dijital izlemeye yönelik düzenlemeler ve "aşısı olan sorumlu birey" normları üzerinden bu söylem normalleştirilmiştir. Bireylerin büyük çoğunluğu ise, hız ve korkunun iktidarıyla otomatikleşmiş bir rıza sonucunda sürece katılmışlardır.

SONUÇ

Bu çalışmada, Covid-19 süreci Foucault ve Virilio'nun bakış açıları üzerinden değerlendirilmiştir. Bu süreçte devletlerin biyopolitik müdahaleleri, enformasyon bombaları ve teknolojik hızın artışıyla birlikte sosyal hareketliliğin ve özgürlüklerin sınırlandırıldığı; böylelikle bireylerin gerçeklik algısının bozulduğu ve toplumsal kontrolün arttığı gözlemlenmiştir.

Foucault'un beden iktidar üzerinden başlayan, daha sonra iki tip üzerinden gelişen iktidar süreçlerinin tarihi, devletlerin 17. yüzyıldan itibaren gücünü artırmaya yönelik bir mekanizma oluşturduğunu göstermiştir. Yaşam politikası anlamına gelen biyopolitika, Foucault'un tarifiyle yaşatma ve öldürme hakkı olan hükümrandan, mutlak ve sınırları olmayan bir iktidara dönüşmüştür. Nüfustaki artış, yükselen üretim ve kapitalizmle birlikte gelişen iktidar teknikleri yönetsellik kavramını ortaya çıkarmıştır. Böylece devlet liberal demokratik sistem içerisinde uyguladığı güvenlik tekniğiyle hem özgürlük sağlayan hem de hayatın her yerine sızan, sınırlayıcı bir yapıya dönüşmüştür. Liberal yönetim biçiminde güvenlik tekniğinin uygulanması için bireylerin manipülasyonlar aracılığıyla inandırıldığı bir tehlike ortamı oluşturulmuştur. Özgürlüğün bedeli denetim ve baskı olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl ile birlikte Foucault'un biyopolitik gözetim kavramı panoptikon biyoiktidar ile devreye girmiş böylece devlet modern yaşamın içinde bireyi gözetleyen, denetleyen, onlar hakkında bilgi toplayan, gücünü giderek artıran, her alana yayılan bir mekanizma haline gelmiştir. Tüm bu gelişmeler toplumsal kontrol için hem alan açmış hem de yeni alanlar açılmasına neden olmuştur.

Foucault, dispozitif kavramı çerçevesinde mimari yapıları – panoptikon tipi düzenlemeler ya da Mettray kolonisi gibi kurumları- devletin toplumu gözetleme ve disiplin altına alma araçlarından biri olmuştur. Bu tür yapılar, bireylerin fiziksel mekan üzerinden düzenlenmesini ve davranışlarının denetlenmesini sağlayarak, iktidarların bedenler üzerinde mekânsal örgütlenme yoluyla nasıl işlediğini göstermektedir. Virilio'nun fikirleri göz önünde bulundurulduğunda, yalnızca enformasyon bombaları değil, aynı zamanda kentsel mekanın yeniden düzenlenmesi, giderek artan hız mantığına (dromoloji) ve savaş stratejilerine dayandığı bir iktidar yapısına işaret ettiği görülmüştür. Bu bağlamda, iktidar mantığının yalnızca “kim denetliyor” değil, “kim daha hızlı denetliyor?” sorusu etrafında şekillendiği görülmüştür. Buna göre, kim daha hızlı bilgi alır, daha hızlı karar verir, daha hızlı hareket ederse, o iktidarı elinde tutmaktadır. Virilio'nun analizleri, pandemide görüldüğü gibi, iletişim, ulaşım ve izleme teknolojilerinin hız kazanmasıyla birlikte insan bedeninin ve zihninin daha yoğun, sürekli ve çok katmanlı bir şekilde kontrol altına alındığını ortaya koymuştur. Kararların hızlılığı, bilgilerin yoğunluğu bireylerin sorgulama ve tartışma imkanını kısıtlamış, bu da otomatik bir itaat biçimini beraberinde getirmiştir. Böylece, Foucault'nun biyopolitika ve dispozitif anlayışında sunduğu bakış açısı Virilio'nun teori ve analizlerine tamamlanarak günümüz iktidar biçimlerinin nasıl işlediğini anlamada önemli bir çerçeve oluşturmıştır.

Virilio'nun telegözetim analizi mantığından bakıldığında, gözetimin artık yalnızca panoptikon benzeri mekanizmalarla iktidarların bireyleri izlediği mimari düzenlemeler ve çeşitli teknolojiler aracılığıyla değil, bireyin kendi korkuları, endişeleri ve arzuları üzerinden, kendi rızasıyla bilgi üretmesi ve kendini teşhir etmesi yoluyla işlediği gözlemlenmiştir. Hindistan örneğinde de olduğu gibi özçekim, yalnızca bir gözetim aracı değil, aynı zamanda bireyin dromolojik baskı (hızın iktidarı), korku ve enformasyon bombardımanı altında rıza göstererek kendini sürekli ifşa ettiği bir araç haline gelmiştir.

Covid-19 sürecinde, sağlıkla ilgili olmayan yasaların çıkarıldığını ve anti-demokratik uygulamaların yapıldığını görülmüştür. Gelecekte teknoloji ve toplumsal kontrol mekanizmalarının daha çok yayılacağı öngörülmektedir. Bu durum teknolojinin etik sorumlulukları, gizlilik hakları ve demokratik denetim mekanizmaları hakkında daha fazla tartışma yapılması gerektiği ortaya koymaktadır. İnsana hizmet etmesi gereken bir araç olan teknolojinin, insanlığa fayda sağlamak adına bireye zarar veren bir mekanizmaya dönüşmesi, üzerine daha fazla düşünülmesi gereken bir sorun haline gelmiştir.

KAYNAKLAR

- Agamben, G. (2020) Covid-19: Gerekçesiz bir acil durumun yarattığı istisna hali. *Terrabayt*. Erişim adresi: <https://terrabayt.com/dusunce/covid-19-gerekcesiz-bir-acil-durumun-yarattigi-istisna-hali/>
- Alver, F. (2006) Paul Virilio'nun dromoloji kuramına eleştirel yaklaşım, P. Erarslan Yayınoğlu (Der.), *İletişim Yansımaları* (s.11-38) içinde. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Armaoğlu, F. (t.y.). 20. yüzyıl siyasi tarihi. Sahal Yayınevi (1914-1995). Erişim adresi: https://www.academia.edu/35443878/prof_dr_fahir_armaoglu_20_yzyl_siyasi_tarihi_1_pdf
- Aydın, N. (2023, 29 Ocak) Tarihin en eski bulaşıcı hastalıklarından cüzzam hala etkisini sürdürüyor. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/tarihin-en-eski-bulasici-hastaliklarindan-cuzzam-hala-etkisini-surduruyor/2800586>
- Aykutalp, A. (2017). Hız Siyaseti: Paul Virilio'nun dromoloji kuramı. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 61, 429-440.
- Bayra, A.E. (2022). Covid-19 pandemisini biyopolitika üzerinden okumak: Çıplak hayatın Fukoyen bağlamıyla devlet düzenine yeniden dahil, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 28(2), 775-805.
- BBC (2020a). Pandemi nedir, ülkeleri nasıl etkiler? Dünya Sağlık Örgütü koronavirüsü pandemi ilan etti. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51614548>
- BBC (2020b). Koronavirüs: Cep telefonları üzerinden takip salgınla mücadelede başarılı bir yöntem mi? Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52106853>
- BBC (2022). Covid nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısının 18 milyonu aştığı hesaplanıyor. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60702679>
- Bussolini, J. (2010). What is a dispositive? *Foucault Studies*, 10, 85-107.
- Callewaert, S. (2017). Foucault's concept of dispositif, *Praktiske Grunde*. Erişim adresi: [https://praktiskegrunde.dk/2017/praktiskegrunde\(2017-1+2f\)callewaert.pdf](https://praktiskegrunde.dk/2017/praktiskegrunde(2017-1+2f)callewaert.pdf)
- Cevizci, A. (2013) *Uygulamalı Etik*. İstanbul: Say Yayınları.
- Çim, E.ve Özbey, Y. (2022). Biopolitics during Covid-19 pandemic: Migration movements and border practices in Europe, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(26), 380-393.
- Datta, A. (2020) Self(ie)-governance: Technologies of intimate surveillance in India under Covid-19, *Dialogues In Human Geography*, 10(2) 234-237. doi: 10.1177/2043820620929797
- Duarte, F. (2021, 29 Nisan). İspanyol gribi nedir, kaç kişi hayatını kaybetti ve salgın bittiğinde dünya ne haldeydi? *BBC*. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52473039>
- Euronews (2022). Kanada'nın Quebec eyaletinde aşı olmayanlara 'vergi' geliyor. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2022/01/12/kanada-n-n-quebec-eyaletinde-as-olmayanlara-vergi-geliyor>
- Foucault, M. (2002). *Toplumu savunmak gerekir* (Çev. Ş. Aktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, M. (2006). *Kliniğin doğuşu* (Çev. İ. Malak Uysal). Ankara: Epos Yayınları.
- Foucault, M. (2007). *Cinselliğin tarihi* (Çev. H. U. Tanrıöver). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2014). *Bilginin arkeolojisi* (Çev. V. Orhan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Foucault, M. (2015) *Biyopolitikanın doğuşu* (Çev. A. Tayla). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Foucault, M. (2019) *Güvenlik, toprak, nüfus* (Çev. F.Taylan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2019) *Hapisanenin doğuşu* (Çev. M.A. Kılıçbay). Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Gambetti, Z. (2021) Covid-19 pandemisi gerekçesiyle iktidarlarca getirilen kısıtların siyasal ve toplumsal etkileri. *Toplum ve Hekim*, 36(3), 218-230.
- Han, B-C. (2020, 11 Mayıs) Dijital bir federalizme doğru mu gidiyoruz? (Çev. H. Bayrı). *Medyascope*. Erişim adresi: <https://medyascope.tv/2020/05/11/byung-chul-han-dijital-bir-feodalizme-dogru-mu-gidiyoruz/>
- Han, S. (2009) Info-war as the interface of biopolitics: Re-reading Foucault with Virilio. S. Binkley & J. Capetillo (Eds.), *A Foucault For The 21st Century: Governmentality, Biopolitics and Discipline in the New Millennium* (338-349) içinde. Cambridge Scholar Publishing.
- Kaçmaz, S.I. (2023, 8 Ağustos) Aşı pişmanlığı yaşayanlar iddia ediyor, uzmanlar tek tek yanıtlıyor: Aşı mı hasta ediyor, Covid'in kendisi mi? *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/mahmure/yazarlar/selin-irmak-kacmaz/asi-pismanligi-yasayanlar-iddia- ediyor-uzmanlar-tek-tek-yanitliyor-asi-mi-hasta- ediyor-covidin-kendisi-mi-42311662>
- Kızıldağ, T. (2024, 8 Mayıs) AstraZeneca'dan Covid-19 Aşısını Geri Çekme Kararı. *NTV*. Erişim adresi: https://www.ntv.com.tr/dunya/astrazenecadan-covid-19-asisini-geri-cekme-karari,Ye2eP2Y7v0K_nPP0AuGXsg
- Koç, A. (2018) “Michel Foucault’nun “Biyopolitika” kavramının teorik çerçevesi”.*Ankasam Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 193-218.
- Konak, N. (2019) Küresel iklim değişikliği ve Türkiye’de kanal tipi hidro-elektrik Santrallerinin Foucault’nun biyoiktidar, yönetimsellik ve güvenlik biyopolitikası kavramları bağlamında analizi. *Alternatif Politika*, 11(1),113-141.
- Köse, H. (2005) Virilio ve “Hızlandırılmış Hakikat” (Gerçekliğin yok oluş estetiğine ilişkin bir deneme). *Yeni Düşünceler*, 1(1),229-238.
- Lemke, T. (2016) Politikanın temeli olarak hayat (Çev.U. Özmakas). L. Cantek (Ed.) *Biyopolitika* içinde (13-20). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lemke, T. (2016) Politikanın nesnesi olarak hayat (Çev.U. Özmakas). L. Cantek (Ed.) *Biyopolitika* içinde (21-26). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Milestone, J. (2007) Design as power: Paul Virilio and the governmentality of design expertise. *Culture, Theory & Critique*, 48(2),175-198.
- NP İstanbul (2020) Korku, gerçek tedbir almanın önüne geçiyor, *NP İstanbul*. Erişim adresi: <https://npistanbul.com/koronavirus/korku-gercek-tedbir-almanin-onune-geciyor>
- Özmakas, U. (2016) *Biyopolitika kavramına dair bir soruşturma* (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=pbbbsSi2itEJORqmqzbgM61g&no=3hY Z2tQ369LYtriy-JWOxw>
- Rannard, G. (2021, 26 Mayıs) Covid: Pandemi rüyalarınızı nasıl etkiliyor? *BBC*. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57245619>
- Sadakaoglu, M. C. (2020) Paul Virilio’nun kurumsal dünyasına kısa bir giriş denemesi. *International Social Sciences Studies Journal*, 6(54), 204-214.
- Sağlam, H. (2021) Afet haberlerinde “Korku Çekiciliği”nin kullanımı: Cumhuriyet, Hürriyet ve Sabah Gazetelerindeki Covid-19 haberlerine yönelik bir inceleme. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 49,213- 228.

- Sat, G. (2019) *Michael Foucault'da iktidar ve beden ilişkisi üzerine bir inceleme* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=UQIYo67Pc7lRKErh-xTn6Q&no=dYbKrfZLLgvmHtC_8xZDvw
- Sevli, S. G. (2020) Koronavirüs ve biyopolitika tartışmaları: Agamben ve Foucault. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(22),315-341
- Şener, N.K. (2015) *Dijital medya teknolojilerinin tekno-sosyoloji bağlamında incelenmesi* (Doktora Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul). Erişim adresi: <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TEZ/53318.pdf>
- Tarhan, M. (2020, 10 Ekim) Birinci Dünya Savaşı'nın üstünden 102 yıl geçti. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/birinci-dunya-savasinin-ustunden-102-yil-gecti/2038197#:~:text=Birinci%20Dünya%20Savaşı%27ndaki%20ölümlerin,65%20milyon%20asker%20seferber%20edildi>
- Temiz, H. (2020) *Bireyin kontrolü bağlamında Michel Foucault'nun gözetim toplumu ile Jean Baudrillard'ın tüketim toplumu karşılaştırması* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul). Erişim adresi: <https://openaccess.izu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12436/2399>
- TRT (2021) Türkmenistan'da Covid-19 vakası yok ama aşı zorunlu. *TRT Haber*. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/koronavirus/turkmenistanda-covid-19-vakasi-yok-ama-asi-zorunlu-594105.html>
- Virilio, P. (2003) *Enformasyon Bombası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Virilio, P. (2021) *Hız ve Politika*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Yanıkdağ, T. ve Karabulut, A. (2022) Avrupa Birliği'nin aşı politikasına biyopolitik bir bakış: Takip sistemlerinden aşı kartı uygulamalarına. *International Social Sciences Studies Journal*, 8(103),3556-3565.
- Zabunoğlu, H.G. (2021) Kapitalizm, biyoiktidar ve özne. *Bilgi*, 23(2),231-256.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Çalışmada Etik Kurul İznine Gerek Yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada Finansal Destek Alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada Potansiyel Çıkar Çatışması Bulunmamaktadır.

ÇEVİRİMİÇİ MARKA TOPLULUKLARINDA ONAYLANMANIN TÜKETİCİ KATILIMI ARACILIĞIYLA SATIN ALMA NİYETİNE ETKİSİ: İDEAL BENLİK UYUMUNUN DÜZENLEYİCİ ARACI ROLÜ¹

The Effect of Validation on Purchase Intention Through Consumer Engagement in Online Brand Communities: The Moderated Mediation Role of Ideal-Self Congruence

Mutlu Yüksel AVCILAR², Mehmet Fatih AÇAR³, Özlem CERİT⁴

ÖZET

Bu çalışmanın amacı çevrimiçi marka toplulukları bağlamında onaylanmanın tüketici katılımı boyutları (bilişsel-duygusal-davranışsal) aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkilerinin ve bu dolaylı etkiler üzerinde ideal benlik uyumunun düzenleyici aracı rolünün incelenmesidir. Araştırma kapsamında veriler kolayda örnekleme yöntemiyle Trendyol çevrimiçi alışveriş sitesinden alışveriş yapan 520 çevrimiçi marka topluluğu üyesinden yüz yüze anket yöntemiyle elde edilmiştir. Araştırmanın amacı doğrultusunda geliştirilen hipotezlerin test edilmesinde sırasıyla regresyon analizi, aracı etki analizi ve koşullu süreç analizleri kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre onaylanmanın satın alma niyetini tüketici katılımı boyutları aracılığıyla pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediği belirlenmiştir. Bunun yanında onaylanmanın satın alma niyetini duygusal tüketici katılımı aracılığıyla bilişsel tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımı aracı boyutlarına göre daha yüksek düzeyde etkilediği tespit edilmiştir. Son olarak onaylanmanın davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkisinde ideal benlik uyumunun istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü düzenleyici etkisinin olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda algılanan ideal benlik uyumu düzeyi arttıkça bu dolaylı etki düzeyinin de arttığı tespit edilmiştir. Öte yandan ideal benlik uyumunun bilişsel tüketici katılımı ve duygusal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkilerinde ideal benlik uyumunun istatistiksel olarak anlamlı bir düzenleyici rolünün olmadığı belirlenmiştir. Buna rağmen ideal benlik uyumu arttıkça söz konusu dolaylı etkilerin azaldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevrimiçi Marka Toplulukları, Tüketici Katılımı, İdeal Benlik Uyumunu, Process Model 59.

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the indirect influences of validation on purchase intention through consumer engagement dimensions (cognitive-emotional-behavioural) within online brand communities and the moderation role of ideal self-congruence in these indirect effects. The data were obtained by face-to-face survey method from 520 online brand community members who shopped from Trendyol online shopping site by convenience sampling method. To test the hypotheses aligned with the study's purpose, regression analysis, mediating effect analysis, and conditional process analyses were utilized in that order. The results showed that validation has a statistically significant and positive effect on purchase intention through the dimensions of consumer engagement. Moreover it was found that validation affected purchase intention through affective emotional consumer engagement at a higher level than cognitive consumer engagement and behavioural consumer engagement mediator dimensions. Finally, it was determined that ideal self-congruence had a statistically significant and positive moderation effect on the indirect effect of validation on purchase intention through behavioural consumer engagement. Accordingly, as the level of perceived ideal self-congruence increases, the level of this indirect effect also increases. Conversely, it was determined that ideal self-congruence did not have a statistically significant moderating role in the indirect effects of cognitive and emotional consumer engagement on purchase intention. Nevertheless, as ideal self-congruence increased, the aforementioned indirect effects were found to decrease.

Keywords: Online Brand Communities, Consumer Engagement, Ideal Self Congruence, Process Model 59.

1. ORCID: 0000-0001-5621-2377
2. ORCID: 0000-0001-5459-093X
3. ORCID: 0000-0003-1749-242X

1. Bu makale Özlem CERİT'in Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı'nda 2022 yılında tamamladığı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.
2. Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, myukselavcilar@osmaniye.edu.tr
3. Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, mfatihacar@osmaniye.edu.tr
4. Bağımsız Araştırmacı, crt.ozlem@gmail.com

* AVCILAR, M. Y., AÇAR, M. F. ve CERİT, Ö. (2025). "Çevrimiçi Marka Topluluklarında Onaylanmanın Tüketici Katılımı Aracılığıyla Satın Alma Niyetine Etkisi: İdeal Benlik Uyumunun Düzenleyici Arayıcı Rolü" Akademik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 12, S. 35, s.162-179.

Makale Geliş Tarihi: 11 Nisan 2025 Kabul Tarihi: 25 Mayıs 2025

EXTENDED ABSTRACT

Today, businesses are utilising online brand communities to encourage both consumer interaction among themselves and their interaction with brands, as well as to support ongoing consumer engagement (Bilro & Loureiro, 2023, p. 61). Hollebeek et al. (2014) define consumer engagement as the cognitive, emotional, and behavioral activities that consumers engage in during their interactions with a brand, which add positive value to it. Engagement in the brand community creates continuous opportunities for community members to interact with each other and with the brand, which can create positive attitudes towards the brand and behavioural intentions such as purchase intentions (Van Heerden & Wiese, 2021, p. 355).

Consumers engage brand communities not only to satisfy their consumption needs but also to create value for themselves and their surroundings (Bowden et al., 2017, p. 878). Research into the motivations behind consumer engagement reveals that one key factor influencing engagement is the validation variable (Baldus et al., 2015; Casas et al., 2016; Loureiro & Kaufmann, 2018). The opportunity for consumers to share their thoughts and receive approval from fellow members encourages them to engage more actively within the brand community (Bilro & Loureiro, 2023, p. 72).

It is widely recognized that when consumers perceive a match between their self-image and the brand community, they are more inclined to engage and interact within that community (Islam et al., 2018, p. 28). According to the theory of self-image congruence, individuals who develop beliefs about themselves tend to align their actions and attitudes with those beliefs (Wilkie & Hill, 2022, p. 1531). This concept considers how closely brands resonate with consumers' actual or ideal selves (Astakhova et al., 2017, p. 665). The real self reflects a person's current state, while the ideal self represents their aspirations (Nakıboğlu, 2021, p. 533).

Building on the information provided, this study investigates how validation motivation influences consumers' engagement in brand communities and its impact on their purchase intentions, considering cognitive, emotional, and behavioral aspects of engagement. It also explores the moderating role of ideal self-congruence in these relationships. By focusing on ideal self-congruence, this study aims to develop a theoretical model of brand community engagement. In this regard, the data were gathered from 520 members of online brand communities who shop on the Trendyol platform through face-to-face surveys using a convenience sampling method. The hypotheses developed in line with the purpose of the study were tested by regression analysis, mediating effect analysis and conditional process analysis.

The analysis findings indicated that that perceived validation from the brand community of the online shopping site has a statistically significant positive impact on purchase intentions. Additionally, perceived validation from brand communities positively and significantly influences purchase intentions through cognitive, emotional, and behavioral consumer involvement. The analysis findings align with Self-Verification Theory, which suggests that individuals are motivated to affirm and maintain their self-assessments and tend to engage more with those who provide feedback that is consistent with their self-evaluations (Swann & Read, 1981, p. 354).

Another finding from the analysis indicated that validation has the strongest impact on purchase intentions through emotional consumer engagement. This was followed by the mediating effects of behavioral and cognitive consumer engagement. Additionally, a statistically significant difference was observed between the indirect effect of validation on purchase intention via emotional engagement and that through cognitive engagement. These results suggest that consumer approval of comments and opinions within brand communities primarily enhances purchase intentions by fostering more positive feelings about the brand community.

The analysis revealed that ideal self-congruence positively moderates the indirect effect of validation on purchase intentions through behavioral consumer engagement. This suggests that as ideal self-congruence increases, the indirect effect of endorsement on purchase intention also rises significantly. This finding aligns with the research by Haverila et al., (2022b) and Islam et al., (2018), which indicates that ideal self-congruence enhances engagement in brand communities. Conversely, the analysis also

found that ideal self-congruence does not have a statistically significant effect on the indirect relationship between validation and purchase intentions through cognitive and emotional consumer engagement.

GİRİŞ

Günümüzde, internet aracılı iletişimin evrimiyle birlikte tüketiciler, işletmelerle ve diğer tüketicilerle dinamik ve etkileşimli bir şekilde bağlantı kurabilmektedirler (Carvalho ve Fernandes, 2018, s. 23). İletişim teknolojilerinin ve web paylaşım uygulamalarının gelişiminin sunduğu bu imkân sayesinde işletmeler tüketicilerle etkileşim kurabilme konusunda yeni kanallardan yararlanabilmektedirler (Montera, 2018, s. 63). Bu kanallardan bir tanesi olarak çevrimiçi marka toplulukları tüketicilerin işletmelerle ve kendi aralarında etkileşim kurmasına olanak sağlamakta ve bu etkileşimin sürdürülmesini kolaylaştırmaktadır (Bilro ve Loureiro, 2023, s. 61; Kumar, 2021, s. 970).

Marka topluluğu markanın sevenleri tarafından oluşturulan çeşitli sosyal ilişkilere dayanan coğrafi olarak sınırlandırılmayan özel topluluk olarak adlandırılmaktadır (Muniz ve O'Guinn, 2001, s. 412). Bu doğrultuda çevrimiçi marka toplulukları iletişimin teknoloji tarafından desteklediği ve bireylerin ortak çıkarlar çerçevesinde iletişim kurduğu sanal alanları temsil etmektedir (Madupu ve Cooley, 2010, s. 129). Çevrimdışı marka topluluklarıyla kıyaslandığında çevrimiçi marka toplulukları düşük maliyetli etkileşim sayesinde tüketicilerin marka deneyimlerini işletmelerle ve diğer tüketicilerle daha kolay ve daha sık bir şekilde paylaşımlarına imkan sağlamaktadır (Gong, 2017: 286). Bu noktada çevrimiçi marka toplulukları etkili bilgi yayma işlevi sayesinde işletmeler ve tüketiciler arasında kalıcı ilişkiler üreterek önemli bir rol üstlenmektedir (Bilro ve Loureiro, 2023, s. 61).

Pazarlama çevresi sürekli olarak değişim gösterdiğinden işletmelerin geleneksel pazarlama süreçlerinin ötesine geçerek katılım (engagement) gibi yeni sayılabilecek yapılara odaklanmalarının oldukça önemli olduğu kabul edilmektedir (Haverila vd., 2022a, s. 166). Tüketiciler, yalnızca tüketim ihtiyaçlarını gidermek için değil kendileri ve çevreleri için değer yaratmak amacıyla marka topluluklarına katılım göstermektedirler (Bowden vd., 2017, s. 878). Bu noktada tüketicileri bu topluluklara katılmaya neyin motive ettiğini, başka bir ifadeyle tüketiciler için değer yaratan şeyin ne olduğunu anlamak işletmeler için oldukça önemlidir (Haverila vd., 2022a, s. 166). Bu doğrultuda tüketicilerin marka topluluklarına katılım motivasyonlarını araştıran çalışmalar incelendiğinde tüketicilerin marka topluluklarına katılımını açıklayan önemli değişkenlerden birinin onaylanma değişkeni olduğu tespit edilmiştir (Baldus vd., 2015; Casas vd., 2016; Loureiro ve Kaufmann, 2018). Tüketicilerin marka topluluklarında fikir ve görüşlerini özgürce ifade edebilme imkânı ve bu fikirlerin marka topluluğunun diğer üyeleri tarafından onaylanması, marka topluluğunda daha fazla etkileşime dahil olma konusunda onları motive etmektedir (Bilro ve Loureiro, 2023, s. 72). Marka topluluğuna katılım da, topluluk üyelerinin birbirleriyle ve markayla etkileşime girmesi açısından sürekli olarak fırsatlar yarattığından tüketicilerde markayla ilgili olumlu tutum ve davranışsal niyetler oluşturabilmektedir (Van Heerden ve Wiese, 2021: 355).

Tüketicilerin marka topluluklarıyla benlikleri arasında uyum hissettiklerinde, marka topluluklarına yönelik daha fazla ilgi duydukları ve marka topluluğu çatısı altında daha fazla etkileşim kurma eğilimi gösterdikleri kabul edilmektedir (Islam vd., 2018, s. 28). Literatürde benlik uyumunun marka topluluklarına katılım üzerinde ne şekilde etkili olduğuna dair çeşitli çalışmalar yer almaktadır. Bu çalışmalarda genel olarak, benlik imaj uyumunun marka topluluklarına katılım üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerinin test edildiği tespit edilmiştir (Çifci vd., 2019; Islam vd., 2018; Haverila vd., 2022b; Kumar, 2021).

Mevcut literatür incelemesi sonucunda, onaylanmanın marka topluluğuna katılımın bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutları aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki etkisini bütüncül bir biçimde ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Benzer şekilde, ideal benlik uyumunun marka topluluklarına katılım motivasyonları ile marka topluluğuna katılım düzeyi ve buna bağlı olarak gelişen tüketici tutum ve davranışları üzerindeki düzenleyici rolünü inceleyen ampirik çalışmalara da ulaşılamamıştır. Bu bağlamda, söz konusu araştırma, ilgili alandaki bu teorik ve ampirik boşlukları doldurmayı amaçlamakta

ve marka topluluğu katılımı ile tüketici davranışları arasındaki ilişkilerin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle bu çalışmada, tüketicilerin marka topluluklarına katılımı konusunda onaylanma motivasyonunun, marka topluluklarına bilişsel, duygusal ve davranışsal katılımları aracılığıyla satın alma niyetleri üzerindeki etkisi ve bu ilişkilerdeki ideal benlik uyumunun düzenleyici rolleri incelenmiştir. Bu çalışma, ideal benlik uyumu perspektifinden tüketici katılımını inceleyerek bu perspektife dayalı olarak marka topluluklarına katılım konusuna ilişkin teorik bir model önermektedir. Bu anlamda çalışmanın marka topluluklarına katılım ile ilgili literatüre katkı yapması beklenmektedir. Çalışmada tüketicilerin marka topluluklarına katılımlarının ve buna bağlı olarak satın alma niyetlerinin artırılmasında onaylanma motivasyonunun ve ideal benlik uyumunun rolü ortaya koyulmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın marka topluluklarına katılım ile ilgili var olan pazarlama anlayışının geliştirilmesi için pazarlama yöneticilerine veri oluşturması beklenmektedir.

1. Onaylanma

Marka topluluklarına katılım bağlamında onaylanma kavramı, bir topluluk üyesinin görüş, fikir veya yorumlarının diğer topluluk üyeleri tarafından ne ölçüde doğrulandığına dair algısını temsil etmektedir (Baldus vd., 2015, s. 981). Topluluğun diğer üyeleri tarafından üye görüşlerinin onaylanması veya olumlu olarak değerlendirilmesinin, üyelerin kendi aralarında ve marka ile gerçekleştirdikleri etkileşimlerin niteliği ve niceliğini artırdığı kabul edilmektedir (Loureiro ve Kaufmann, 2018, s. 17). Diğer üyeler tarafından onaylanan üyeler marka topluluğu aktivitelerine daha fazla katılım göstermekte, topluluk içindeki aksiyonlarında daha özverili bir performans sergilemektedirler (Shin ve Perdue, 2022, s. 3).

Kendini Onaylama Teorisine (self-verification theory) göre bireyler kendi benlikleriyle ilgili değerlendirmelerini onaylamak ve sürdürmek için motive olmakta ve kendi değerlendirmeleriyle uyumlu geri bildirim üreten kişilerle daha fazla etkileşim kurmaktadır (Swann ve Read, 1981, s. 354). Buna göre bireylerin kendi görüşleriyle benzer görüşlere sahip olan bireylerle etkileşime girme olasılıkları daha yüksek olmaktadır. Bireyler kendilerini onaylayan geri bildirimleri daha güvenilir, kendilerini onaylamayan geri bildirimleri ise daha güvenilmez bulma eğilimindedirler. Bu doğrultuda bir çevrimiçi toplulukta diğer üyelerden kendi görüşlerini onaylayan veya onaylamayan geri bildirim almak, üyelerin çevrimiçi toplulukla devam eden etkileşimlerini olumlu ya da olumsuz anlamda etkileyebilmektedir (Schmalz vd., 2018, s. 82).

Baldus vd. (2015) marka topluluklarına katılım motivasyonlarını araştırdıkları çalışmalarında marka topluluğuna katılımı açıklayan motivasyonlardan birinin onaylanma olduğunu öne sürmüşlerdir. Başka bir çalışmada Casas vd. (2016) marka topluluklarına katılım motivasyonlarının marka topluluğuna bağlılık aracılığıyla yeniden satın alma niyeti üzerindeki etkisine odaklanmışlardır. Araştırmada onaylanmanın marka topluluğuna bağlılık aracılığıyla yeniden satın alma niyetini pozitif yönlü olarak etkilediği tespit edilmiştir. Benzer bir çalışmada Loureiro ve Kaufmann (2018) marka topluluklarına katılım motivasyonlarının pozitif ve negatif ağızdan ağıza iletişime etkisini incelemişlerdir. Analiz için gerekli olan verileri farklı markalara ait sevgi ve nefret temalı marka topluluklarından elde etmişlerdir. Araştırmanın sonucuna göre onaylanmanın sevgi temalı marka topluluklarında pozitif ağızdan ağıza iletişimi pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Başka bir çalışmada Bilro ve Loureiro (2023) içsel ve dışsal marka topluluklarına katılım motivasyonlarının elde edilen hedonik ve faydacı karşılıklara etkisini incelemişlerdir. Araştırma sonucuna göre onaylanma motivasyonunu da içeren dışsal motivasyonlar elde edilen faydacı karşılıkları anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir.

Yapılan çalışmaların bulgularından hareketle çalışmanın hipotezlerinden ilki “onaylanmanın satın alma niyeti üzerinde etkili olduğu” yönündedir.

H1: Onaylanma satın alma niyetini istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

2. Tüketici Katılımı Boyutlarının Aracı Etkileri

Tüketici katılımı kavramı son yıllarda pazarlama literatüründe oldukça ilgi gören ve birçok tüketici

temas noktası bağlamında ele alınan önemli bir kavram olarak kabul edilmektedir (Bowden vd., 2017, s. 879). Van Doorn vd. (2010, s. 253)'a göre tüketici katılımı kavramı tüketicilerin satın almanın ötesine geçerek bir işletme ya da markaya yönelik motivasyonel etkenlerden kaynaklanan davranışsal dışavurumlarını temsil etmektedir. Brodie vd. (2011, s. 258) ise tüketici katılımını, tüketicilerin bir odak noktası veya nesne ile yaşadıkları etkileşimli ortak yaratım deneyimleri sonucunda ortaya çıkan psikolojik durum olarak tanımlamışlardır. Yapılan tanımlamalarda genel olarak tüketici katılımı kavramı psikolojik durum (bağlılık, ruh hali vb.), performans (çaba, gözlemlenebilir davranış vb.), eğilim veya bu unsurların bir kombinasyonunu içermektedir (Carvalho ve Fernandes, 2018, s. 24).

Günümüzde işletmelerin tüketicilerle bağlantı kurabildiği yeni medya formatlarının uygulanmasıyla yeni katılım biçimleri de ortaya çıkmaktadır (Vohra ve Bhardwaj, 2019, s. 6). İşletmelerin tüketicilerle etkileşime girebildiği yeni medya formatlarından bir tanesi marka topluluklarıdır (Kumar, 2021, s. 970). Porter vd. (2011, s. 80) marka topluluklarına katılımı marka topluluklarında gerçekleştirdikleri faaliyetler ve iş birlikleri ile hem marka hem de kendileri için değer yaratmak adına çaba sarf etmeleri olarak tanımlamışlardır. Vivek vd. (2012, s. 127)'ne göre ise marka topluluklarına tüketici katılımı tüketicilerin bir kuruluşun veya grubun başlattığı organizasyonel faaliyetlere katılımının veya bu faaliyetlerle bağlantısının yoğunluğunu ifade etmektedir.

Hollebeek vd., (2014) yaptıkları çalışmada tüketici katılımını, tüketicilerin odak markayla ilgili yaşadıkları etkileşimler sırasında gerçekleştirdikleri markaya ilişkin olumlu değere sahip bilişsel, duygusal ve davranışsal aktivite şeklinde tanımlamışlar ve bu doğrultuda tüketici katılımını bilişsel katılım, duygusal katılım ve davranışsal katılım olmak üzere üç boyutla incelemişlerdir. Benzer şekilde marka topluluğu bağlamında tüketici katılımının incelendiği çeşitli çalışmalarda da bu üç boyuttan yararlanılmıştır (Wong ve Lee, 2022; Kumar, 2021; Vohra ve Bhardwaj, 2019). Bilişsel tüketici katılımı tüketicilerin marka topluluğuyla kurdukları etkileşimde marka topluluğuyla ilgi düşünce işleme ve detaylandırma düzeyi olarak tanımlanmaktadır. İkinci boyut olan duygusal tüketici katılımı belirli bir tüketici marka topluluğu etkileşiminde tüketicinin markayla ilgili sahip olduğu olumlu duygu düzeyini temsil etmektedir. Üçüncü boyut olan davranışsal tüketici katılımı ise tüketicilerin belirli bir etkileşim için harcadığı enerji, çaba ya da zamanı temsil etmektedir (Hollebeek vd., 2014, s. 154).

Marka topluluklarına tüketici katılımı ile satın alma niyeti arasındaki ilişkiyi test eden araştırmalar incelendiğinde Ou vd. (2022) uyum davranışının çevrimiçi satın alma niyetine etkisinde marka topluluğuna yönelik tüketici katılımının aracılık rolünü araştırmışlardır. Araştırma sonucunda satın alma niyetinin tüketici katılımından pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilendiğini tespit etmişlerdir. Bir diğer çalışmada Van Heerden ve Wiese (2021) Facebook marka topluluklarına katılımın satın alma niyetini pozitif bir şekilde etkilediğini belirlemişlerdir. Prentice vd. (2019) marka toplulukları bağlamında sosyal özdeşleşme, tüketici katılımı ve satın alma niyeti arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Araştırma sonucunda tüketici-tüketici özdeşleşmesi ve tüketici-topluluk özdeşleşmesi değişkenlerinin hem tutumsal tüketici katılımı hem de davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyetini etkilediğini tespit etmişlerdir.

Konuyla ilgili yapılan çalışmalardan hareketle onaylanma ve satın alma niyeti arasındaki ilişkilerde marka topluluğuna katılımın aracılık rolünün olduğu düşünülmektedir. Buna göre çalışmada geliştirilen diğer üç hipotez "Marka topluluğuna katılım boyutlarının (bilişsel, duygusal, davranışsal) onaylanma ile satın alma niyeti arasındaki ilişkiye aracılık ettiği yönündedir.

H2A: Bilişsel tüketici katılımı onaylanma ile satın alma niyeti arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

H2B: Duygusal tüketici katılımı onaylanma ile satın alma niyeti arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

H2C: Davranışsal tüketici katılımı onaylanma ile satın alma niyeti arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

3. İdeal Benlik Uyumunun Düzenleyici Aracı Etkileri

Benlik kavramı kişilerin yetenekleri, sınırları, görünümü veya diğer kişisel özellikleri hakkındaki algılarını temsil etmektedir (Graeff, 1996, s. 481-482). Benlik imaj uyumu kavramı ise tüketicilerin

benlikleri ile belirli bir ürün, marka ya da mağaza vb. hakkında algıladıkları imajın uyumunu ifade etmektedir (Sirgy vd., 2008, s. 1091). Benlik imaj uyumu teorisine göre kişiler kendi benlikleri hakkında bir dizi inanç geliştirdikten sonra bu inançlara uyumlu bir şekilde çaba gösterme eğilimi içine girmekte, tutum ve davranışlarını bu motivasyona göre şekillendirebilmektedirler. Buna göre marka gibi bir varlık kişinin benliğini onaylamaya ve geliştirmeye yardımcı olduğunda, kişiler o varlığa yönelik daha olumlu tutum ve davranış sergilemektedir (Wilkie ve Hill, 2022, s. 1531). Buna göre bir marka tüketicinin benliğini ne kadar iyi yansıtırsa, tüketicinin markaya yönelik hissettiği bağ da o kadar güçlü olmaktadır (Astakhova vd., 2017, s. 665). Benzer şekilde tüketiciler bir marka topluluğuyla kendilerini özdeşleştirdiğinde o marka topluluğunu daha çekici hissedebilmektedirler (Haverila vd., 2022b, s. 236). Benlik imaj uyumu teorisine göre benlik imaj uyumu markaların tüketicilerin gerçek ya da ideal benliğine uygunluklarına göre ele alınmaktadır (Astakhova vd., 2017, s. 665). Gerçek benlik kişilerin gerçekte oldukları hallerini ifade ederken, ideal benlik kişilerin olmak istedikleri hallerini yansıtmaktadır (Nakıboğlu, 2021, s. 533).

Konu marka toplulukları bağlamında ele alındığında tüketicilere benlikleriyle uyumlu deneyimler sunulduğunda bu deneyimlere zaman ayırmaya daha istekli olacaklardır. Başka bir ifadeyle tüketiciler benlikleri ile uyumlu bir marka topluluğuyla karşılaştıklarında, bu toplulukta yaşayacakları deneyimler benlik uyum hedeflerini destekleyeceği için, topluluk içinde daha fazla etkileşim kurma ve katılım gösterme eğiliminde olacaklardır (Islam vd., 2018, s. 26).

Marka toplulukları bağlamında benlik imaj uyumunun tüketici tutum ve davranışlarına etkisini test eden araştırmalar incelendiğinde Klara (2020) benlik imaj uyumunun tüketicilerin bir müzik festivali marka topluluğuna yönelik psikolojik hislerine etkisine odaklanmıştır. Araştırma sonucunda benlik imaj uyumunun marka topluluğuna yönelik hisleri pozitif yönlü etkilediğini belirlemiştir. Bir diğer araştırmada Pujadas-Hostench vd. (2019) benlik imaj uyumunun markanın sosyal medya sayfasına yönelik tutumu olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediğini belirlemişlerdir. Bir diğer çalışmada Haverila vd. (2022b) ideal benlik imaj uyumunun marka topluluklarına ortak yaratım bağlamında katılımı artırdığını saptamışlardır. Çifci vd. (2019) öz benlik uyumunun çevrimiçi marka topluluklarına katılım üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Araştırmanın sonunda öz benlik uyumunun marka topluluğuna yardım alama amaçlı katılım ile marka tutkusu amaçlı katılımı olumlu bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir. Son olarak Islam vd. (2018) ideal benlik imaj uyumunun marka topluluklarına yönelik tüketici katılımını pozitif bir şekilde etkilediğini belirlemişlerdir.

Konuyla ilgili yapılan çalışmalardan benlik imaj uyumunun tüketicilerin marka topluluklarına katılımları üzerinde etkili olabileceği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ideal benlik uyumunun, onaylanmanın tüketici katılımı (bilişsel-duygusal-davranışsal) aracılığıyla satın alma niyetine etkisinde düzenleyici rol oynayabileceği ön görülmektedir. Dolayısıyla araştırmanın diğer hipotezleri şu şekildedir.

H3A: Onaylanmanın bilişsel tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkisinde ideal benlik uyumunun düzenleyici rolü vardır.

H3B: Onaylanmanın duygusal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkisinde ideal benlik uyumunun düzenleyici rolü vardır.

H3C: Onaylanmanın davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkisinde ideal benlik uyumunun düzenleyici rolü vardır.

4. Araştırmanın Yöntemi

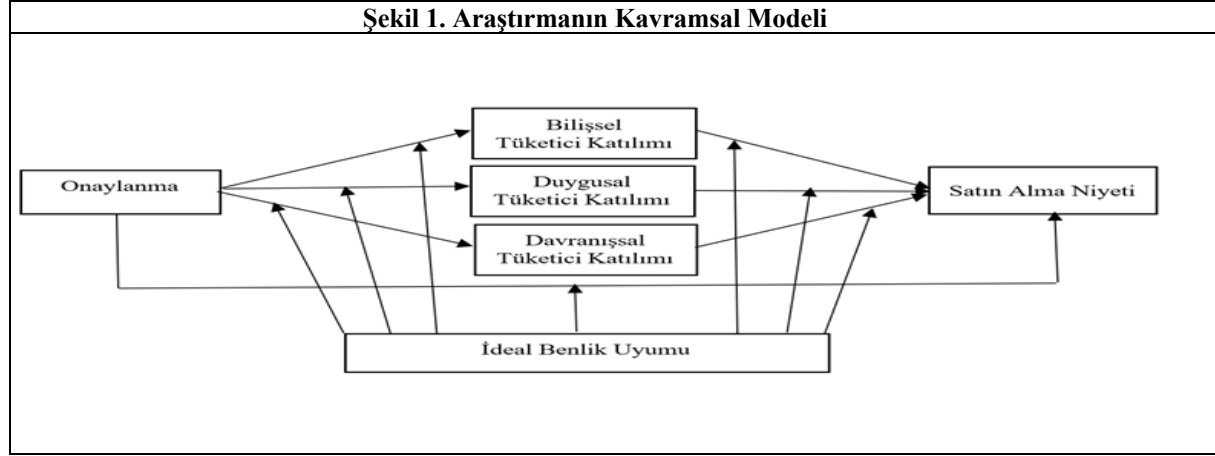
4.1. Araştırmanın Değişkenleri

Bu çalışmada marka topluluklarından algılanan onaylanmanın bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyetine etkisi ve bu dolaylı etkilerdeki ideal benlik uyumunun düzenleyici rolü incelenmiştir. Çalışma kapsamında onaylanma, bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı, davranışsal tüketici katılımı satın alma niyeti ve ideal benlik uyumu boyutlarının ölçülmesinde (1: Kesinlikle katılmıyorum- 7: Kesinlikle katılıyorum)

5'li Likert tipi ölçekten yararlanılmıştır. Onaylanma ölçeği dört değişkenden (Baldus vd., 2015), bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı, davranışsal tüketici katılımı ölçekleri üçer değişkenden (Hollebeek vd., 2014), satın alma niyeti ölçeği üç değişkenden (Hollebeek vd., 2014) ve son olarak ideal benlik uyumu iki değişkenden (Bennet ve Vijaygopal, 2018) oluşmaktadır. Araştırmada yer alan değişkenler ve yararlanılan kaynaklar tabloda yer almaktadır.

4.2. Araştırmanın Kavramsal Modeli

Araştırmada marka topluluklarından algılanan onaylanmanın bilişsel, duygusal ve davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyetine etkisi ve ideal benlik uyumunun bu dolaylı etkiler üzerindeki düzenleyici rolü test edilmiştir. Bu doğrultuda Şekil 1'de yer alan araştırmanın kavramsal modelinde söz konusu boyutlar arasındaki ilişkiler sunulmaktadır.

4.3. Araştırmanın Ana Kütlesi ve Örnekleme Yöntemi

Araştırmanın ana kütlesi Trendyol çevrimiçi alışveriş sitesinden alışveriş yapan marka topluluğu üyelerinden oluşmaktadır. Zaman ve maliyet kısıtları dolayısıyla anakütlenin tamamına ulaşmak imkânsız olduğundan çalışmada tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden biri olan kolayda örnekleme yönteminden yararlanılmıştır.

4.4. Veri Toplama Yöntemi ve Aracı

Araştırma kapsamında verilerin toplanmasında yüz yüze anket yönteminden yararlanılmıştır. Veriler 10.11.2021 ile 1.12.2021 tarihleri arasında Çukurova Üniversitesi ve Adana Cemil Meriç Anadolu Lisesi'nde eğitim alan 520 katılımcıdan elde edilmiştir. Araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan anket formunda iki bölüm yer almaktadır. Anketin birinc bölümünde katılımcıların demografik karakteristiklerini (cinsiyet, yaş, eğitim, aylık gelir) tanımlamaya yönelik sorular bulunmaktadır. Anketin ikinci bölümünde ise katılımcıların Trendyol çevrimiçi alışveriş sitesine ait marka topluluğundan algıladıkları onaylanma düzeylerini, marka topluluğuna bilişsel, duygusal ve davranışsal katılım düzeylerini, ürün satın alma niyetlerini ve Trendyol çevrimiçi alışveriş sitesi ile ideal benlikleri arasındaki uyum düzeylerini ölçmeye yönelik ifadeler yer almaktadır.

4.5. Verilerin Analiz Yöntemi

Araştırma kapsamında verilerin analiz edilmesinde SPSS PROCESS Macro Versiyon 3.5.3 programından yararlanılmıştır. İlk olarak onaylanmanın satın alma niyeti üzerindeki etkisinin ölçülmesinde regresyon analizi uygulanmıştır. Onaylanma ile satın alma niyeti arasındaki ilişkide bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımı boyutlarının aracı etkileri aracı etki analiziyle (mediation analysis) test edilmiştir. Son olarak ideal benlik uyumunun bu aracılık ilişkileri üzerindeki düzenleyici rolü koşullu süreç analizinden (conditional process analysis) yararlanılarak incelenmiştir.

5. Bulgular

Katılımcıların demografik özelliklerinin tanımlayıcı istatistiklerine ilişkin frekans ve yüzdelere Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Kategori	Frekans	Yüzde(%)
Cinsiyet	Kadın	301	57,9
	Erkek	219	42,1
Yaş	14-17	94	18,1
	18-21	291	56
	22-25	114	21,9
	26 ve üzeri	21	4
Eğitim	Lise	97	18,7
	Lisans	411	79
	Yüksek Lisans	8	1,5
	Doktora	3	0,6
	Diğer	1	0,2
Aylık Gelir	1500 TL ve altı	451	86,7
	1501-2500 TL	24	4,6
	2501-3500 TL	20	3,8
	3501 ve üzeri	25	4,9
Günlük İnternet Kullanma Sıklığı	1 saat ve daha az	19	3,7
	2-3 saat	116	22,3
	4-5 saat	207	39,8
	6-7 saat	103	19,8
	8-9 saat	32	6,2
Trendyol Marka Topluluğunu Takip Etme Süresi	10 saat ve üzeri	43	8,3
	1 yıl ve daha az	182	35
	2-3 yıl	276	53,1
	4-5 yıl	45	8,7
Trendyol Çevrimiçi Alışveriş Sitesinden Alışveriş Yapma Sıklığı	6 yıl ve daha fazla	16	3,1
	Yılda 1-2 defa	158	30,4
	2-3 ayda bir defa	179	34,4
	Ayda 1 defa	96	18,5
	Ayda 2 defa	78	15
	Haftada 1 defa	9	1,7

Araştırmanın kavramsal modelinde bulunan boyutların tanımlayıcı istatistikleri Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. Boyutlara Ait Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Katsayıları

	Ortalama	Stand. Sap.	Cronb. Alfa	ONY	BTK	DUTK	DATK	SAN	İBU
Onaylanma	3,319	1,077	0,898	1					
Bilişsel Tüketici Katılımı	2,889	0,995	0,722	,506**	1				
Duygusal Tüketici Katılımı	2,781	1,090	0,843	,489**	,596**	1			
Davranışsal Tüketici Katılımı	3,215	1,073	0,763	,410**	,534**	,476**	1		
Satın Alma Niyeti	2,617	1,114	0,816	,336**	,459**	,521**	,489**	1	
İdeal Benlik Uyumu	2,669	1,056	0,756	,354**	,429**	,539**	,410**	,635**	1

ONY: Onaylanma, BTK: Bilişsel Tüketici Katılımı, DUTK: Duygusal Tüketici Katılımı, DATK: Davranışsal Tüketici Katılımı, SAN: Satın Alma Niyeti, İBU: İdeal Benlik Uyumu, **P < 0,01, *P < 0,05.

Tablo 2’de ölçüm modellerinin güvenilirliğini ifade eden Cronbach alfa katsayısının %70’in üstünde olduğu yer almaktadır. Buna göre ankette yer alan ifadelerle verilen yanıtların içsel tutarlılığının bir başka ifadeyle güvenilirliklerinin yüksek olduğunu belirtmek mümkündür (Hair, 2014). En yüksek ortalamaya sahip olan boyut onaylanma boyutudur (Ortalama=3,319, Standart Sapma=1,077). Bu boyutu sırayla davranışsal tüketici katılımı (Ortalama = 3,215, Standart Sapma = 1,073), bilişsel tüketici katılımı (Ortalama=2,889, Standart Sapma = 0,995), duygusal tüketici katılımı (Ortalama=2,781, Standart Sapma = 1,090), ideal benlik uyumu (Ortalama = 2,669, Standart Sapma = 1,056) ve satın alma niyeti (Ortalama = 2,617, Standart Sapma = 1,114) takip etmiştir.

Araştırma kapsamında boyutlara ait korelasyon katsayıları incelendiğinde, bütün boyutlara ait korelasyon katsayılarının istatistiki açıdan anlamlı (P<0,01) ve pozitif işaretli olduğu belirlenmiştir.

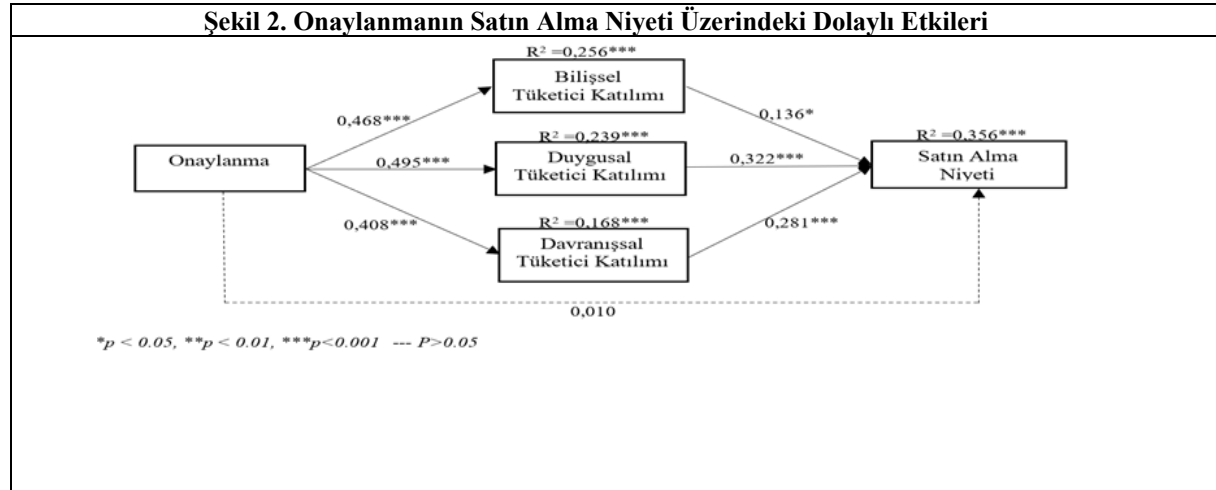
Buna ek olarak en yüksek korelasyon katsayısı değerinin satın alma niyeti ile ideal benlik uyumu arasında ($r = 0,635$, $P < 0,01$) olduğu; en düşük korelasyon katsayısı değerinin ise onaylanma ile satın alma niyeti arasında ($r = 0,336$, $P < 0,01$) olduğu bulunmuştur.

5.1. Toplam Etki

Onaylanmanın satın alma niyeti üzerindeki toplam etkisi regresyon analizi aracılığıyla incelenmiştir. Analiz sonucuna göre ($R^2 = 0,336$; $F(1, 518) = 66.098$, $P < 0,001$) onaylanmanın satın alma niyetini istatistiksel olarak pozitif yönlü ve anlamlı etkilediği belirlenmiştir ($\beta = 0,348$, $SE = 0,043$, $t = 8,130$, $P < 0,001$, etkiye ait %95 güven aralığı $[0,264, 0,432]$). Dolayısıyla H1 hipotezi kabul edilmiştir. Tüketicilerin alışveriş sitesi marka topluluğunda algıladıkları onaylanma düzeyleri arttıkça söz konusu alışveriş sitesinden ürün satın alma niyeti düzeylerinin de artacağını ifade etmek mümkündür.

5.2. Aracı Etkiler

Onaylanma değişkeni ile satın alma niyeti değişkeni arasındaki ilişki üzerindeki bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımı değişkenlerinin aracı etkilerinin analizinde Hayes (2018) 'in SPSS PROCESS Macro Versiyon 3.5.3 (Model 4; %95 güven aralığı ve 5.000 yeniden örnekleme) programından yararlanılmıştır. Elde edilen analiz bulguları Şekil 2'de ve Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Onaylanmanın Satın Alma Niyeti Üzerindeki Dolaylı Etkisine İlişkin İstatistikler

Değişkenler	BTK	DUTK	DATK	SAN
Onaylanma	0,468(0,03)***	0,495 (0,04) ***	0,408(0,04)***	0,010(0,04)
Bilişsel Tüketici Katılımı (M1)				0,136(0,05)*
Duygusal Tüketici Katılımı (M2)				0,322(0,05)***
Davranışsal Tüketici Katılımı (M3)				0,281(0,04)***
Sabit	1,336(0,12)***	1,139(0,13)***	1,860(0,14)***	0,393(0,15)*
R ²	0,256***	0,239***	1,168***	0,4356***

*p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001 Parantez dışındaki değerler regresyon katsayılarını, parantez içindeki değerler standart hata değerlerini temsil etmektedir. BTK: Bilişsel Tüketici katılımı, DUTK: Duygusal Tüketici katılımı, DATK: Davranışsal Tüketici Katılımı, SAN: Satın Alma Niyeti

Yapılan analiz sonucunda onaylanmanın satın alma niyetine doğrudan etkisinin istatistiksel açıdan anlamlı bulunmadığı belirlenmiştir ($B = 0,010$, $SH = 0,044$, $t = 0,234$, $P > 0,05$). Buna göre onaylanmanın aracı değişkenler olmadan satın alma niyetini doğrudan etkilemediğini ifade etmek mümkündür. Analiz sonucunda onaylanmanın satın alma niyetini bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla dolaylı yoldan etkilediği tespit edilmiştir. Bu dolaylı etkilere ilişkin güven aralıkları ve etki düzeyleri Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Onaylanmanın Satın Alma Niyeti Üzerindeki Dolaylı Etki Düzeyleri

Dolaylı Etkiler	Etki düzeyi	Standart hata	Etki düzeyinin %95 güven aralığı	Hipotezler
Serisel Aracılık Etkileri			Alt Sınır Üst Sınır	

H2 _A	ONY→BTK→SAN	0,064	0,027	0,012	0,119	Desteklendi
H2 _B	ONY→DUTK→SAN	0,159	0,028	0,107	0,216	Desteklendi
H2 _C	ONY→DATK→SAN	0,115	0,024	0,071	0,166	Desteklendi

ONY: Onaylanma, BTK: Bilişsel Tüketici katılımı, DUTK: Duygusal Tüketici katılımı, DATK: Davranışsal Tüketici Katılımı, SAN: Satın Alma Niyeti

Analiz sonucunda onaylanmanın satın alma niyetini bilişsel tüketici katılımı aracılığıyla istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir (Dolaylı Etki=0,064, SE=0,027, dolaylı etkiye ait %95 güven aralığı [0,012, 0,119]). Bunun yanında onaylanmanın satın alma niyetini duygusal tüketici katılımı aracılığıyla da pozitif yönde istatistiksel açıdan anlamlı etkilediği belirlenmiştir (Dolaylı Etki=0,159, SE=0,028, dolaylı etkiye ait %95 güven aralığı [0,107, 0,216]). Son olarak yapılan analizler sonucunda onaylanmanın satın alma niyetini davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediğini ifade etmek mümkündür (Dolaylı Etki=0,115, SE=0,024, dolaylı etkiye ait %95 güven aralığı [0,071, 0,166]). Bulgular incelendiğinde tüm dolaylı etkilerin güven aralıklarının sıfır değerini kapsamadığı anlaşılmaktadır. Buna göre, bu etkilerin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu belirtmek mümkündür (Hayes, 2018, s. 95). Elde edilen bulgulara göre H2A, H2B ve H2C hipotezleri desteklenmiştir. Analiz sonucunda onaylanmanın satın alma niyeti üzerindeki en yüksek dolaylı etkinin duygusal tüketici katılımı aracılığıyla gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır. Etki büyüklüğü olarak duygusal tüketici katılımını sırasıyla davranışsal tüketici katılımı ve bilişsel tüketici katılımı takip etmiştir. Analiz sonucunda bu üç farklı dolaylı etki aralarında istatistiksel bir fark olup olmadığının anlaşılması açısından birbiriyle karşılaştırılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Onaylanmanın Satın Alma Niyeti Üzerindeki Dolaylı Etkilerinin Karşılaştırılması

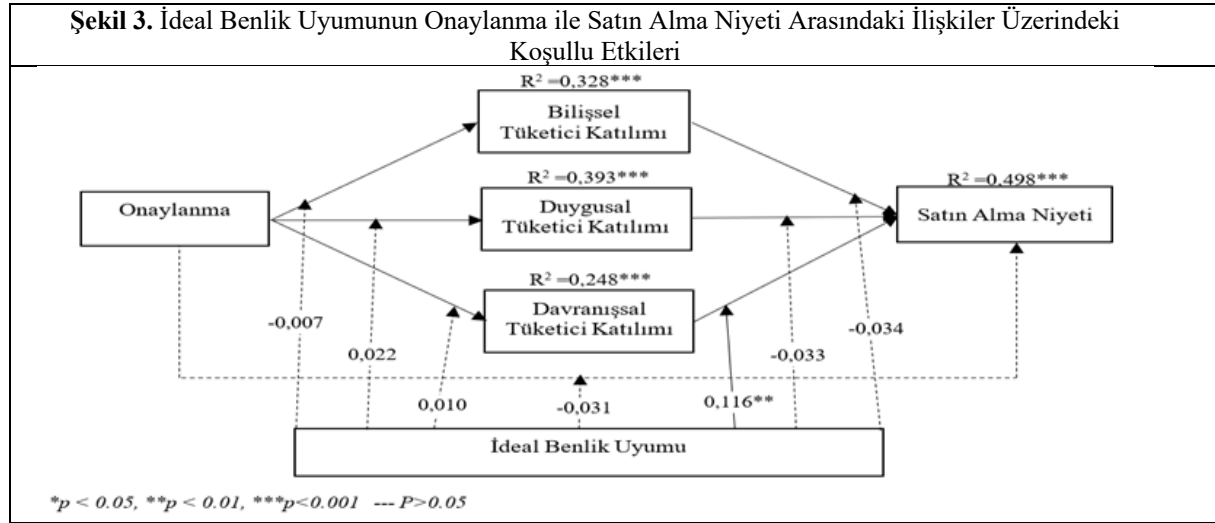
Dolaylı Etki Karşılaştırmaları	Etki düzeyi	Standart hata	Etki Düzeyinin %95 güven aralığı		Dolaylı etkiler arasındaki fark
			Alt Sınır	Üst Sınır	
1 IND1 - IND2	-0,096	0,045	-0,182	-0,009	Fark Var
2 IND1 - IND3	-0,051	0,042	-0,136	0,030	Fark Yok
3 IND2 - IND3	0,045	0,040	-0,035	0,121	Fark Yok

IND1: Onaylanma → Bilişsel Tüketici Katılımı → Satın Alma Niyeti
IND2: Onaylanma → Duygusal Tüketici Katılımı → Satın Alma Niyeti
IND3: Onaylanma → Davranışsal Tüketici Katılımı → Satın Alma Niyeti

Analiz sonucunda elde edilen bulgulara dayalı olarak bilişsel tüketici katılımının aracı olduğu dolaylı etkiyle duygusal tüketici katılımının aracı olduğu dolaylı etki birbiriyle karşılaştırılmış; bu iki etkinin istatistiksel olarak birbirinden farklı olduğu belirlenmiştir. Buna göre (Onaylanma→Duygusal Tüketici Katılımı→Satın Alma Niyeti) dolaylı etkisinin (0,159), (Onaylanma→Bilişsel Tüketici Katılımı→Satın Alma Niyeti) dolaylı etkisinden (0,064) istatistiksel olarak daha yüksek olduğunu ifade etmek mümkündür. Öte yandan bilişsel tüketici katılımının aracı olduğu dolaylı etki ile davranışsal tüketici katılımının aracı olduğu dolaylı etki birbiriyle karşılaştırılmış, elde edilen güven aralığının sıfır değerini içermesi nedeniyle söz konusu dolaylı etkilerin istatistiksel olarak birbirinden farklı olmadığı anlaşılmıştır. Benzer şekilde duygusal tüketici katılımının aracı olduğu dolaylı etkiyle davranışsal tüketici katılımının aracı olduğu dolaylı etki arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır.

5.3. Onaylanmanın Satın Alma Niyeti Üzerindeki Dolaylı Etkilerinde İdeal Benlik Uyumunun Koşullu Etkileri

Tüketicilerin marka topluluğundan algıladıkları ideal benlik uyumunun alışveriş sitesi marka topluluğundan algılanan onaylanma ile alışveriş sitesinden ürün satın alma niyeti arasındaki ilişkiler üzerindeki koşullu etkilerinin analizinde Hayes (2018)'e ait SPSS PROCESS Macro Versiyon 3.5.3 (Model 59; %95 güven aralığı, 5.000 yeniden örneklem) programından yararlanılmıştır. İdeal benlik uyumunun boyutlar arasındaki ilişkiler üzerindeki koşullu etkileri Şekil 3 ve Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. İdeal Benlik Uyumunun Onaylanma İle Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkiler Üzerindeki Koşullu Etkileri

Değişkenler	BTK	DUTK	DATK	SAN
Onaylanma	0,391(0,08)***	0,293(0,08)***	0,278(0,09)**	0,055(0,09)
Bilişsel Tüketici Katılımı (M1)				0,177(0,13)
Duygusal Tüketici Katılımı (M2)				0,224(0,12)
Davranışsal Tüketici Katılımı (M3)				0,066(0,010)
İdeal Benlik Uyum (W)	0,293(0,11)**	0,359(0,11)**	0,275(0,12)*	0,391(0,13)**
Onaylanma* İdeal Benlik Uyum (X*W)	-0,007(0,03)	0,022(0,03)	0,010(0,03)	-0,031(0,03)
Bilişsel Tüketici Katılımı* İdeal Benlik Uyum (M1*W)				-0,034(0,05)
Duygusal Tüketici Katılımı* İdeal Benlik Uyum (M2*W)				-0,033(0,04)
Davranışsal Tüketici Katılımı* İdeal Benlik Uyum (M3*W)				0,116(0,04)**
Sabit	0,874(0,27)**	0,651(0,28)*	1,468(0,03)***	0,251(0,32)
R²	0,328***	0,393***	0,248***	0,498***

*p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001 Parantez dışındaki değerler regresyon katsayılarını, parantez içindeki değerler standart hata değerlerini temsil etmektedir. BTK: Bilişsel Tüketici katılımı, DUTK: Duygusal Tüketici katılımı, DATK: Davranışsal Tüketici Katılımı, SAN: Satın Alma Niyeti

Analiz sonucunda, onaylanma ile ideal benlik uyumunun bilişsel tüketici katılımı (B=-0,007, SH=0,030, t=-0,231, P=0,818), duygusal tüketici katılımı (B=0,022, SH=0,031, t=0,686, P=0,493) ve davranışsal tüketici katılımı (B=0,010, SH= 0,034, t=0,279, P=0,780) üzerindeki etkileşim etkilerinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde bilişsel tüketici katılımı (B=-0,034, SH=0,046, t=-0,747, P=0,455) ve duygusal tüketici katılımı (B=-0,033, SH= 0,042, t=-0,781, P=0,435) ile ideal benlik uyumunun satın alma niyeti üzerindeki etkileşim etkisinin de istatistiksel olarak anlamsız olduğu belirlenmiştir. Öte yandan davranışsal tüketici katılımı ile ideal benlik uyumunun satın alma niyeti üzerindeki etkileşim etkisinin pozitif yönde, istatistiksel açıdan anlamlı olduğu saptanmıştır (B=0,116, SH=0,038, t=3,053, P<0,01). Son olarak onaylanma ile ideal benlik uyumunun satın alma niyeti üzerindeki etkileşim etkisinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir (B=-0,031, SH=0,036, t=-0,081, P=0,379). Analiz bulguları genel olarak değerlendirildiğinde ideal benlik uyumunun modelde yer alan ilişkiler arasında yalnızca davranışsal tüketici katılımının satın alma niyeti üzerindeki etkisinde düzenleyici rol oynadığını ifade etmek mümkündür.

Yapılan analizler kapsamında ideal benlik uyumunun davranışsal tüketici katılımı ile satın alma niyeti arasındaki ilişki üzerindeki düzenleyici etkisinin istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu nedenle ideal benlik uyumunun düşük, orta ve yüksek düzeylerinde davranışsal tüketici katılımının satın alma niyeti üzerindeki etkilerinin nasıl şekillendiği daha ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiştir (probe the interaction). Bu kapsamda ideal benlik uyumunun düşük, orta ve yüksek düzeyleri 16., 50. ve 84. yüzdelik yöntemle belirlenmiştir. Bu yöntemle göre düzenleyici değişkenin dağılımının 16. ve 84. Yüzdelikleri her zaman gözlenen veri aralığında olmaktadır (Hayes, 2018).

Davranışsal tüketici katılımının satın alma niyeti üzerindeki koşullu etkisinin ideal benlik uyumunun hangi düzeylerinde (düşük-orta-yüksek) istatistiksel olarak anlamlı bulunduğunu test eden koşullu etki analizi bulguları Tablo 7’de yer almaktadır.

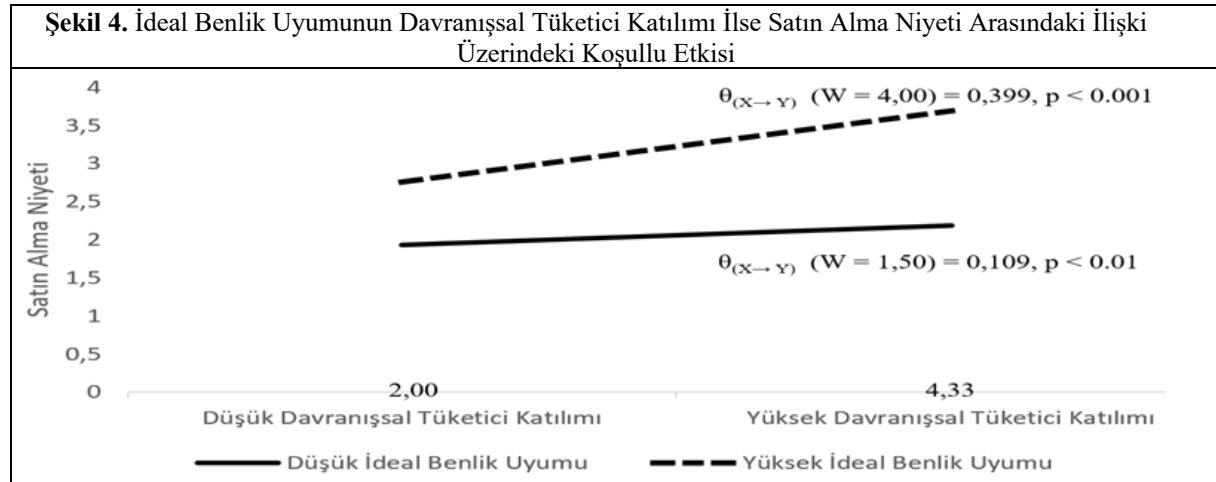
Tablo 7. İdeal Benlik Uyumun Farklı Düzeylerinde Davranışsal Tüketici Katılımının Satın Alma Niyeti Üzerindeki Koşullu Etkileri

			Etki düzeyi	Standart hata	T istatistik değeri	P değeri	Etki düzeyinin %95 güven aralığı	
İdeal Benlik Uymu							Alt Sınır	Üst Sınır
DATK →	Düşük	1,50	0,109	0,052	2,086	0,037	0,006	0,211
SAN	Orta	3,00	0,283	0,047	5,989	0,000	0,190	0,376
	Yüksek	4,00	0,399	0,074	5,364	0,000	0,253	0,546
DATK: Davranışsal Tüketici Katılımı, SAN: Satın Alma Niyeti								

DATK: Davranışsal Tüketici Katılımı, SAN: Satın Alma Niyeti

Analiz sonuçlarına göre ideal benlik uyumunun bütün düzeylerinde (düşük, orta, yüksek) davranışsal tüketici katılımının satın alma niyeti üzerindeki koşullu etkisinin pozitif yönde ve istatistiksel açıdan anlamlı olduğu belirlenmiştir. Buna göre ideal benlik uyumu düzeyi arttıkça davranışsal tüketici katılımının satın alma niyeti üstündeki koşullu etkinin düzeyinin de arttığını ifade etmek mümkündür.

İdeal benlik uyumunun davranışsal tüketici katılımı ile satın alma niyeti arasındaki ilişki üzerindeki koşullu etkisinin daha ayrıntılı analizini yapmak için eğim analizinden (pick a point) yararlanmıştır. Gerçekleştirilen eğim analizi sonucu Şekil 4’te yer almaktadır.

Yapılan eğim analizi sonucunda davranışsal tüketici katılımının satın alma niyetine etkisinin ideal benliğin hem en yüksek düzeyinde ($\theta (X \rightarrow Y) (W=4,00)=0,399, p<0.001$) hem de en düşük düzeyinde ($\theta (X \rightarrow Y) (W=1,50) = 0,109, p<0.01$) istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Analiz bulgularına göre yüksek ideal benlik uyumu algısında koşullu etkinin düşük ideal benlik uyumu algısına göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Davranışsal tüketici katılımının düşük olduğu düzeyde yüksek ideal benlik uyumu algılayan tüketicilerin, düşük ideal benlik uyumu algılayan tüketicilere göre daha yüksek düzeyde satın alma niyeti algıladıkları belirlenmiştir. Davranışsal tüketici katılımının yüksek olduğu düzeyde ise yüksek ideal benlik uyumu algılayan tüketicilerin, düşük ideal benlik uyumu algılayan tüketicilere göre daha büyük bir farkla yüksek düzeyde satın alma niyeti algıladıklarını söylemek mümkündür. Buna göre ideal benlik uyumu arttıkça davranışsal tüketici katılımının satın alma niyeti üzerindeki koşullu etkisinin arttığını ifade etmek mümkündür.

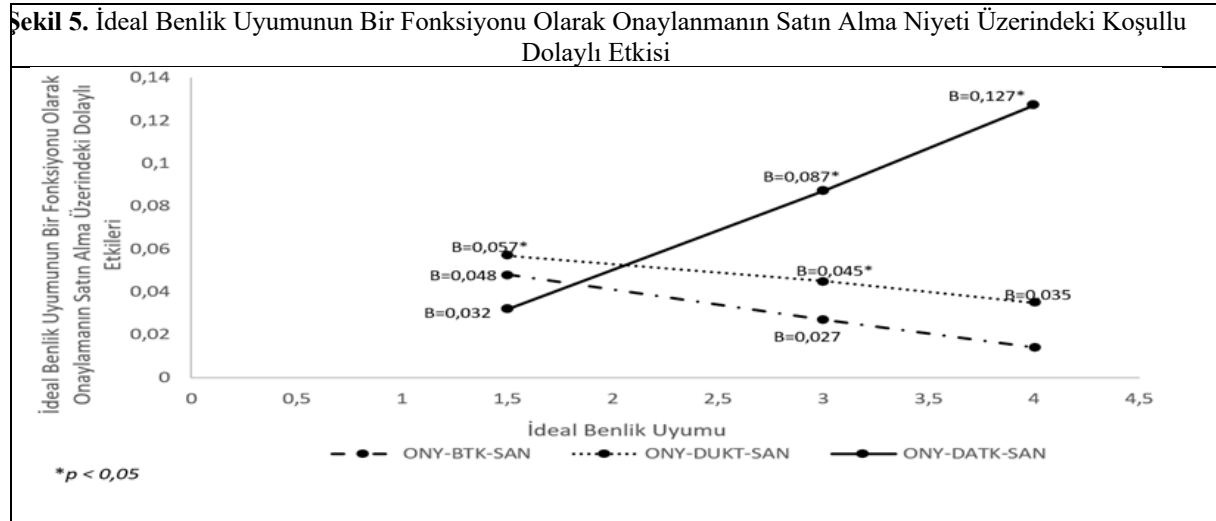
Araştırma kapsamında ideal benlik uyumunun farklı düzeylerine göre onaylanmanın satın alma niyeti üzerindeki koşullu dolaylı etkileri analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8. İdeal Benlik Uymu Düzeylerine Göre Onaylanmanın Satın Alma Niyeti Üzerindeki Koşullu Dolaylı Etkileri

Yol	Koşullu Değişken (İdeal Benlik Uyum)			Etki Değeri	Kontrast	Standart Hata	Etki Düzeyinin %95 Güven Aralığı	
							Alt sınır	Üst sınır
ONY→ BTK→ SAN (H3 _A)	Etki 1	Düşük	1,50	0,048		0,028	-0,002	0,105
	Etki 2	Orta	3,00	0,027		0,021	-0,014	0,070
	Etki 3	Yüksek	4,00	0,014		0,032	-0,050	0,077
	Etki 2 – Etki 1				-0,020	0,027	-0,076	0,032
	Etki 3 – Etki 1				-0,033	0,045	-0,125	0,052
	Etki 3 – Etki 2				-0,013	0,019	-0,051	0,020
ONY→ DUTK→ SAN (H3 _B)	Etki 1	Düşük	1,50	0,057		0,030	0,002	0,119
	Etki 2	Orta	3,00	0,045		0,019	0,009	0,085
	Etki 3	Yüksek	4,00	0,035		0,031	-0,025	0,098
	Etki 2 – Etki 1				-0,012	0,027	-0,027	0,040
	Etki 3 – Etki 1				-0,022	0,047	-0,118	0,071
	Etki 3 – Etki 2				-0,010	0,021	-0,053	0,032
ONY→ DATK→ SAN (H3 _C)	Etki 1	Düşük	1,50	0,032		0,019	-0,003	0,072
	Etki 2	Orta	3,00	0,087		0,019	0,054	0,128
	Etki 3	Yüksek	4,00	0,127		0,033	0,069	0,202
	Etki 2 – Etki 1				0,055	0,020	0,017	0,098
	Etki 3 – Etki 1				0,095	0,039	0,024	0,178
	Etki 3 – Etki 2				0,040	0,020	0,004	0,084

Analiz bulgularına göre ideal benlik uyumunun bir fonksiyonu olarak, onaylanmanın davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki koşullu dolaylı etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Buna göre ideal benlik uyumu onaylanmanın satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkisinde düzenleyici bir rol oynamaktadır. İdeal benlik uyumunun üç farklı düzeyindeki (düşük-orta-yüksek) değerleri arasındaki ikili farklılıkların %95 güven aralığı sıfır değerini içermemesi bu koşullu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir (Li vd., 2020: 1780). Öte yandan onaylanmanın bilişsel tüketici katılımı ve duygusal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkilerinde ideal benlik uyumunun istatistiksel olarak anlamlı bir rol oynamadığı belirlenmiştir. Dolayısıyla H3C hipotezi desteklenirken H3A ve H3B hipotezleri desteklenmemiştir.

Yapılan dolaylı koşullu etki analizleri sonucunda ideal benlik uyumunun bir fonksiyonu olarak onaylanmanın bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki koşullu dolaylı etkileri grafik üzerinde karşılaştırılmıştır. Dolaylı etkilerin karşılaştırıldığı grafik Şekil 5'te yer almaktadır.

Analiz sonuçlarına göre onaylanmanın bilişsel tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki etkisinin ideal benlik uyumunun tüm düzeylerinde istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Buna rağmen ideal benlik uyumu arttıkça söz konusu dolaylı etkinin azaldığını ifade etmek mümkündür. Onaylanmanın duygusal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki etkisinin ideal benlik uyumunun düşük ve orta düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı; yüksek düzeyinde ise anlamsız

olduğu belirlenmiştir. İdeal benlik uyumu arttıkça bu etkinin de azalma eğiliminde olduğu grafikten anlaşılmaktadır. Öte yandan onaylanmanın davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki etkisinin ideal benlik uyumunun düşük düzeyinde istatistiksel olarak anlamsız; orta ve yüksek düzeylerinde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Diğer aracı etkilerden ayrı olarak ideal benlik uyumu arttıkça davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla gerçekleşen dolaylı etkinin de ciddi oranda arttığı tespit edilmiştir.

Analiz sonuçlarına göre onaylanmanın bilişsel tüketici katılımı ve duygusal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkilerinde, ideal benlik uyumunun istatistiksel olarak anlamlı bir düzenleyici rolünün olmadığını, ancak davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla olan dolaylı etkisinde pozitif bir düzenleyici rolünün olduğunu ifade etmek mümkündür.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı tüketicilerin çevrimiçi alışveriş sitesi marka topluluklarından algıladıkları onaylanma düzeyinin bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla çevrimiçi alışveriş sitesinden ürün satın alma niyetlerine etkisinin ve bu ilişkiler üzerinde ideal benlik uyumunun düzenleyici rolünün incelenmesidir. Araştırmanın amacı doğrultusunda onaylanmanın satın alma niyeti üzerindeki toplam etkisi, bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla dolaylı etkisi test edilmiştir. Son olarak bu ilişkiler üzerinde ideal benlik uyumunun düzenleyici etkileri incelenmiştir.

Araştırma kapsamında yapılan analiz sonuçlarına göre çevrimiçi alışveriş sitesi marka topluluğundan algılanan onaylanmanın satın alma niyetini istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Buna göre tüketicilerin alışveriş sitelerinde belirttikleri yorum ve görüşlerinin diğer tüketiciler tarafından desteklenmesi, tüketicilerin söz konusu alışveriş sitesinden ürün satın alma niyetlerini artırmaktadır. Elde edilen bu sonucun Casas vd, (2016)'nın çalışmasında ortaya koyduğu onaylanmanın satın alma niyetini dolaylı bir şekilde pozitif yönde etkilediği yönündeki bulguya uyumluluk gösterdiğini ifade etmek mümkündür.

Analiz bulgularına göre marka topluluklarından algılanan onaylanma satın alma niyetini bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. Analiz bulguları Kendini Onaylama Teorisiyle uyumluluk göstermektedir. Bu teoriye göre bireyler kendi benlikleriyle ilgili değerlendirmelerini onaylamak ve sürdürmek için motive olmakta ve kendi değerlendirmeleriyle uyumlu geri bildirim üreten kişilerle daha fazla etkileşim kurmaktadır (Swann ve Read, 1981, s. 354). Bu doğrultuda bir marka topluluğunda üyelerin kendi görüşlerini onaylayan geri bildirim almaları, marka topluluğuyla ve dolayısıyla markayla olan etkileşimlerini olumlu anlamda etkileyebilmektedir (Schmalz vd., 2018, s. 82).

Analiz sonucunda elde edilen diğer bir bulguya göre onaylanmanın satın alma niyetini en yüksek düzeyde duygusal tüketici katılımı aracılığıyla etkilediği tespit edilmiştir. Duygusal tüketici katılımının davranışsal tüketici ve bilişsel tüketici katılımı aracılık etkisi takip etmiştir. Ayrıca onaylanmanın duygusal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkisiyle, bilişsel tüketici katılımı aracılığıyla olan dolaylı etkisi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre tüketicilerin marka topluluklarındaki yorum ve görüşlerinin onaylanmasının en çok marka topluluğuyla ilgili olumlu duyguların artması yoluyla satın alma niyetinde olumlu bir değişim yarattığını ifade etmek mümkündür. Bunun yanında onaylanma tüketicilerin marka topluluğuyla etkileşime girmek için harcadığı çaba düzeyini temsil eden davranışsal katılım yoluyla da satın alma niyetini önemli düzeyde etkilemektedir. Öte yandan onaylanmanın tüketicilerin marka topluluğuyla ilgili düşünme düzeyleri anlamına gelen bilişsel katılımları aracılığıyla satın alma niyetini diğer iki değişkene göre düşük düzeyde etkilediği tespit edilmiştir. Buna rağmen bu etkinin de pozitif yönlü olduğunu ifade etmek mümkündür.

Araştırma kapsamında ideal benlik uyumunun bilişsel tüketici katılımı, duygusal tüketici katılımı ve davranışsal tüketici katılımının onaylanma ile satın alma niyeti arasındaki dolaylı ilişkiler üzerindeki düzenleyici etkileri test edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre ideal benlik uyumunun, onaylanmanın

davranışsal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkisinde pozitif yönlü bir düzenleyici rol oynadığı tespit edilmiştir. Buna göre ideal benlik uyumu arttıkça onaylanmanın satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkisinin önemli düzeyde arttığını ifade etmek mümkündür. Bu bulgunun Haverila vd. (2022b) ve Islam vd. (2018)'nin, çalışmalarında tespit ettikleri ideal benlik uyumunun marka topluluklarına katılımı artırdığı yönündeki bulguları desteklediğini ifade etmek mümkündür. Analiz sonucunda elde edilen bir diğer bulguya göre ideal benlik uyumunun onaylanmanın bilişsel tüketici katılımı ve duygusal tüketici katılımı aracılığıyla satın alma niyeti üzerindeki dolaylı etkisinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Araştırma bulguları, tüketicilerin fikir ve yorumlarının diğer kullanıcılar tarafından onaylanmasını kolaylaştıracak geri bildirim mekanizmalarının oluşturulmasının, satın alma niyetini artırıcı yönde etkiler yaratabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, kullanıcıların olumlu etkileşim kurabilecekleri sosyal alanlar, yorumlara tepki verme seçenekleri (beğenme, yorum yapma vb.) ve bireysel katkıların görünürlüğünü artıran puanlama sistemleri gibi işlevlerin platformlara entegre edilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca, duygusal ve davranışsal tüketici katılımının satın alma niyeti üzerinde daha güçlü etkiler yarattığı tespit edildiğinden, uygulayıcıların tüketicilerin marka topluluğuyla duygusal bağ kurabilecekleri deneyimler sunmaları faydalı olacaktır. Örneğin, kullanıcı odaklı kampanyalar, kişiselleştirilmiş öneriler ve marka ile özdeşleşmeyi teşvik eden dijital etkinlikler bu süreçte katkı sağlayabilir. Son olarak, ideal benlik uyumunun tüketici davranışlarında önemli bir düzenleyici rol oynadığı göz önüne alındığında, marka kimliğinin hedef kitlenin ideal benlik algısıyla örtüşecek biçimde inşa edilmesi ve iletişim stratejilerinin bu doğrultuda şekillendirilmesi tavsiye edilmektedir. Bu sayede tüketicilerin hem toplulukla olan etkileşimleri hem de satın alma niyetleri anlamlı şekilde artırılabilir.

Araştırmada birtakım sınırlılıklar söz konusudur. Bu çalışmanın temel sınırlılığı, araştırmanın yalnızca Adana ilinde öğrenim gören öğrencilerden oluşan bir örnekleme, kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu durum, elde edilen bulguların farklı demografik ve kültürel özelliklere sahip tüketici gruplarına genellenebilirliğini sınırlandırmaktadır. Dolayısıyla, gelecekte yapılacak çalışmalarda aynı modelin farklı coğrafi bölgelerde, çeşitli yaş ve sosyoekonomik grupları kapsayan daha geniş ve temsili örneklemeler üzerinde test edilmesi, bulguların dış geçerliliğini artırmak açısından önem taşımaktadır. Araştırmada marka toplulukları, çevrimiçi alışveriş uygulaması kullanan tüketicilerin oluşturduğu marka topluluğu bağlamında ele alınmıştır. Bu nedenle araştırmada kullanılan model farklı ürün veya markalara ait marka toplulukları bağlamında yeniden incelenebilir. Gelecekteki çalışmalarda tüketici katılımına neden olan farklı motivasyonlar test edilebilir. Benzer şekilde gelecekteki çalışmalarda düzenleyici değişken olarak farklı boyutlar modele dahil edilebilir.

KAYNAKÇA

- Astakhova, M., Swimberghe, K. R., ve Wooldridge, B. R. (2017). Actual and ideal-self congruence and dual brand passion. *Journal of Consumer Marketing*, 34(7), 664-672. doi:10.1108/JCM-10-2016-1985
- Baldus, B. J., Voorhees, C. ve Calantone, R. (2015). Online brand community engagement: Scale development and validation. *Journal of Business Research*, 68(5), 978-985. doi:10.1016/j.jbusres.2014.09.035
- Bennett, R. ve Vijaygopal, R. (2018). Consumer attitudes towards electric vehicles: Effects of product user stereotypes and self-image congruence. *European Journal of Marketing*, 52(3/4), 499-527. doi:10.1108/EJM-09-2016-0538
- Bilro, R. G. ve Loureiro, S. M. C. (2023). I am feeling so good! Motivations for interacting in online brand communities. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 17(1), 61-77. doi: 10.1108/JRIM-07-2021-0182
- Bowden, J. L. H., Conduit, J., Hollebeek, L. D., Luoma-Aho, V. ve Solem, B. A. (2017). Engagement valence duality and spillover effects in online brand communities. *Journal of Service Theory and Practice*, 27(4), 877-897. doi:10.1108/JSTP-04-2016-0072
- Brodie, R. J., Hollebeek, L. D., Jurić, B. ve Ilić, A. (2011). Customer engagement: Conceptual domain, fundamental propositions, and implications for research. *Journal of Service Research*, 14(3), 252-271. doi:10.1177/1094670511411703
- Carvalho, A. ve Fernandes, T. (2018). Understanding customer brand engagement with virtual social communities: A comprehensive model of drivers, outcomes and moderators. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 26(1-2), 23-37. doi:10.1080/10696679.2017.1389241
- Casas, R., Palaima, T. ve Mironidze, L. (2016). The links between social motivational engagements, brand community commitment and repurchase intention across online brand communities. *Organizations and Markets in Emerging Economies*, 7(2), 7-24. Erişim adresi: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=596797>
- Çıfci, S., Cop, R. ve Gönenir, E. (2019). Tüketicilerin online marka topluluklarına katılımları üzerinde öz benlik uyumunun rolü. *İşletme Bilimi Dergisi*, 7(3), 553-573. doi: 10.22139/jobs.589079
- Gong, T. (2017). Customer brand engagement behavior in online brand communities. *Journal of Services Marketing*, 32(3), 286-299. doi:10.1108/JSM-08-2016-0293
- Graeff, T. R. (1996). Image congruence effects on product evaluations: The role of self-monitoring and public/private consumption. *Psychology & Marketing*, 13(5), 481-499. doi:10.1002/(SICI)1520-6793(199608)13:5<481::AID-MAR3>3.0.CO;2-5
- Haverila, K., Haverila, M. ve McLaughlin, C. (2022a). Development of a brand community engagement model: a service-dominant logic perspective. *Journal of Consumer Marketing*, 39(2), 166-179. doi: doi.org/10.1108/JCM-01-2021-4390
- Haverila, M., Haverila, K., McLaughlin, C. ve Arora, M. (2022b). Engagement, participation, and relationship quality in the context of co-creation in brand communities. *Journal of Marketing Analytics*, 10, 232-249. doi:10.1057/s41270-021-00136-5
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis. A regression-based approach*. New York: Guilford.
- Hollebeek, L. D., Glynn, M. S. Ve Brodie, R. J. (2014). Consumer brand engagement in social media: Conceptualization, scale development and validation. *Journal of Interactive Marketing*, 28(2), 149-165. doi: 10.1016/j.intmar.2013.12.002

- Islam, J. U., Rahman, Z. ve Hollebeek, L. D. (2018). Consumer engagement in online brand communities: A solicitation of congruity theory. *Internet Research*, 28(1), 23-45. doi:10.1108/IntR-09-2016-0279
- Klara, K. (2020). Brand communities and self-concept congruency in the case of a music festival. *Tourism and Hospitality Research*, 20(2), 157-169. doi:10.1177/1467358419833735
- Kumar, J. (2021). Understanding customer brand engagement in brand communities: an application of psychological ownership theory and congruity theory. *European Journal of Marketing*, 55(4), 969-994. doi:10.1108/EJM-04-2018-0290
- Li, G., Jiang, Z., Han, X., Shang, X., Tian, W., Kang, X. ve Fang, M. (2020). A moderated mediation model of perceived stress, negative emotions and mindfulness on fertility quality of life in women with recurrent pregnancy loss. *Quality of Life Research*, 29(7), 1775-1787. doi:10.1007/s11136-020-02460-2
- Loureiro, S. M. C. ve Kaufmann, H. R. (2018). The role of online brand community engagement on positive or negative self-expression word-of-mouth. *Cogent Business & Management*, 5(1), 1-24. doi: 10.1080/23311975.2018.1508543
- Madupu, V. ve Cooley, D. O. (2010). Antecedents and consequences of online brand community participation: A conceptual framework. *Journal of Internet Commerce*, 9(2), 127-147. doi:10.1080/15332861.2010.503850
- Montera, R. (2018). Unforgettable brands: image heritage and consumer engagement in online communities. *Sinergie Italian Journal of Management*, 36(106), 63-79. doi:10.7433/s106.2018.04
- Muniz, A. M. ve O'guinn, T. C. (2001). Brand community. *Journal of Consumer Research*, 27(4), 412-432. doi:10.1086/319618
- Nakıboğlu B. (2021). Benlik imaj uyumu teorisi. Mehmet İsmail Yağcı & Serap Çabuk (Ed.), *Pazarlama Teorileri 2* içinde (s. 529-544). İstanbul: Mediacat.
- Ou, C. C., Chen, K. L., Tseng, W. K. ve Lin, Y. Y. (2022). A study on the influence of conformity behaviors, perceived risks, and customer engagement on group buying intention: A case study of community e-commerce platforms. *Sustainability*, 14(4), 1-20. doi:10.3390/su14041941
- Porter, C. E., Donthu, N., MacElroy, W. H. ve Wydra, D. (2011). How to foster and sustain engagement in virtual communities. *California Management Review*, 53(4), 80-110. doi:10.1525/cmr.2011.53.4.80
- Prentice, C., Han, X. Y., Hua, L. L. ve Hu, L. (2019). The influence of identity-driven customer engagement on purchase intention. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 47, 339-347. doi: 10.1016/j.jretconser.2018.12.014
- Pujadas-Hostench, J., Palau-Saumell, R., Forgas-Coll, S. ve Matute, J. (2019). Integrating theories to predict clothing purchase on SNS. *Industrial Management & Data Systems*, 119(5), 1015-1030. doi:10.1108/IMDS-10-2018-0430
- Schmalz, M., Carter, M. ve Lee, J. H. (2018). It's not you, It's me: Identity, self-verification, and Amazon reviews. *ACM SIGMIS Database: the DATABASE for Advances in Information Systems*, 49(2), 79-92. doi:10.1145/3229335.3229341
- Shin, H. ve Perdue, R. R. (2022). Developing creative service ideas through hotel customer engagement for open innovation: Focused on empowerment and motivation processes. *International Journal of Hospitality Management*, 100, 1-9. doi:10.1016/j.ijhm.2021.103077
- Sirgy, M. J., Lee, D. J., Johar, J. Y. ve Tidwell, J. (2008). Effect of self-congruity with sponsorship on brand loyalty. *Journal of Business Research*, 61(10), 1091-1097. doi:

- Swann, W. B. ve Read, S. J. (1981). Self-verification processes: How we sustain our self-conceptions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 17(4), 351-372. doi:10.1016/j.jbusres.2007.09.022
- Van Doorn, J., Lemon, K. N., Mittal, V., Nass, S., Pick, D., Pirner, P. ve Verhoef, P. C. (2010). Customer engagement behavior: Theoretical foundations and research directions. *Journal of Service Research*, 13(3), 253-266. doi:10.1177/1094670510375599
- Van Heerden, D. ve Wiese, M. (2021). Why do consumers engage in online brand communities—and why should brands care?. *Journal of Consumer Marketing*, 38(4), 353-363. doi:10.1108/JCM-04-2020-3739]
- Vivek, S. D., Beatty, S. E. ve Morgan, R. M. (2012). Customer engagement: Exploring customer relationships beyond purchase. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 20(2), 122-146. doi:10.2753/MTP1069-6679200201
- Vohra, A. ve Bhardwaj, N. (2019). Customer engagement in an e-commerce brand community: An empirical comparison of alternate models. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 13(1), 2-25. doi:10.1108/JRIM-01-2018-0003
- Wilkie, D. C. ve Rao Hill, S. (2022). Beyond brand personality. A multidimensional perspective of self-congruence. *Journal of Marketing Management*, 38(13-14), 1529-1560. doi:10.1080/0267257X.2022.2041069
- Wong, A. ve Lee, M. (2022). Building engagement in online brand communities: The effects of socially beneficial initiatives on collective social capital. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 65, 1-14. doi: 10.1016/j.jretconser.2021.102866

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci yazar %40, İkinci yazar %30, Üçüncü yazar %30

Etik Komite Onayı: Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 20/12/2021 tarihli toplantısının 2021/12/2 sayılı kararı ile etik ve bilimsel açıdan uygun bulunmuştur.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

asbider

AKADEMİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 12 / Sayı: 35

ISSN: 2667-4866